

TUSSEN BESTORMEN EN BESTUREN

Coen Brummer en Simon Otjes (red.)

Tussen bestormen en besturen

*55 jaar D66
in de Nederlandse politiek
(1966-2021)*

Boom

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Vormgeving omslag: René van der Vooren

Vormgeving binnenwerk: Pieter Kers

Redactie: Coen Brummer, Simon Otjes

Met medewerking van: Aniek Zwemer (redactieassistent), Sara Visser (personenregister)

Met bijzondere dank aan: Afke Groen, Jessica Hooogenboom, Meine Henk Klijnsma, Ulco Kooystra, Menno Snel

Eerste oplage, 2021

Tweede oplage, 2021

© 2021 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De redactie heeft haar uiterste best gedaan rechthebbenden van beeldmateriaal op te sporen. Mocht iemand eigenaar zijn van in deze uitgave gebruikt materiaal zonder dat direct of indirect met hem of haar afspraken zijn gemaakt, dan verzoeken wij diegene(n) contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 9789024441440

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	11
<i>Coen Brummer en Simon Otjes</i>	
Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66	19
<i>Coen Brummer</i>	
De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij	41
<i>Ewout Klei</i>	
Op kousenvoeten naar het centrum van de macht: Van Van Mierlo tot Kaag: zes partijleiders vergeleken	65
<i>Hubert Smeets</i>	
Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast	79
<i>Laurien Hansma en Paul Lucardie</i>	
‘Slowly, and then all at once’: De liefde tussen D66 en de Europese liberale familie	97
<i>Simon Otjes</i>	
‘De leden zijn de partij’: De interne partijorganisatie van D66	119
<i>Gerrit Voerman</i>	
De wet van de remmende voorsprong? D66-leden en de interne partijdemocratie	141
<i>Joop van Holsteyn en Josje den Ridder</i>	

‘Wie zijn die mensen?’ Over de kiezersaanhang van D66, 1967-2021 <i>Joop van Holsteyn en Galen Irwin</i>	161
De geografische spreiding van D66-kiezers: In gemeenten met veel academici wonen ook veel D66’ers <i>Ron de Jong en Henk van der Kolk</i>	181
Conclusie <i>Coen Brummer en Simon Otjes</i>	199
Noten	205
Bijlagen	233
Personenregister	237
Over de auteurs	241
Over deze reeks	245

VOORWOORD

‘Moeten we niet zeggen: we maken geen partijprogramma, wij maken een houding?’ Aan het woord is Hans van Mierlo, de medeoprichter van D66 die bijna twintig jaar partijleider zou zijn. Hij achtte het in 1991 aannemelijk dat als gevolg van de voortschrijdende individualisering en technologisering de politieke partijen uiteindelijk van het toneel zouden verdwijnen. Echt rouwig was Van Mierlo daar niet om. Gretig nam hij veranderingen waar die op hun komende eclips wezen: zo zou de mentaliteit van de politicus al voor de programmatische boodschap zijn komen te staan. De partij kreeg zo een andere functie, aldus Van Mierlo, namelijk die van ‘discussieplatform en service-instituut voor te verkiezen mensen die daar hun postuur, hun denkbeelden en hun karakter kenbaar maken.’¹

Ook al heeft de politieke partij het anno 2021 moeilijk, tot nu toe heeft Van Mierlo geen gelijk gekregen. In zijn visie op de partij, nu dertig jaar geleden verwoord, kunnen we vooral zijn eigen opvattingen herkennen over wat een politieke partij zou moeten zijn. In de 55-jarige geschiedenis van D66 was Van Mierlo het langst partijleider, maar in vergelijking met zijn opvolgers had hij het minst op met de partijorganisatie. Hij was een man die ‘graag in paradoxen dacht en sprak’, aldus zijn biograaf Hubert Smeets, maar deze ogenschijnlijke ongerijmdheid lijkt aan zijn aandacht te zijn ontsnapt. Na de oprichting van D66 in 1966 had Van Mierlo zich sterk gemaakt voor D66 als een niet al te geïnstitutionaliseerde ‘beweging’. Deze diende zich vooral niet te hechten aan het eigen voortbestaan, maar zodra dat mogelijk was met de PvdA op te gaan in een ‘progressieve volkspartij’. Hoe de wat vrijgevochten Van Mierlo zich de fusie van zijn ‘beweging’ met de bij organisatie zwerende sociaal-democraten destijds concreet heeft voorgesteld, is niet bekend – maar dat het een gelukkig huwelijk zou zijn geworden is niet goed denkbaar. Decennia later speelde Van Mierlo met de gedachte om de partij D66 maar in te ruilen voor een

meer vrijblijvende kiesvereniging, ‘Lijst D66’ geheten.² Ook al was dit waarschijnlijk niet al te serieus, het zegt wel iets over het geringe belang dat hij toekende aan de partijorganisatie.

In dat licht bezien is het gelet op de grote en aanhoudende invloed van Van Mierlo op D66 eigenlijk een wonder dat ‘zijn’ partij op 14 oktober 2021 haar 55-jarig bestaan viert. Het lijkt niet geheel toevallig dat Alexander Pechtold, die in 2006 als partijleider de zegen kreeg van Van Mierlo, in de nadagen van de D66-aartsvader en na diens dood in 2010 met straffe hand de professionalisering en centralisering van D66 doorvoerde en mede daarmee de partij uit zijn derde existentiële crisis leidde en weer op de kaart zette.

Het zware stempel dat Van Mierlo niet alleen in organisatorisch maar ook in ideologisch, programmatisch en strategisch opzicht op D66 drukte, is een van de thema’s die aan de orde komen in *Tussen bestormen en besturen*. In dit boek wordt de balans opgemaakt van meer dan een halve eeuw D66. De geschiedenis van de partij over de periode 1966-2012 is gedetailleerd vastgelegd door politicoloog Menno van der Land.³ Leidraad in deze bundel is de ontwikkeling van D66 van buitenbeentje in de Nederlandse politiek in 1966 naar de mainstream-partij van tegenwoordig. Heeft D66 zich aangepast aan de rest, of zijn de andere partijen juist meer op D66 gaan lijken? Over deze kernvraag buigt een aantal historici en politicologen zich vanuit verschillende invalshoeken.

Deze bundel verschijnt in de reeks die het DNPP in 2008 met Boom uitgevers Amsterdam is gestart. Graag wil ik de beide redacteurs bedanken: historicus Coen Brummer, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, en politicoloog Simon Otjes, verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen en aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden, die de redactie hebben gevoerd. Het feit dat dit boek voortkomt uit een samenwerking tussen het DNPP en de aan D66 verbonden Van Mierlo Stichting heeft op generlei wijze afbreuk gedaan aan de wetenschappelijke onafhankelijkheid van de auteurs.

Speciale dank gaat uit naar Aniek Zwemer, die de redacteurs bijstond als redactieassistent, en naar Meine Henk Klijnsma, die commentaar gaf op enkele hoofdstukken. De titel van dit boek – *Tussen*

bestormen en besturen – ontlene wij onder dankzegging aan een artikel uit het *Algemeen Dagblad* van Jan Hoedeman en Laurens Kok.

Gerrit Voerman, directeur DNPP
Groningen, juni 2021

INLEIDING

Coen Brummer en Simon Otjes

Toen om negen uur 's avonds op 17 maart 2021 de officiële exitpoll van de Tweede Kamerverkiezingen werd gepubliceerd, leek het erop dat D66 het beste resultaat had behaald uit zijn 55-jarig bestaan. Volgens de peiling hadden de Democraten 27 zetels gehaald: een verbetering van het record dat stond sinds 1994, toen de partij met lijsttrekker Hans van Mierlo 24 zetels wist te behalen en zo de basis legde voor het eerste paarse kabinet. De champagne vloeide rijkelijk op het partijbureau, waar politici, bestuursleden en campagne team zich hadden verzameld. Iedereen had een coronasneltest gedaan uit voorzorg – het aantal besmettingen bevond zich in maart op een hoogtepunt. Toen de 27 zetels op het tv-scherm verschenen, sprong de debuterende lijsttrekker Sigrid Kaag op tafel voor een overwinningssdans. Minister-president Mark Rutte won met de vvd ruimschoots de verkiezingen, maar in de internationale pers werd stilgestaan bij de rijzende ster van Kaag.

Gedurende de verkiezingsnacht en in de dagen erna werd duidelijk dat '27' een te rooskleurige peiling was. Na het tellen van alle stemmen eindigde D66 op 24 zetels, een evenaring van de uitslag in 1994, al was de score procentueel net iets lager.¹ De terugval kon niet verhullen dat de Democraten een uitzonderlijk resultaat hadden behaald. Voor het eerst was D66 de tweede partij in de Tweede Kamer. En het moest gek lopen als de partij niet het hart zou vormen van het nieuwe kabinet.

De verkiezingsuitslag van 2021 was het voorlopige sluitstuk van een geschiedenis die begon op 15 september 1966, toen het *initiatiefcomité* D'66 in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag het Appèl presenteerde: een politiek pamflet 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'.² De initiatiefnemers, voornamelijk academisch opgeleide mannelijke dertigers uit Amsterdam en omgeving,³ ontvingen binnen een week 2.500 steunbetuigingen uit het hele land. Op 14 oktober 1966 besloten zij dat een nieuwe

politieke partij kansrijk was in het roerige, ontzuilende Nederland: Democraten '66 werd opgericht en de partij deed op 15 februari 1967 voor het eerst mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Het programma waarmee de partij de verkiezingen inging bepleitte maximale ontplooiingsmogelijkheden voor alle mensen, en om dat doel te bereiken wilde de partij politiek bestel én maatschappelijke ordening radicaal democratiseren.⁴ Deze radicale democratisering vormde de basis van de verkiezingscampagne van D66. Twee dagen voor de verkiezingen stond lijsttrekker Hans van Mierlo met een paginagrote advertentie in *Het Parool*: 'Ons politiek bestel is ziek en moe. Het schippert. Weifelt. Zeurt. Wat kunnen wij doen om het te herscheppen – weer fair en vitaal te maken?'⁵

Tussen bestormen en besturen

Bij de verkiezingen van 1967 kwam D66 met zeven zetels in de Tweede Kamer – en direct kregen de Democraten te maken met het soort dilemma's waar elke veranderingsgezinde politieke beweging vroeg of laat mee wordt geconfronteerd: welke rol moest de partij spelen binnen het systeem dat ze juist wilde veranderen?

In 1969 zei Van Mierlo nog tegen het ledencongres dat het 'van grote betekenis' was dat D66 zich zou opstellen tegen het systeem. 'En zolang de anderen niet tegen dat systeem zijn: D66 tegen de rest.' Maar vier jaar later zag de wereld er anders uit. Bij de verkiezingen van 1972 had de partij flink verloren. De leden waren in mineur. Wat was nog het bestaansrecht van D66? Moest de partij zichzelf maar opheffen? Van Mierlo maakte in 1973 plaats voor Jan Terlouw als nieuwe fractievoorzitter. Deze zei in een congres toespraak dat opheffen 'om de dooie dood niet' zou gebeuren. Maar dan moest er wel iets veranderen. D66 moest zelfbewust een eigen plaats in het politieke krachtenveld afbakenen. 'En die plaats is er,' zei Terlouw tegen de zaal. 'We nemen hem allang in, maar we hebben dat zelden durven uitspreken. Je wordt er namelijk echt een partij van en dat strijdt met onze hunkering naar een beweging.' D66 moest, kortom, een normale politieke partij worden.

De twee congres toespraken laten – enigszins gechargeerd – de polen zien waartussen D66 zich sinds zijn oprichting heeft bewogen.

Enerzijds de wens het politiek bestel te *bestormen*, anderzijds het besef dat politiek resultaten boeken nu eenmaal vraagt om ‘meedoen’ door een echte partij te zijn, politiek te bedrijven, te *besturen*.

Dat D66 volop werd (en wordt) geconfronteerd met dit dilemma, is niet verrassend. De partij was in de beginjaren wat politicologen een *challenger party* of een *niche party* noemen: een partij die géén regeeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen en nieuwe thema’s introduceert die niet goed passen in het bestaande links-rechtsschema. Vaak benadrukken deze partijen één thema, zoals ‘milieu’ of ‘migratie’. Met dit thema mobiliseren ze kiezers buiten de bestaande scheidslijnen van klasse of religie om. Ze slagen erin hen los te weken van eventuele oude partijloyaliteiten. Zo kunnen deze partijen gezien worden als politieke ondernemers, die succesvol een wig drijven tussen gevestigde partijen en hun kiezers. Daarbij hanteren ze vaak anti-establishmentretoriek en doen ze het vertrouwen in de bestaande partijen afnemen.⁶

Dit sluit goed aan bij de praktijk van het vroege D66: door de nadruk te leggen op democratische vernieuwing introduceerde D66 een nieuw thema in de Nederlandse politiek dat tot dan toe genegeerd was door de gevestigde partijen. En hoewel de *challenger parties* van vandaag rauwe retoriek hanteren over elites tegenover het volk, was D66 toen een belangrijke vertolker van de gedachte dat ‘het regentendom’ (dixit Van Mierlo) zich niet openstelde voor inspraak van gewone burgers. D66 haalde zijn kiezers niet uit een bepaalde zuil, maar mobiliseerde juist kiezers die zich los hadden gemaakt van die knellende verbanden. D66 is daarmee een vroege exponent van wat politicologen Catherine de Vries en Sara Hobolt omschrijven als de tweede golf van deze uitdagerpartijen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ontstonden volop links-libertaire en groene partijen in Europa. Deze partijen deelden met D66 het streven naar democratisering.⁷

Anders dan de rest

Het uitdagen van de bestaande partijen deed D66 niet alleen met een politiek programma, maar ook met een andere manier van politiek bedrijven. Dit gold in de eerste plaats voor de *status* van de partij:

zelfbehoud was niet het voornaamste doel. ‘In den beginne’ was ze een democratiseringsbeweging die zelf ook kon verdwijnen, bijvoorbeeld door op te gaan in een grote Progressieve Volkspartij (PVP), een idee waar in de jaren zestig en zeventig over gesproken werd.

Maar ook in andere opzichten was D66, zeker in de beginjaren, opmerkelijk: anders dan de bureaucratische massapartijen was D66 basisdemocratisch georganiseerd. Waar andere partijen leden via getrapte constructies lieten meebeslissen en lokale en regionale partijbonzen veel macht hadden, koos D66 voor het principe van *one man, one vote* of, zoals we tegenwoordig zeggen, *one person, one vote*. Bovendien voerde de partij een ‘Amerikaanse’ campagne, sterk gericht op de persoon van de lijsttrekker, die door concurrenten met argwaan werd bekeken. En tegenover dogmatiek en ideologie plaatste de partij een ongedwongen houding van pragmatische politiek.

Dat anders-zijn had overigens ook nadelen, zo bleek in de jaren die volgden. Het ongedwongen pragmatisme had als keerzijde dat kiezers de partij ideologisch moeilijk konden plaatsen. *One person, one vote* garandeerde niet altijd de meest efficiënte partijorganisatie of de trefzekerste politieke strategie. En waar gevestigde partijen op het Europese speelveld naadloos aansluiting vonden bij hun politieke families, stond het pro-Europese D66 in Brussel juist lange tijd alleen.

De centrale vraag in dit boek is in welke mate D66 anno 2021 nog steeds fundamenteel anders is dan andere partijen. In de 55 jaar sinds het initiatiefcomité D’66 het *Appel* presenteerde, beleefde de partij drie keer een existentiële crisis: in 1974, in 1982 en in 2006. Anders dan de gevestigde partijen kon zij niet rekenen op een trouwe kiezersschare. Teruggeworpen op een electoraat dat goed was voor een handvol zetels, werd D66 gedwongen zich opnieuw uit te vinden. Als ‘redelijk alternatief’ onder Terlouw, als democratiseringspartij bij de terugkeer van Van Mierlo, en als sociaal-liberale partij van het ‘radicale midden’ onder Alexander Pechtold. Iedere keer ging dit gepaard met een zekere vechtersmentaliteit, met kritiek op hoe de bestaande partijen politiek bedreven, en met een nieuwe agenda – al bleef die doorgaans herkenbaar als ‘typisch D66’. Ondertussen namen de Democraten deel aan kabinetten, leverden ministers, en wonnen en verloren verkiezingen, net als andere politieke partijen.

Terug naar de verkiezingsavond van 17 maart 2021. D66 – regeringspartij in kabinet-Rutte III, bij de verkiezingen aangevoerd door

‘lijsttrekker-minister’ Kaag – werd door de kiezers beloond met een historische uitslag. De conclusie dat D66 vandaag de dag meer een besturende dan een bestormende partij is, ligt daarmee voor de hand. Maar betekent dit dat D66 een partij is geworden als alle andere? Zijn de verschillen tussen D66 en de andere partijen kleiner geworden? En als dit zo is, komt dit dan door een normalisering van D66 of doordat andere partijen meer op D66 zijn gaan lijken?

Leeswijzer

In de komende negen hoofdstukken richten twaalf auteurs zich op de ontwikkeling van D66 in al zijn facetten. Dat begint met een blik op de periode vóór de geboorte van D66. Historicus Coen Brummer kijkt in het eerste hoofdstuk naar politieke bewegingen en partijen die doorgaans als ideologische voorlopers van D66 gezien worden: de negentiende-eeuwse links-liberalen, de vooroorlogse Vrijzinnig-Democratische Bond en de sociaal-liberalen binnen en buiten de gevestigde partijen in de wederopbouwperiode. Als D66 kan worden gezien als vertegenwoordiger van het links-liberalisme in de Nederlandse politiek, waarom, zo onderzoekt Brummer, was die positie dan vacant in het politieke spectrum toen D66 werd opgericht?

De oprichting van de partij in 1966 was de start van ‘een krankzinnig avontuur’, dat nu ruim een halve eeuw duurt. In het tweede hoofdstuk beschrijft historicus Ewout Klei deze turbulente geschiedenis van D66. Hij schetst hoe D66 werd opgericht als rebellenclub die het politieke systeem wilde opblazen en hoe deze zich met vallen en opstaan ontwikkelde tot een professionele partij die bereid is het politieke spel mee te spelen om resultaten te boeken. Klei put uit de historiografie over de partij, maar laat ook diverse hoofdrolspelers zelf aan het woord.

De ‘hoofdrolspelers’ van D66 staan ook centraal in het derde hoofdstuk. Historicus en Van Mierlo-biograaf Hubert Smeets vergelijkt hierin de politiek leiders van D66. Hans van Mierlo, Jan Terlouw, Els Borst, Thom de Graaf, Alexander Pechtold en Sigrid Kaag hebben allemaal hun stempel gedrukt op de partij, die al vanaf haar oprichting leunt op het persoonlijke in de politiek.

In het vierde hoofdstuk verschuift de aandacht van personages naar politieke ideeën. Historica Laurien Hansma en politicoloog Paul Lucardie richten zich op de evolutie van het politieke programma van D66 door de jaren heen. Centraal in hun bijdrage staat de ontwikkeling van D66 naar het sociaal-liberalisme en de continue zoektocht naar wat ‘typisch D66’ is op het moment dat de klassieke ‘democratische’ kroonjuwelen minder in de aandacht stonden.

De politieke ideeën die Hansma en Lucardie beschrijven, waren ook van invloed op de internationale positie van de partij, het onderwerp van het vijfde hoofdstuk. Hierin analyseert politicoloog Simon Otjes de relatie tussen D66 en de Europese liberale familie. De langzame bekering van D66 tot de Europese liberale familie liep parallel aan de ideologische ontwikkeling van D66 naar het sociaal-liberalisme. Otjes beschrijft de lastige strategische positionering van D66 in het politieke landschap en ziet hoe de overmoed van een partij die dacht ook het Europese politieke landschap op te kunnen blazen, langzaam afkalft. Hiervoor in de plaats komt een fijn gevoel voor politieke machtsverhoudingen.

Dat machtsverhoudingen ook binnen een partij van belang zijn, blijkt uit het zesde hoofdstuk. Historicus Gerrit Voerman ontleedt de organisatie van de partij: D66 is opgericht als een partij waar ieder lid op gelijke voet kon participeren in de besluitvorming. Voerman beschrijft de daadwerkelijke machtsverhoudingen en stelt de vraag in welke mate de partijtop de besluitvorming op cruciale momenten naar zijn hand wist te zetten.

In het zevende hoofdstuk richten politicologen Joop van Holsteyn en Josje den Ridder zich op de leden van D66. In welke mate wijken zij af van de leden van andere gevestigde partijen? Hoe ervaren zijzelf de interne democratie binnen D66, waar Voerman reeds bij stilstond? En hoe verhouden hun ervaringen zich tot die van leden in andere partijen?

In het achtste hoofdstuk kijken politicologen Joop van Holsteyn en Galen Irwin vervolgens naar de kiezers van D66. Is D66 inderdaad de partij van jonge en succesvolle academici? En wijkt D66 sterk af van de ‘gemiddelde’ kiezer in Nederland, of zien we ook hier een trend naar normalisering?

Ook in het negende hoofdstuk staat de kiezer centraal, maar dan wat betreft de electorale geografie. Historicus Ron de Jong en

politicoloog Henk van der Kolk vragen zich af of D66'ers altijd geconcentreerd waren in de universiteitssteden met hun relatief jonge bevolking. Of krijgt de partij in andere fases van haar bestaan juist steun uit andere gebieden? De Jong en Van der Kolk nemen ons mee naar dorpjes in het zuiden van Limburg en slaapsteden onder de rook van Rotterdam, waar de huidige hogeropgeleide, jonge D66-kiezer niet te vinden is, maar die vroeger juist wel onderdeel waren van het *heartland* van D66.

In de daaropvolgende conclusie worden de inzichten uit de bijdragen bijeengebracht en keren we terug naar de centrale vraag: hoe verhoudt D66 zich – 55 jaar na zijn oprichting – tot zichzelf en tot de andere partijen in de Nederlandse politiek?

Tot slot een redactionele noot: D66 werd ooit opgericht als 'Politieke Partij Democraten '66' met als afkorting 'Democraten '66' of 'D'66'. In 1985 verloor D66 zijn apostrof.⁸ In dit boek wordt consequent 'D66' geschreven, tenzij het een citaat betreft. Zo wisselen de benamingen niet door de verschillende hoofdstukken en door de tijd heen.

OUDE VORMEN EN OUDE WOORDEN: EEN POLITIEKE VOORGESCHIEDENIS VAN D66

Coen Brummer¹

Op 14 september 1968 sprak Hans van Mierlo het congres toe van D66, de partij die hij had helpen oprichten en die hij leidde als fractievoorzitter in de Tweede Kamer. In zijn toespraak *De keuze van D'66* hield hij de zaal voor dat de bestaande ideologieën geen antwoord meer boden op 'de vragen die ons bezighouden'. Hij brak een lans voor pragmatische politiek en verzette zich tegen het bestempelen van D66 als links of rechts of als socialistisch of liberaal. Dat was 'je neerleggen bij de oude vormen en de oude woorden'.²

Maar vrijwel vanaf de oprichting van de partij bestond ook weerstand tegen deze visie van Van Mierlo. Al in 1968 werd in partijblad *Democraat* voorzichtig discussie gevoerd over de ideologische grondslagen van de partij en werd geschreven over 'dat rotwoord pragmatisch'.³ Begin jaren zeventig nam de roep toe onder het partij kader om 'een filosofie', iets wat werd versterkt door tegenvallende verkiezingsresultaten en het gevoel 'ideologisch onvindbaar' te zijn voor de kiezer.⁴ Deze discussie stolde in het idee van de 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek. Die werd ideologisch omschreven met termen als 'links-liberaal', 'niet-socialistisch links' en 'sociaal-liberaal'.⁵ Gaandeweg de jaren zeventig en tachtig begonnen meer partijleden zich te associëren met het links-liberalisme, onder wie Tweede Kamerlid Elida Tuinstra, die D66 een 'moderne liberale partij' noemde.⁶

Waar Van Mierlo wenste dat D66 volgens de ‘ontploffingstheorie’ zou opgaan in een brede progressieve volkspartij in een nieuw politiek bestel, wilden de pleitbezorgers van D66 als links-liberaal project juist een permanente politieke partij, als toevluchtsoord voor kiezers die zich niet thuisvoelden bij sociaal-democratisch links, liberaal rechts of het confessionele midden. Deze houding werd wellicht het best geïllustreerd door Tweede Kamerlid Erwin Nypels. Hij wendde zich in een interview met weekblad *De Tijd* in 1985 rechtstreeks tot Van Mierlo, die pas was teruggekeerd als politiek leider: ‘Jij mag er zijn om te verdwijnen. Ik ben er om te blijven.’⁷

Enkele oprichters van D66 benoemden expliciet de gelijkenis met de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb, 1901-1946),⁸ een partij die net als D66 de nadruk legde op ‘staatkundige hervormingen [...] en het belang van individuele ontplooiing en de voorwaardenscheppende rol van de overheid’.⁹ De vdb ging in 1946 op in de doorbraakpartij Partij van de Arbeid, maar desalniettemin is ook in de historiografie over D66 opgemerkt dat de ‘politiek-ideologische inspiratie van het liberalisme’ en de ‘verwantschap met [...] de Vrijzinnig-Democratische Bond’ kunnen worden genoemd als ‘historische dimensies’ van D66.¹⁰

In dit hoofdstuk worden deze dimensies in kaart gebracht door een beschrijving van de politieke ‘voorgeschiedenis’ van D66. Immers, de visie op D66 als links-liberale partij nodigt uit tot historische reflectie. Waar speelde links-liberale politiek zich af voordat D66 werd opgericht? En als D66 (mede) werd opgericht om deze positie in het politieke spectrum te vullen, wat was dan de reden dat deze positie überhaupt vacant was op dat moment? Welke eerdere pogingen zijn ondernomen die hadden kunnen leiden tot een permanente links-liberale vertegenwoordiging in de Nederlandse politiek?

In deze bijdrage wordt eerst de ontwikkeling beschreven van de linkerflank van het liberalisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. Aan bod komt hoe links-liberalen zich verenigden binnen de Liberale Unie (1885), in de vooral op Amsterdam gerichte Radicale Bond (1892) en in de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901). Het moment waarop de vdb in 1946 opging in de Partij van de Arbeid wordt in dit hoofdstuk als startpunt genomen om drie ‘routes’ te verkennen waarlangs links-liberale politiek zich mogelijk had kunnen ontwikkelen in de periode 1946-1966: via links-liberalen in de PvdA, via de heroprichting van de vdb in

1953, en via de linkerflank van het liberalisme binnen de vvd en jongerenorganisatie JOVD. Uiteindelijk liepen alle drie routes vroeger of later dood, waarna D66 vanaf 1966 een links-liberale positie verwierf in het politieke spectrum. Bij wijze van conclusie wordt in dit hoofdstuk gereflecteerd op de vraag waarom het met D66 in 1966 wel kwam tot een duurzame positionering van het links-liberalisme in de Nederlandse politiek, terwijl dit na de Tweede Wereldoorlog niet eerder lukte.

Goeddeels zijn deze ontwikkelingen in de historiografie gedocumenteerd; denk aan Gerrit Taals uitvoerige liberalismestudie *Liberalen & Radicalen in Nederland 1872-1901*, Meine Henk Klijsma's *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* en Patrick van Schies *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*. Sinds het verschijnen van deze werken heeft het biografisch onderzoek naar hoofdrolspelers binnen het liberalisme en de sociaal-democratie een sterke impuls gekregen.¹¹ In dit hoofdstuk worden – voor zover mogelijk in de beperkte ruimte – de perspectieven uit dit biografisch onderzoek meegenomen, door aandacht te hebben voor de rol van personen in de politiek.

Dit hoofdstuk heeft niet als doel alle nuances in kaart te brengen binnen het links-liberale ideologische spectrum en de bijbehorende terminologie. In de tweede helft van de negentiende eeuw stonden 'links-liberalen' te boek als 'vooruitstrevende liberalen', 'jong-liberalen', 'geavanceerd liberalen' en soms als 'radicalen'. De vrijzinnig-democraten uit de eerste helft van de twintigste eeuw hadden een getroebleerde verhouding met het woord 'liberaal', al was het merendeel van de oprichters afkomstig uit het liberale smaldeel van de Nederlandse politiek. Ook is de term 'vrijzinnig-democratisch' uitgelegd als de gedachte 'dat de vrijheid het best tot haar recht komt wanneer het volk zelf over die vrijheid medezeggenschap krijgt'.¹² D66 had tot 1998 geen formeel ideologisch etiket, tot het ledencongres in dat jaar het predicaat 'sociaal-liberaal' aannam. Hoewel de verschillen in terminologie zeker ook verschil in ideologie betekenen, waren al deze politieke bewegingen, elk in hun eigen tijd, herkenbaar als vertegenwoordigers van de linkerzijde van het liberalisme. Dit door hun nadruk op zowel liberale beginselen als individuele gewetensvrijheid en uitgangspunten als privébezit en particulier ondernemerschap, in combinatie met een visie op de staat als emancipatoire kracht voor de ontplooiing en

ontwikkeling van het individu.¹³ Vaak werd dit gecombineerd met een wens tot democratische hervormingen, variërende van uitbreiding van het kiesrecht en een meer inclusieve politieke cultuur tot de introductie van nieuwe democratische instrumenten. Tussen de emancipatoire agenda en de democratische agenda bestond altijd een zekere connectie: met de juiste ontwikkelingskansen zou ieder individu een volwaardige politieke burger kunnen zijn, en omgekeerd stelde het politieke burgerschap mensen in staat hun sociale emancipatie te bevorderen door actief deel te nemen aan de democratie.¹⁴ (Een nadere beschouwing van het gedachtegoed van D66 is te vinden in het hoofdstuk 'Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast' van Laurien Hansma en Paul Lucardie elders in deze bundel.)

Liberale politiek in een parlement van individuen

Wie politieke partijen uit het verleden onder de loep neemt, moet in de eerste plaats beseffen dat het idee wat een politieke partij is, door de jaren heen is veranderd. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw was het Kamerlidmaatschap een individuele aangelegenheid; verbondenheid met een 'partij' was niet aan de orde (of werd op zijn minst ontkend). Dat er op enig moment 'scherp afgeteekende politieke partijen' ontstonden, werd over het algemeen zelfs gezien als een ronduit negatieve ontwikkeling. Als er al groepsvorming was tussen Kamerleden, was er geen sprake van een gezamenlijk programma of van stemmen per blok.¹⁵ Wanneer in de decennia na de grondwetswijziging van 1848 werd gesproken over 'de liberale partij' ging het dan ook om niet meer dan een los gezelschap van politici die op voordracht van lokale 'kiesverenigingen' waren verkozen tot lid van de Tweede Kamer.¹⁶ Het was vooral door deze kiesverenigingen, die dienden als podia waarop kandidaten zich konden profileren, dat zij genoodzaakt waren kleur te bekennen in actuele kwesties tegenover hun kiezers.¹⁷

In deze periode voor de opkomst van politieke partijen maakte het liberalisme een sterke ideologische ontwikkeling door. Deze ontwikkeling is te beschrijven als een serie generatieconflicten. Voor de oerliberalen van 1848, het jaar waarin Johan Rudolph Thorbecke zijn Grondwet wist door te voeren, was het liberalisme een ideologie

gericht op het breken van de ongecontroleerde macht van koning en adel. De samenleving moest georganiseerd worden binnen kaders van wet- en regelgeving, waarin niet het privilege maar het recht de dienst uitmaakte. De generatie-Thorbecke had een agenda nagestreefd van constitutionele hervormingen, verbeteringen in de fysieke infrastructuur en liberalisatie van de handel.¹⁸ Binnen deze door wetten georganiseerde samenleving konden vrije burgers hun eigen leven inrichten. De overheid moest terughoudend zijn zich te mengen in sociale zaken, zo was de liberale opvatting – geheel in lijn met het economische *laisser-faire*-denken van de tijd.¹⁹ Een goede illustratie van dit liberalisme is de *Narede* die Thorbecke schreef in 1869, waarin hij onder meer stelde: ‘Eene eerste wet [van de staat] is onthouding; onthouding van hetgeen zijne roeping als regtsvereniging te buiten gaat.’²⁰

Omstreeks 1870 werd Thorbecke door jongere politici meer en meer gezien als sta-in-de-weg voor vernieuwing. Voorganger van deze jonge liberalen was aanvankelijk Isaac Fransen van de Putte. Hij trok het gezag van Thorbecke in twijfel, maar deed dit zonder al te veel ideologische gedrevenheid. Thorbecke zelf had weinig zin ‘in het gedoe’ en hoopte dat Van de Putte zich alsnog bij zijn leiderschap neer zou leggen.²¹ Echt inhoudelijke oppositie tegen het thorbeckiaanse liberalisme kwam tot stand met Samuel van Houten en Jan Kappeyne van de Coppello. Van Houten bekritiseerde Thorbeckes gebrek aan hervormingszin in verschillende Kamerdebatten en artikelen met zo’n intensiteit dat hem werd verweten een ‘politiek moordenaar’ te zijn.²² Kappeyne hield een richtinggevende toespraak in 1874, waarin hij brak met het liberale principe van de terughoudende overheid en betoogde dat het oude liberale vrijheidsideaal nu ‘een klank zonder inhoud’ was. De staat mocht zich niet langer afzijdig houden van vragen over ‘kennis, zedelijkheid en rijkdom.’²³

In ideologische zin was dit het voorzichtige begin van wat links-liberalisme genoemd kan worden: de gedachte dat vrijheid ‘voorafging aan de staat’ werd ingeruild voor de nieuwe gedachte dat vrijheid ook mogelijk werd gemaakt door ‘de interventie van de overheid.’²⁴ Het Nederlandse liberalisme kende voortaan, in de woorden van politicoloog Ruud Koole, ‘twee gezichten van de vrijheidsliefde.’²⁵ In de praktijk resulteerden de verschillende opvattingen onder individuele liberale politici vooral in een gebrek aan daadkracht: in de jaren 1870 en 1880 moesten de liberalen geregeld toezien hoe zij – ondanks ruime

meerderheden in de Tweede Kamer – niet eensgezind genoeg waren om een regering te vormen.²⁶

De Liberale Unie als eerste liberale partij

In 1885 kwam het tot de oprichting van de eerste liberale partij, de Liberale Unie, maar van harte ging dit niet.²⁷ Het partijbestuur mocht de naam ‘bestuur’ niet dragen, omdat dit te veel hiërarchie impliceerde. Tweede Kamerleden vreesden bemoeienis met hun stemgedrag vanuit de kiesverenigingen die bij de Liberale Unie waren aangesloten, en omgekeerd ergerden de lokale bestuurders zich weer aan de vermeende overheersing vanuit ‘Den Haag’.²⁸ Inhoudelijke onenigheid was er ook vanaf de start, met name over de vraag of het verzet tegen het klerikalisme het enige specifieke politieke beginsel moest zijn.²⁹ Men kwam er niet uit, waarop de eerste Unie-voorzitter Gerard van Hamel de wens uitsprak dat de hele liberale partij ‘van éénen stam’ was. Hij wilde niemand uitsluiten op basis van een partijprogramma, dat dan ook niet geschreven werd in de eerste tien jaar. Toch kon hij niet voorkomen dat het inhoudelijk bleef rommelen.³⁰ De behoudendste liberalen, de zogenoemde ‘oud-liberalen’, zouden zich nooit thuis voelen in de partij, omdat deze hun te progressief was.³¹ Zo gaf de ledenvergadering van de Liberale Unie in haar beginjaren opdracht aan het bestuur tot het publiceren van geschriften over typisch ‘sociale’ onderwerpen: opleidingen voor werkmannen, verzekeringen, gezonde arbeiderswoningen en zo meer.³²

Dat het zwaartepunt van de Liberale Unie lag bij de vooruitstrevende, links-liberale politiek, bleek ook uit de rollen die beeldbepalende links-liberalen gedurende meerdere jaren hadden in de partij en wier geschriften door de ledenvergaderingen werden omarmd, zoals Hendrik Goeman Borgesius, Arnold Kerdijs en Johannes Tak van Poortvliet.³³ Laatstgenoemde werd door de linkervleugel van de Liberale Unie gezien als ‘leider der vrijzinnigen’ en zou met het kiesrechtvoorstel dat hij indiende als minister in 1892, een strijd doen ontbranden tussen ‘Takkianen’ en ‘Anti-Takkianen’.³⁴ De Liberale Unie plaatste zich achter zijn wetsvoorstel, dat een forse uitbreiding van het kiesrecht zou betekenen als het zou worden aangenomen.³⁵

De steun voor de kiesrechtuitbreiding was reden voor een deel van de behoudende liberalen om de Liberale Unie te verlaten, iets wat nogmaals zou gebeuren toen de partij in 1896 brak met haar verleden en tóch een partijprogramma besloot op te stellen.³⁶ Dit partijprogramma werd een 'hervormingsprogramma', waarin onder meer werd gepleit voor een 'zo ruim mogelijke' uitbreiding van het kiesrecht én een afgeslankt 'programma van urgentie'. Dit laatste stuk moest door alle kandidaten worden onderschreven en bevatte verregaande voorstellen: een nieuwe armenwet, een ongevallenvet, beperking van de arbeidsduur, verbetering van de woonomstandigheden en verbetering van 'den rechtstoestand der vrouw'.³⁷ Het is veelzeggend dat de progressieve Kerdijk in de ledenvergadering voorstelde voortaan bekend te staan als 'vrijzinnige democraten', omdat zij zich immers in het hervormingsprogramma hadden uitgesproken voor een ruime uitbreiding van het kiesrecht. De vergadering stemde het voorstel weg, maar het idee van een 'vrijzinnig-democratische' partij was geboren.³⁸ Het kenmerkt de onrust die liberalen voelden over zichzelf, mede veroorzaakt door 'revolutieangst' als gevolg van de dreiging van het opkomende socialisme.

Leve de democratie! De Radicale Bond tussen socialisme en liberalisme

Kerdijk was niet de enige die de Liberale Unie verder 'naar links' probeerde te bewegen. Ondanks haar gematigd progressieve standpunten slaagde de partij er onvoldoende in de meer radicale linkerflank tevreden te stellen. Een typische figuur die ijverde voor een radicaler liberalisme was Willem Treub, die de belangrijke Amsterdamse liberale kiesvereniging 'Burgerplicht' van binnenuit probeerde te hervormen. De voorstellen van Treub en zijn geestverwanten voor algemeen kiesrecht, progressieve inkomstenbelastingen en een rol voor de overheid bij de voorziening van water, gas, telefoon en elektriciteit vonden geen gehoor. Het was aanleiding tot de oprichting van kiesvereniging 'Amsterdam', die zich democratisch en radicaal noemde.³⁹ De kiesvereniging trok vanaf het begin mensen aan die zich lieten inspireren door het socialisme, van wie sommigen ook lid waren van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Treub zelf moest hier

niets van hebben: in verschillende publicaties markeerde hij de punten van verschil tussen socialisme en radicaal links-liberalisme. Het programma van de kiesvereniging was dan ook niet socialistisch: de leden verwierpen het idee van verandering door revolutie en wilden het particulier eigendom in stand houden. Wel waren de voorstellen dermate verregaand dat het *Algemeen Handelsblad* zich in een commentaar afvroeg: 'Moeten we dan niets voor de 20e eeuw overlaten?'⁴⁰

Bij de verkiezingen van 1891 bleken ook elders in het land 'radicale' kiesverenigingen te ontstaan, wat op 6 november 1892 leidde tot de oprichting van een partij met landelijke ambities.⁴¹ Het had weinig gescheeld of deze partij had de 'Bond van de democratisch-liberale partij' geheten, een naam die nog een verbintenis met het liberalisme impliceerde. Maar de meerderheid van de oprichtingsvergadering gaf de voorkeur aan de naam 'Radicale Bond'. Aan de basis van de partij stonden mannen als Johannes de Koo (de radicale hoofdredacteur van dagblad *de Amsterdammer*), Carel Victor Gerritsen (een graanhandelaar die als gemeenteraadslid in Amersfoort voor beroering had gezorgd omdat hij weigerde de eed af te leggen, tevens echtgenoot van arts en feministe Aletta Jacobs) en de eerdergenoemde Treub, die een positie als 'radicale' wethouder in Amsterdam had verworven.⁴² Programmatisch waren de democratische ideeën van de radicalen het voornaamste punt van verschil met de Liberale Unie. De nieuwe partij wilde een echt algemeen kiesrecht invoeren en de conservatieve en regenteske Eerste Kamer afschaffen, zaken die de liberalen (nog) te ver gingen.⁴³ Het belangrijkste onderscheid tussen het programma van de Radicale Bond en dat van de socialisten en sociaal-democraten was het eigendomsrecht. De radicalen hadden in artikel 1 van hun politiek programma het uitgangspunt opgenomen dat 'erbidiging van den persoonlijken eigendom' leidend was, omdat particulier bezit een prikkel tot 'lotsverbetering' kon zijn. Wel moesten de belastingen hoger, ter bestrijding van armoede onder de massa's.⁴⁴

Een volwassen politieke partij zou de Radicale Bond nooit worden. De partij verloor veel energie aan twisten tussen verschillende kampen, die elkaar bestreden op de vierkante centimeter. In de leuze 'Leve de democratie!' vonden zij elkaar, maar veel tijd ging op aan het uitventen van verschillen in dagbladen die in rap tempo werden opgericht, van eigenaar wisselden en weer verdwenen.⁴⁵ De positie die de bond innam tussen liberalisme en sociaal-democratie, begon een

steeds groter probleem te worden. De links-liberaal Kerdyk, nog altijd een Unie-politicus, stelde de Radicale Bond zelfs een ultimatum: liberale samenwerking was mogelijk, maar dan moesten de radicalen hun geflirt met de in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgeven.⁴⁶ De Radicale Bond koos uiteindelijk duidelijk voor het liberalisme. Zo groeide de afstand tussen SDAP en Radicale Bond in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1897, toen de Radicale Bond in zijn programma ruimte liet om stapsgewijs het algemeen kiesrecht te realiseren (in plaats van meteen, zoals de sociaal-democraten wilden) en niet meegingen in de sociaal-democratische eis van 'staatspensionering' voor ouderen.⁴⁷

De matiging van de Radicale Bond en de steeds linkser programma's van de Liberale Unie zorgden ervoor dat de partijen elkaar in de laatste jaren van de negentiende eeuw weer naderden. De verschillen waren 'verwaarloosbaar klein' geworden.⁴⁸ Bij de verkiezingen van 1897 steunden zij elkaars kandidaten. Democratisch-gezinde Unie-politici werden mondiger en in de Tweede Kamer ontstond een 'vrijzinnig-democratische kamerclub', bestaande uit de meeste links-liberalen en de weinige radicalen die zitting hadden in de Kamer.⁴⁹ Zowel de links-liberalen als de radicalen gaven steun aan het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901), dat een politiek van 'sociale rechtvaardigheid' voerde. De gedachte van een fusie diende zich aan.

Verenigd in de Vrijzinnig-Democratische Bond

In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1901 bediscussieerde de Liberale Unie welke thema's uit het programma 'urgent' moesten worden verklaard. Het hoofdbestuur wilde dat de grondwetsherziening die nodig was om het algemeen kiesrecht voor mannen in te voeren zo'n urgente kwestie was, en zette nadrukkelijk ook de deur open voor vrouwenkiesrecht. Leden die conservatiever waren dan het hoofdbestuur, spraken van een 'roode circulaire', omdat ze het plan te radicaal vonden. De ledenvergadering volgde hen en stemde het voorstel weg. Kiesverenigingen uit Middelburg en Arnhem scheidden zich daarop af, waarna nog vijftien kiesverenigingen zouden volgen. Afdelingen van de Radicale Bond zochten contact met deze afgesplitste Liberale Unie-kiesverenigingen, en in maart 1901 kwam het

tot de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb).⁵⁰ Bij de oprichting sloten zich dertien zittende Kamerleden (ongeveer de helft van de aan de Liberale Unie verbonden vrijzinnig-democratische kamerclub) aan bij de nieuwe partij. Bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen, in juni, verloren de liberalen over het geheel genomen zetels, wat ook gold voor de vdb: van de dertien zetels die te danken waren aan zittende Kamerleden, bleven er na de verkiezingen slechts negen over.

In de eerste weken na de oprichting bogen de leden zich over een beginselverklaring, die recht moest doen aan de scheuring die binnen de Liberale Unie was ontstaan. Het eerste artikel behelsde het streven naar de 'ontwikkeling van onzen constitutioneel-parlementairen regeeringsvorm in democratischen zin', wat in ieder geval betekende dat het algemeen kiesrecht onmiddellijk moest worden ingevoerd voor mannen en vrouwen. Het deel van de bevolking dat het meeste belang had bij sociale hervormingen, moest invloed krijgen op de totstandkoming ervan. Dit was een belangrijk punt van geschil met behoudende liberalen, die omgekeerd redeneerden: eerst moesten mensen beschikken over welstand, daarna kon hun pas het staatsburgerschap worden toevertrouwd. Het tweede artikel borduurde voort op deze gedachte en stelde dat de vdb zich hard zou maken voor 'eene krachtige sociale wetgeving' die de maatschappelijke oorzaken moest wegnemen 'welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden'. Hierbij werd opgemerkt dat maatschappelijke vooruitgang niet gebaat was bij een scherpere klassenstrijd. De bond zou het (socialistische) streven afkeuren om het particuliere eigendom af te schaffen, maar verwierp eveneens de houding dat 'de staat in het economisch leven zijner burgers slechts noodgedwongen, schoorvoetend behoort in te grijpen'.⁵¹ De beginselverklaring leest als de vertrouwde posities die ook door de links-liberalen binnen de Liberale Unie en door de radicalen van de Radicale Bond werden ingenomen: een agenda van democratisering en sociale hervormingen, maar op een armlengte afstand van het socialisme. De beginselverklaring bood overigens een basis voor de lange termijn. In de 45 jaar dat de vdb zou bestaan is zij slechts tweemaal aangepast.⁵²

De kernthema's uit de beginselverklaring waren ook een belangrijk onderdeel van de praktische politiek die de vdb voerde in de Tweede

Kamer. Kamerlid Dirk Bos probeerde in 1912 het ‘vrijzinnige’ deel van de Kamer (Liberale Unie, vDB en de meer behoudende Bond van Vrije Liberalen (BVL)) te verenigen achter een gedeeld program van algemeen kiesrecht en sociale hervormingen, om te voorkomen dat de conservatieve confessionelen een Kamermeerderheid zouden halen. Deze ‘vrijzinnige concentratie’ zou daarom gezamenlijk de verkiezingen van 1913 tegemoet moeten gaan.⁵³ Doordat ook de Vrije Liberalen het algemeen kiesrecht accepteerden in deze constructie, kon de SDAP in sommige kiesdistricten vrijzinnige kandidaten steunen om zo te voorkomen dat een confessioneel er met de zetel vandoor ging. Het zorgde voor een meerderheid bij de verkiezingen van Liberale Unie, vDB, BVL en SDAP. Bos kreeg de opdracht een kabinet met de SDAP te formeren – een historisch novum – maar uiteindelijk besloot een krappe meerderheid van de SDAP-leden tijdens een extra congres om niet deel te nemen aan een ‘burgerlijke’ regering.⁵⁴ Het zorgde ervoor dat Pieter Cort van der Linden een extraparlamenteair kabinet kon gaan formeren. De teleurstelling bij de vDB was groot: zijn kans het liberalisme via een democratische en sociale agenda te verbinden met de ‘redelijke’ kant van het socialisme was mislukt.⁵⁵

Met de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917 kwam de vDB in moeilijker vaarwater. Diens belangrijkste speerpunt was verwezenlijkt én electoraal profiteerde geen van de liberale partijen van het toegenomen kiezerspotentieel.⁵⁶ Wel diende Hendrik Pieter Marchant, de opvolger van Bos als fractievoorzitter in de Tweede Kamer, in 1918 het wetsvoorstel in dat het actief kiesrecht voor vrouwen regelde. Hij bleef herkenbare links-liberale politiek voeren, bijvoorbeeld door zich te keren tegen de beruchte antirevolutiewet van 1920 die anarchistische en communistische propaganda in veel gevallen strafbaar wilde stellen. Marchant wees erop dat zo’n wet geen zin had zonder aandacht voor sociale ongelijkheid, omdat hier de revoluties door veroorzaakt werden.⁵⁷ Ook pleitte Marchant, samen met partijgenoot en latere vVD-oprichter Pieter Oud, voor de invoering van een referendum tijdens het debat over de grondwetsherziening van 1922. In het verkiezingsprogramma noemde de vDB het referendum een ‘eisch van de democratie’, omdat een politieke meerderheid tegenwoordig een optelsom was van minderheden. Het overleg tussen die minderheden moest door het volk zelf kunnen worden gecontroleerd, vonden Marchant en Oud, vandaar hun voorstel. Het gaf bovendien

de mogelijkheid keuzes voor te leggen aan de kiezer die geen inzet van verkiezingen waren geweest.⁵⁸

In zijn afkeer van 'systeemdenkers', zoals de socialisten en de dogmatische liberalen, bepleitte Marchant in de jaren twintig zijn 'systeemloze model'.⁵⁹ Het was meer een vorm van pragmatisme en een 'open opstelling ten opzichte van nieuwe onderwerpen' dan een daadwerkelijk model.⁶⁰ Het belangrijkste uitgangspunt was dat hervormingen het resultaat moesten zijn van een nauwkeurige analyse van de samenleving. Zo kon het gebeuren dat de vdb 'enerzijds' het vrije ondernemerschap verdedigde en 'anderzijds' de medezeggenschap van arbeiders wilde vergroten, met een belangrijke rol voor de overheid om dit te faciliteren.⁶¹ Het gaf de vdb een positie die niet altijd comfortabel was: toen hij steun gaf aan de bezuinigingen in de kabinetten-Colijn werd dat de vdb zwaar aangerekend.⁶² Vanuit 'rechts' was er juist een voortdurend verwijt dat de vdb een 'sloepje aan het rode fregat' zou zijn, vanwege zijn nauwe verbondenheid met de sdap.⁶³

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond uit de 'doorbraakgedachte' de Partij van de Arbeid, een fusiepartij van sdap, vdb en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). De vdb'ers sloten zich na veel vergaderen aan bij deze nieuwe partij. Partijvoorzitter Roelof Kranenburg riep zijn partijgenoten op om in te stemmen met het fusiebesluit met een beroep op de historische traditie van de vrijzinnig-democraten. 'Democratie en sociale rechtvaardigheid bewogen ons, nu 45 jaar geleden, uit de oude Liberale Partij te treden. [...] In volle wapenuitrusting gaan wij [nu] op in een groter leger, dat strijdt voor dezelfde geestelijke goederen: democratie en sociale rechtvaardigheid.'⁶⁴

Routes naar het links-liberalisme

Met de opheffing van de vdb in 1946 verdween ook het georganiseerde links-liberalisme uit de Nederlandse politiek. Maar dat gold niet vanzelfsprekend voor links-liberale politici en links-liberale politieke ideeën. Waar hielden deze zich op in de periode na het verdwijnen van de vdb? En wat was de reden dat lange tijd geen levensvatbare links-liberale partijorganisatie kon ontstaan? In het hiernavolgende worden drie routes verkend.

Links-liberalisme in de Partij van de Arbeid: de overheersing van de sociaal-democratie

De ledenvergadering van de vdb had in 1946 met overtuiging ingestemd met de doorbraak naar de PvdA. Maar vanaf het begin was er ongemak bij de vrijzinnig-democraten binnen de nieuwe partij. Het zingen van de Internationale en het zwaaien met rode vlaggen was een vorm van symboliek waar de voormalig vdb'ers moeilijk aan konden wennen.⁶⁵ De overheersing van de 'rode symbolen' was illustratief voor de mate waarin er ruimte was voor het vrijzinnige – of links-liberale – element binnen de PvdA in de periode tussen 1946 en 1966. Snel na de oprichting maakte de doorbraakgedachte plaats voor een hernieuwde aanhankelijkheid aan de sociaal-democratische traditie. Dit werd aangewakkerd door het electorale succes van de Communistische Partij van Nederland, wat binnen de PvdA-gelederen werd gezien als waarschuwing om niets toe te geven op het sociaal-democratische profiel van de partij. Dit liet nog minder ruimte over voor een middenweg tussen sociaal-democratie en vrijzinnigheid.⁶⁶

Klachten van voormalig vrijzinnig-democraten vonden dan ook snel hun weg naar buiten. Pieter Oud worstelde met zijn verhouding tot de nieuwe partij en schreef in 1947 in het *Algemeen Handelsblad* dat er sprake was van 'stijgende ongerustheid' in de 'oud-vrijzinnig-democratische kring'.⁶⁷ Het was een voorbode van Ouds vertrek uit de PvdA om de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) op te richten in 1948. Binnen enkele jaren na 1946 was de vrijzinnig-democratische traditie binnen de PvdA 'een dierbare herinnering, maar wel voltooid verleden tijd'.⁶⁸ In een rapport van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau, dat de wrijving binnen verschillende bloedgroepen in de partij in kaart moest brengen, werd niet eens meer over vrijzinnig-democraten gesproken als aparte groep.⁶⁹

Ook programmatisch overheerste in de periode 1946-1966 de sociaal-democratie zonder uitzondering. In zijn uitvoerige studie over het sociaal-democratische gedachtegoed in de Nederlandse politiek is door Bart Tromp opgemerkt dat het PvdA-programma van 1947 de lijnen doortrok die al in het sdap-programma van 1937 waren uitgezet.⁷⁰ In een programmatische geschiedenis van de PvdA beschreef Frans Becker hoe de partij weliswaar inhoudelijke verschuivingen kende in de periode 1946-1966, maar dat dit ging om veranderingen binnen het sociaal-democratische denken. Zo ziet Becker een ontwikkeling van

de 'periode-Drees' (1946-1958), waarin het sociale overleg, gematigde inkomensontwikkeling en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid centraal stonden, naar de 'periode-Den Uyl' (1960-1986), waarin verbetering van de kwaliteit van het bestaan en democratisering van maatschappij en politiek de boventoon voerden.⁷¹ Socialisatie, de nationalisatie van productiemiddelen en het (in enige mate) beperken van het particuliere bezit waren de programmatische basis geworden van de PvdA.⁷² De wens de samenleving te democratiseren moet eerder gezien worden in de context van de jaren zestig dan als een oude vrijzinnig-democratische wens die zijn weg had weten te vinden in het sociaal-democratische program. Noch in de beginselprogramma's, noch in de verkiezingsprogramma's was de zoektocht naar balans terug te vinden van de oude vrijzinnig-democraten tussen privébezit, individuele verantwoordelijkheid en particulier ondernemerschap enerzijds en overheidsingrijpen en planmatige economie anderzijds. Opvallend, omdat Joop den Uyl bij de fusie van VDB, SDAP en CDU beslist niet tot het kamp van de verstokte socialisten kon worden gerekend en groot voorstander was van de doorbraakgedachte.⁷³

Dit alles betekent niet dat individuele PvdA'ers uit de vrijzinnig-democratische traditie geen rol van betekenis hadden in de periode tussen 1946 en 1966. Een goede illustratie hiervan is dat met de verkiezing van Anne Vondeling tot fractievoorzitter in de Tweede Kamer de PvdA in 1962 zelfs een voormalig VDB'er kreeg als politiek leider.⁷⁴ Vondeling stond bekend als gematigd sociaal-democraat, en hij hield in zijn boek *Nasmaak en voorproef* een pleidooi voor een 'grote, progressieve volkspartij', een wens die hij al koesterde sinds zijn VDB-jaren. Als PvdA-lid zou hij nog steeds bereid zijn de PvdA te doen opgaan in een groter geheel van 'samenwerkende vooruitstrevende partijen'.⁷⁵

Dit laat onverlet dat ook een oud-VDB'er als Vondeling zijn links-liberale signatuur na jaren in de PvdA feitelijk was verloren.⁷⁶ In een gastrubriek van *Democraat*, het ledenblad van D66, schreef Vondeling in 1978 een artikel waaruit bleek hoe fundamenteel de afstand tussen hem en het links-liberalisme was geworden. Hij observeerde dat zowel de leidende vrijzinnig-democraten uit zijn jeugd als de toenmalige D66'ers iets gemeen hadden. Het pragmatisme dat elk probleem van 'geval tot geval' wilde bekijken, had een geprofessionaliseerde politiek tot gevolg: 'Politiek uit de reageerbuisjes van het volstrekt steriele laboratorium bewoond door uiteraard feilloze robots die bestuurd

worden door computers voorgeprogrammeerd door Gruyters, Van Mierlo en Terlouw, die zoals bekend volstrekt rationeel en gevoelloos zijn.⁷⁷

Zoals de links-liberalen van de vdb waren opgegaan in de sfeer van de PvdA en de links-liberale ideeën verwaterden in sterk sociaal-democratische partijprogramma's, zo pasten ook de links-liberale politici van weleer zich aan: het waren sociaal-democraten geworden.

De mislukte heroprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond

'Vrijzinnig-Democratische Bond heropgericht' kopte *De Telegraaf* op 10 maart 1953.⁷⁸ Enkele maanden eerder had het voormalig vdb-Kamerlid Klaas Bijlsma een artikel in *De Telegraaf* geschreven waarin hij 'groot politiek nut' verwachtte van heroprichting van zijn oude partij.⁷⁹ Bijlsma verweet de pas door Oud opgerichte vvd slechts oppositie te voeren tegen het progressieve beleid van kabinet-Drees en uit te zijn op de vorming van een conservatief blok. Evenmin voelde Bijlsma zich thuis bij de sociaal-democraten: 'Men behoort het karakter ener socialistische partij niet aan te tasten door, wetende geen socialistische overtuiging te hebben, te doen alsof men er ideologisch toe behoort.' Daarom was het tijd voor een nieuwe vdb, besloot Bijlsma. Hij geloofde dat er 'links en rechts' duizenden kiezers waren die zijn ideeën deelden.

Bijlsma en zijn medestanders richtten de partij formeel opnieuw op en probeerden oud-leden te benaderen door een beroep te doen op 'nostalgische gevoelens': plaats van oprichting, beginselprogramma en het logo waren identiek aan die van de oude vdb.⁸⁰ In politieke zin kreeg de nieuwe oude partij enige tractie, vooral in Friesland. Twee raadsleden in de toenmalige gemeente Idaarderadeel zegden hun lidmaatschap van de vvd op en sloten zich aan bij de nieuwe vdb. Omdat het 'vrijzinnige' element in de gemeenteraad zou ontbreken als zij hun zetels 'teruggaven' aan de vvd, besloten ze als vrijzinnig-democraten in de raad te gaan zitten.⁸¹ De 'zetelroof' was echter niet het begin van een forse groei. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1953 haalde de partij in de zes gemeenten waar ze deelnam, vier zetels. Bij de Statenverkiezingen van 1954 deed de partij alleen maar mee in Friesland, maar wist geen zetels te halen. Vervolgens verdween de partij uit beeld.⁸²

Was de poging tot heroprichting ontstaan vanuit een diepgevoelde behoefte naar het links-liberale gedachtegoed in de Nederlandse

politiek? Daar lijkt het niet op. De nieuwe vdb had een mager beginselprogramma geformuleerd in 1953, dat een stuk conservatiever en sociaal-economisch rechtser was dan de vdb'ers van voor de Tweede Wereldoorlog hadden gewaardeerd.⁸³ L.H. Ruitenberg, een PvdA-bestuurder uit christelijk-sociale hoek, was ervan overtuigd dat de oprisping het gevolg was van de sfeerverschillen tussen de oude vdb en de nieuwe PvdA. Sommige leden voelden zich nu eenmaal niet thuis in een arbeiderspartij, was zijn analyse: 'Maar er zijn nu eenmaal een aantal mensen, voor wie het politieke leven iets heeft van een sportclub en die, als H.B.S.-ers, buitengewoon gevoelig zijn voor de sfeer van die club.'⁸⁴ Waarschijnlijk had Ruitenberg een punt. Het type leden dat zich aangetrokken voelde tot de vdb was inderdaad van een ander karakter dan het prototype sociaal-democraat of rechtse liberaal. 'Wat mij altijd in onzen Vrijzinnigen-Democratischen Bond heeft aange trokken, is het ontbreken van leuzen,' liet een mevrouw optekenen in een gedenkboek van de vdb uit 1926.⁸⁵ De missie van Bijlsma om deze leden een nieuw thuis te bieden, was mislukt.

De strijd tussen progressieven en conservatieven binnen JOVD en vvd

Werd het links-liberalisme binnen de PvdA na de fusie snel overheerst door rode symboliek en sociaal-democratische ideologie en draaide de heroprichting van de vdb uit op een teleurstelling, enige tijd leek dit anders te lopen binnen de in 1948 opgerichte vvd. De partij was een initiatief van de oud-vdb'er Pieter Oud, die de PvdA de rug had toegekeerd. Met Partij van de Vrijheid-voorzitter Dirk Stikker had hij de krachten gebundeld om te komen tot een nieuwe liberale partij. In zijn toespraak op de oprichtingsvergadering deed Oud het voorkomen alsof met de vvd de oude stromen van vrijzinnig-democratie en liberalisme weer bij elkaar gebracht waren. De dag van oprichting was volgens Oud een 'tegenhanger' van 17 maart 1901, toen de wegen van de vrijzinnig-democraten en de liberalen zich hadden gescheiden, maar nu hadden zij elkaar 'na lange omzwerving langs verschillende politieke paden' weer gevonden.⁸⁶ Oud claimde dus de vrijzinnige én de liberale erfenis. Het liet onverlet dat Oud al snel na de oprichting een behoudende koers besloot te varen. Toch zou in de periode 1948-1966 meermaals een fel debat gevoerd worden in de vvd tussen de linker- en de rechtervleugel.⁸⁷

Broeïnest van het links-liberalisme binnen de partij was de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD). De in 1954 agetreden JOVD-voorzitter Hein Roethof had de organisatie omgevormd van een 'studieclub' naar een 'mondiger en linkser' gezelschap, dat niet bang was de moederpartij te bekritisieren.⁸⁸ Roethof, die voor de oorlog lid was geweest van de jongerenorganisatie van de VDB, stond op het punt zijn vvd-lidmaatschap te beëindigen, omdat het 'geestelijk klimaat' hem onvoldoende aansprak en hij de 'sociale bewogenheid' miste.⁸⁹ Hij liet zich overhalen de JOVD te leiden en hield in 1954 een scherpe toespraak op het eerste lustrumcongres. Hij hekelde dat de vvd was verworden tot een gezelschap van 'belastingmopperaars' en dat het liberalisme synoniem was geworden voor de elite: 'Zij kankeren tegen de hoge belastingdruk en nemen bij voorbaat stelling tegen letterlijk alles, wat er aan de kant van de PvdA aan ideeën komt zonder zelf ook maar de minste poging te ondernemen daar eigen constructieve ideeën tegenover te stellen.'⁹⁰ Roethof pleitte voor een socialer liberalisme, gericht op brede lagen van de samenleving. Hij nodigde zelfs PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger uit om te spreken op een congres.⁹¹ Het werd hem niet in dank afgenomen. Het weekblad van de vvd, *Vrijheid en Democratie*, weigerde artikelen van hem.⁹² Toen hij eind jaren vijftig bij de zeer conservatieve vvd-senator Harm van Riel, destijds de informele 'personeelschef', informeerde of hij kans zou maken op een Kamerlidmaatschap, gaf Van Riel Roethof nul op het rekest. De jonge journalist beschikte niet over 'eigen middelen' en dan was je niet onafhankelijk genoeg voor de Tweede Kamer. Het was niet de enige keer dat Van Riel progressieve vvd'ers 'op een dood spoor' probeerde te zetten via zijn connecties in de partij.⁹³

De linkere houding van de JOVD was niet alleen verbonden met voorzitter Roethof. Ook voorzitter Erwin Nypels – later een van de oprichters van D66 – kwam in de periode 1962-1964 onder meer in aanvaring met vvd-oprichter Oud. Zo organiseerde hij kort voor zijn voorzitterschap een 1 mei-bijeenkomst, om te laten zien dat 'het liberalisme er ook was voor arbeiders', iets wat hem niet in dank werd afgenomen.⁹⁴ Ook werden onder het voorzitterschap van Nypels resoluties opgesteld over sociaal-economische planning en democratische vernieuwing. De oude radicale wens om de Eerste Kamer op te heffen was daarin terug te zien.⁹⁵

De strijd van de JOVD'ers galmde door in de moederpartij. Roethof, inmiddels te oud voor de JOVD, stond aan de basis van het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), een pressiegroep binnen de vvd die een linkse koers voorstond. Aanleiding van oprichting was het zware verlies bij de Statenverkiezingen van 1962 en de naderende opvolging van Oud.⁹⁶ Roethof was benaderd door Henk Korthals, toenmalig minister van Verkeer en Waterstaat, die bereid was Oud op te volgen, mits de vvd een wat linkse koers zou varen.⁹⁷ Ook de latere D66-oprichter Hans Gruijters was betrokken bij dit gezelschap, al zou hij nooit formeel onderdeel worden van het LDC.⁹⁸ Tegenover hen stond Van Riel, vastbesloten om te voorkomen dat linkse vvd'ers de macht zouden grijpen.⁹⁹ Dit deed Van Riel in een conflict belanden met Henk Vonhoff, een nieuw aangetreden bestuurslid van de vvd, die zich als progressieve liberaal goed kon vinden in de linkse koers van het LDC. Het leidde tot vinnige brieven van Van Riel, die Vonhoff verweet 'geen diep denker' te zijn.¹⁰⁰ Ook Oud moest niets hebben van de LDC-activiteiten: 'Wat in het program van actie van het LDC goed is, is niet nieuw, en wat nieuw is, is niet goed.'¹⁰¹

De uitkomst van deze onmin was drieledig. De zeer conservatieve Van Riel raakte door de opkomende linkse liberalen in de partij zijn vele bestuursfuncties gaandeweg kwijt.¹⁰² Toch werd Korthals niet de nieuwe fractievoorzitter. Hij had er geen trek in als Van Riel bleef zitten. Edzo Toxopeus volgde Oud uiteindelijk op als politiek leider. Roethof haakte teleurgesteld af bij het LDC, omdat hij vond dat het een dood spoor was. De meerderheid wilde hem niet volgen in de wens een 'Liberale Volkspartij' op te richten. Roethof beëindigde zijn vvd-lidmaatschap en werd 'na een jaar van rouw' lid van de PvdA, waar hij later Tweede Kamerlid voor werd.¹⁰³

Het ongemak dat de episode met het LDC blootlegde, bleef ook bestaan nadat een deel van de links-liberalen zich in 1966 aansloot bij D66. Waar Roethof de belichaming was van het links-liberalisme binnen de vvd in de jaren vijftig en zestig, gold dit voor de jaren zeventig voor de al eerder genoemde Vonhoff. Hij kwam te boek te staan als 'tegenpool' van de populaire en conservatieve Hans Wiegel. Hij verzette zich tegen de polarisatiestrategie die Wiegel en Den Uyl met elkaar in stand hielden en wilde een 'niet-polariserende middenkoers' voor de vvd.¹⁰⁴ Vonhoff schreef een geruchtmakend artikel in *Liberaal Reveil*, het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau van de vvd,

met als conclusie dat 'de enige winst van betekenis voor het liberalisme in Nederland' op links lag.¹⁰⁵ Wiegel zag het anders. In de jaren zestig was zijn bijnaam 'de kleine Van Riel' en richting 'arbeiders' had hij maar één boodschap: zijn vvd geloofde in onderwijspolitiek als middel voor het maken van maatschappelijke carrière.¹⁰⁶ Voor Vonhoff ('Liberalen zijn nooit socialist geweest, maar wel altijd links') was het verbinden van het liberalisme met de sociaal-democratie juist leidend in veel van zijn activiteiten.¹⁰⁷ Zo bezocht hij het Des Indes-beeraad dat gold als opmars voor de paarse kabinetten, publiceerde hij over de mogelijkheid van een vvd-PvdA-coalitie, en claimde hij met zichtbaar plezier de vrijzinnig-democratische erfenis van de vdb voor 'zijn' vvd – waarschijnlijk als wapen tegen de machtige conservatieve vleugel.¹⁰⁸ Ook in latere jaren zou de linkervleugel van de vvd nu en dan aan kracht winnen, met name als een beoogd politiek leider wat linkser in de wedstrijd zat dan het kader (Joris Voorhoeve, Hans Dijkstal, Mark Rutte aan het begin van zijn politieke leven). Toch zou dit nooit een serieuze omvorming van de partij naar links-liberale snit betekenen. De vvd bleef de behoudende liberale koers varen die Oud al snel na de oprichting had ingezet.

Conclusie: Hoe de jaren zestig D66 tot leven wekten

Op 14 oktober 1966 werd Democraten '66 opgericht door het initiatiefcomité D'66, dat in de maand daarvoor het *Appel* had verspreid over Nederland.¹⁰⁹ De oprichting was het resultaat van tal van connecties in het Amsterdamse intellectuele milieu: op de redactie van het *Algemeen Handelsblad* maakte Hans van Mierlo door de provoprotesten in Amsterdam een proces van 'bewustwording' door. Studievrienden Peter Baehr en Erik Visser waren tot de conclusie gekomen dat Nederland behoefte had aan een 'Democratische Partij' en benaderden daarvoor vvd-raadslid (en collega-journalist van Van Mierlo) Hans Gruijters, die net daarvoor (opnieuw) een stevige aanvaring had gehad met de conservatieven binnen de vvd omdat hij wegbleef bij het huwelijk tussen prinses Beatrix en Claus von Amsberg.¹¹⁰

De partij die ze oprichtten, had twee gezichten: enerzijds dat van de politieke beweging die was ontstaan in een cultuur van vernieuwing, bedoeld om af te rekenen met 'de ontoereikendheid van de verouderde

politieke spelregels' en de 'onbeweeglijkheid en verstarring van het partijenstelsel'.¹¹¹ Anderzijds het gezicht van de niet-socialistische, links-liberale en pragmatische partij: rechtser dan de PvdA en linkser dan de vvd.¹¹² Deze tweezijdigheid kwam ook tot uiting in het eerste verkiezingsprogramma van de Democraten: het besloeg meer thema's dan enkel het streven naar een nieuwe democratische cultuur en is wel omschreven als 'radicaal vooruitstrevend'.¹¹³ In ieder geval werd de oprichting een succes: de partij kwam met zeven zetels in de Tweede Kamer in 1967.

Waarom lukte nu wel wat in de periode 1946-1966 niet was gebeurd: de totstandkoming van een duurzame links-liberale politieke organisatie, die – soms wel en soms niet bewust – voortbouwde op de politieke erfenis van de vertegenwoordigers van het links-liberalisme van het einde van de negentiende eeuw tot de Tweede Wereldoorlog?

Ontegenzeggelijk hebben 'de jaren zestig' D66 gebaard, doordat de tijd alle ruimte bood voor een partij 'zonder religieuze overtuigingen of klassenstrijd'.¹¹⁴ In het ontzuilende Nederland stemden jonge mensen niet per definitie zoals hun ouders, die bovendien zelf ook vaker 'shopten' in het stemhokje. Zo ging de Katholieke Volkspartij tussen 1963 en 1972 van 32 procent van de stemmen naar 18 procent.¹¹⁵ Daarbij trok een heuse democratiseringsbeweging door de wereld.¹¹⁶ De gevolgen van deze brede sociaal-culturele veranderingen vormden de voedingsbodem waarop D66 kon bloeien. Terugblikkend op deze tijd schreef Van Mierlo in zijn notities: 'Er ontstond steeds meer materiële vrijheid. Maar er was nog te weinig geestelijke vrijheid. Te veel taboes. Te weinig tolerantie. Te veel regentendom. Er moest gedemocratiseerd worden'.¹¹⁷ Niet alleen D66 was op deze manier een kind van de jaren zestig. De wijze waarop Nieuw Links binnen de PvdA kon groeien, die zich (naast een linkse PvdA-koers) liet voorstaan op democratisering van politiek en samenleving, toont overeenkomsten met de totstandkoming van D66.¹¹⁸

Maar wie naar D66 kijkt door de bril van de geschiedenis van het liberalisme in Nederland, ziet nog iets anders. In feite was de oprichting van D66 het derde geval van links-liberale ontevredenheid over de conservatieve koers van de vvd. De onsuccesvolle poging tot heroprichting van de vdb in 1953 en het ldc binnen de vvd gingen D66 voor. De nieuwe vdb kreeg weinig politieke tractie: hij was te zeer een nostalgisch project voor vdb'ers van voor de oorlog die niet konden

wennen aan de PvdA, die 'roder was dan was beloofd' bij de oprichting. Het LDC koos ervoor te blijven opereren binnen de vvd, maar ondervond binnen de partijkaders te veel weerstand van dominante behoudende liberalen als Oud, Van Riel en – later – Wiegel. Bovendien zou een groot deel van de LDC-sympathisanten vroeger of later betrokken raken bij het nieuwe D66.

De personen Roethof, Gruijters, Nypels en Vonhoff illustreren bovendien dat het links-liberalisme binnen de vvd sterk aan personen was gekoppeld. Als deze vertrokken uit de partij (Roethof, Gruijters en Nypels) of op een al dan niet zelfgekozen zijspoor terechtkwamen (Vanhoff, Korthals), was er geen levendig links-liberaal partijkader dat permanente invloed uitoefende op de ideevorming binnen de partij. Bij D66 lagen de zaken anders. Advocate Anneke Goudsmit (later Tweede Kamerlid) herinnerde zich de 'leuke, beetje studentachtige sfeer', een contrast met de partijkaders die weinig ruimte boden.¹¹⁹ Ging de heroprichting van de vdb gepaard met een gevoel van nostalgie bij oud-vrijzinnig-democraten, D66 riep een gevoel van vernieuwing en verjonging op: het merendeel van de oprichters had zijn politieke coming of age beleefd ná de oorlog.¹²⁰

Van Riel-biograaf Mark Verheijen heeft opgemerkt dat een persoon als Van Riel diende als 'antipool' voor degenen die deze ongedwongenheid en liberale vernieuwing nastreefden: 'Een deel van de partij en de achterban werd door zijn houding, uitstraling en ideeën afgestoten van de partij.' Volgens Korthals heeft dit bijgedragen aan de potentie van D66, dat anders 'minder vat had gekregen op een groep jonge partijleden en kiezers'.¹²¹ Het is misschien de ironie van de geschiedenis dat de liberalen die het hardst hun best deden om de vvd te behouden voor het conservatieve liberalisme, de wegbereiders zijn geweest voor de terugkeer van een links-liberale beweging in de Nederlandse politiek.

DE ROERIGE GESCHIEDENIS VAN D66: VAN VERNIEUWINGSBEWEGING NAAR GEPROFESSIONALISEERDE PARTIJ

Ewout Klei

Er zijn politieke partijen met een saaier geschiedenis. Toen de partij begon in 1966 was D66 een vernieuwingsbeweging die zich ten doel stelde het politieke bestel ‘tot ontploffing’ te brengen. In de afgelopen 55 jaar veranderde veel. D66 werd van een club met revolutionair elan een professioneel politiek bedrijf en groeide uit tot de tweede partij van het land. Hoewel ideologie in 1966 nog een vies woord was, omdat de partij ‘pragmatisch’ wilde zijn, noemt D66 zich nu een ‘sociaal-liberale’ partij. En van de afhankelijkheid aan de Partij van de Arbeid, in de tijd van Hans van Mierlo de ‘natuurlijke bondgenoot’ en noodzakelijke coalitiepartner, is niets over.

Hoewel D66 momenteel met 24 zetels in het parlement het electorale succes uit 1994 evenaarde, hebben de Democraten ook slechtere tijden gekend. Van Mierlo vergeleek de electorale successen en nederlagen van D66 met de vlucht van een kwikstaart: dan weer vliegt het vogeltje omhoog, dan weer duikt het naar beneden. In dit hoofdstuk staat deze roerige geschiedenis centraal. Hiervoor is gebruikgemaakt van de bestaande historische werken over D66, gecombineerd met uitvoerige interviews met hoofdrolspelers uit heden en verleden, die nieuwe perspectieven opleverden. Gekozen is voor een chronologische benadering, met aandacht voor thema's die cruciaal zijn om de partij D66 beter te begrijpen: het ontstaan in de rebelse jaren zestig, de dubbelzinnige verhouding met de Partij van de Arbeid, het sterk

wisselende electorale resultaat met name na regeringsdeelname, de strijd met het confessionalisme en populisme en, tot slot, de spanning tussen idealisme en geprofessionaliseerde machtspolitiek. Tezamen kleuren deze thema's de afgelopen 55 jaar waarin D66 een rol speelde in de Nederlandse politiek.

De politieke vertaling van Provo

1966 was voor Nederland hét revolutiejaar. Het was het jaar van de provo's, de Nacht van Schmelzer en D66. De oprichting van D66 op 14 oktober 1966, precies een dag na die roemruchte Nacht van Schmelzer, kwam niet uit de lucht vallen. De tijd was er rijp voor. In het verzuilde Nederland was de Katholieke Volkspartij (KVP) in elk kabinet vertegenwoordigd. De katholieken konden kiezen tussen een coalitie over links met de PvdA, of over rechts met de VVD. Hoewel de KVP van 1946 tot 1958 had samengewerkt met de sociaal-democraten, had de partij doorgaans een voorkeur voor rechts. Toen fractievoorzitter Norbert Schmelzer in 1966 de kans kreeg het centrumlinkse kabinet-Cals te laten vallen, liet hij deze mogelijkheid niet voorbijgaan. Maar medio jaren zestig was er een kentering op komst. Nederlanders hadden door de loonexplosie eind jaren vijftig meer te besteden. Ze werden mondiger. Meer jongeren gingen studeren. En steeds meer mensen kregen een televisie. In de jaren vijftig had de KVP ongestraft het kabinet-Drees IV laten vallen, de katholieke *Volkscrant* verdedigde de partij immers toch. Maar de Nacht van Schmelzer werd op televisie uitgezonden. Op veel kijkers, ook katholieke, maakte de KVP-fractie-leider een onbetrouwbare indruk. De zuilen stonden op het punt van omvallen.

En dan Provo, de anarchistische Amsterdamse protestbeweging die vanaf 1965 'happenings' organiseerde op het Spui en de autoriteiten uitdaagde met provocerende acties. De rebellen haalden op 10 maart 1966 het wereldnieuws met hun rookbom tijdens het huwelijk van prinses Beatrix en Claus in de hoofdstad. Journalist Hans van Mierlo van het *Algemeen Handelsblad* was gefascineerd geraakt door Provo. Hij wilde weten wat deze beweging maatschappelijk gezien betekende. Als opinieredacteur organiseerde hij op 9 april 1966 een rondetafelgesprek met prominente denkers – onder wie zijn *Handelsblad*-collega's

Anton Constandse en Henk Hofland – om de sociale onrust en de maatschappelijke veranderingen te duiden. ‘Ik kreeg het idee dat er gevaarlijke dingen aan het gebeuren waren,’¹ zei Van Mierlo hier later over. ‘De maatschappij veranderde – de burgers veranderden, maar de politieke structuren bleven onverstoord dezelfde.’² Over D66 zou Van Mierlo later zeggen: ‘We wilden de politieke vertaling zijn van het verschijnsel Provo.’³ Hij bedoelde hiermee niet dat Democraten ook politieagenten moesten pesten of rookbommen naar de koninklijke koets moesten gooien, maar dat D66 een partij was van vrije geesten, die in intellectueel opzicht anarchistisch waren.

Op 30 april 1966 kwamen dertien heren van eind twintig, begin dertig bijeen in de Prins Bernhardzaal in Hotel Krasnapolsky in Amsterdam, met de bedoeling om een actiecomité op te richten. Ze waren te oud en te netjes voor Provo, te progressief om voor ‘corpsballen’ te kunnen doorgaan, maar te liberaal voor de socialistische studentenvereniging Politeia. Hans Gruijters, pas vertrokken als vvd-gemeenteraadslid na een rel over zijn weigering acte de présence te geven bij de receptie van Beatrix en Claus, was op dat moment de belangrijkste persoon van het gezelschap. Hij was journalist bij het *Algemeen Handelsblad* en had zijn collega’s Hans van Mierlo en Jan Sampiemon meegenomen. Andere aanwezigen waren wetenschapper Peter Baehr en *Parool*-journalist Erik Visser, die al langer rondliepen met het plan een sociaal-liberale beweging op te richten tussen de vvd en de PvdA in. Gruijters zagen zij als dé man die deze groep moest leiden. Andere betrokkenen waren Coen Affolter, die met Gruijters uitbater was van de Bamboobar; Ad Redeker, een biljartvriend van Gruijters; journalisten Bob Steinmetz en Jan Beishuizen van *Het Parool*; en verder Reinier Heyting en Evert Hoven van de vvd; en PvdA’ers Arie van der Zwan en Henk Lange.

Van der Zwan en Lange haakten die dag af, omdat zij het vooral wilden hebben over sociaal-economische vraagstukken, terwijl Gruijters en de rest wilden spreken over politieke vernieuwing. De overgebleven geïnteresseerden besloten een politiek manifest op te stellen. Ook betrokken ze politieke geestverwanten uit hun vriendenkring om het draagvlak van de groep te vergroten. Zo vroeg Reinier Heyting Harrie Jongedijk en Erwin Nypels erbij, die hij nog kende uit zijn tijd bij de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD), de aan de

vvd verbonden onafhankelijke liberale politieke jongerenorganisatie. Ook Gruijters was oud-JOVD'er.

De initiatiefnemers werkten de hele zomer aan hun manifest, dat op 15 september in Den Haag werd gepresenteerd. Onder het *Appel* stonden 36 namen, maar er waren 37 initiatiefnemers. Nypels: 'Tot de initiatiefnemers behoorden de heren Franzen, Hey en Veltman van het Amsterdamse reclamebureau FHV. Martin Veltman en Nico Hey besloten al gauw tot het initiatiefcomité toe te treden, maar Giep Franzen niet. Hij had er langer over nagedacht. Toen hij uiteindelijk het positieve besluit had genomen was de deadline bij de drukker van het *Appel* net verstreken, zodat zijn naam niet meer bij de ondertekenaars afgedrukt kon worden.'⁴ Het is illustratief voor de nauwe betrokkenheid van het reclamebureau, dat volop adviseerde in aanloop naar de oprichting en verkiezingscampagne. Van het bureau kwam het idee de boodschap over democratie en politieke vernieuwing, waarmee het *Appel* van D66 echt onderscheidend was, prominent in de binnenkant van de folder te zetten. De andere programmapunten stonden in kleine lettertjes op de achterkant. Niet iedereen van het initiatiefcomité was blij met deze keuze, maar het werkte. Het *Appel* werd door de verschillende media positief-kritisch ontvangen, schrijft partijhistoricus Menno van der Land. Positief omdat de boodschap nieuw en verfrissend was, kritisch omdat aan de levensvatbaarheid van de nieuwe politieke beweging werd getwijfeld.⁵

De jonge jurist Laurens Jan Brinkhorst besloot ook lid te worden van D66. 'Ik was het met Peter Baehr eens, die vond dat D66 een politieke beweging moest blijven. We gingen naar Krasnapolsky met als doel om dat te bepleiten. De vergadering was echter één uur eerder begonnen en had besloten dat het een partij zou moeten worden. Ik stond toen voor de keuze weg te gaan of alsnog te blijven, toen ik Hans van Mierlo op de trap tegenkwam. Nieuwsgierig en politiek naïef als ik was, besloot ik te blijven.'⁶ De vraag of D66 een beweging moest zijn of een partij, zorgde sowieso voor debat in het begin. Gruijters vond dat een politieke groepering alleen als partij succes kon hebben, als electorale dreiging voor de gevestigde partijen. Op 14 oktober werd D66 opgericht als een partij, maar Gruijters wilde de kar niet trekken. De keuze viel op Van Mierlo, die in tegenstelling tot de nogal conflictueuze Gruijters een verbinder was, en met charme, eloquentie en intellect mensen leek te kunnen inspireren.⁷

Brinkhorsts keuze om te blijven resulteerde meteen in een functie: hij werd gekozen tot voorzitter van de club die moest uitwerken wat later 'de kroonjuwelen' zijn gaan heten.⁸ Deze 'kroonjuwelen', de ideeën van D66 over staatsrechtelijke vernieuwing, werden onder meer ontleend aan het werk van rechtsfilosoof Jan Glastra van Loon. In 1964 had hij voor het *Nederlands Juristenblad* het artikel 'Kiezen of delen' geschreven, waarin hij de gekozen minister-president en een districtenstelsel verdedigde. Een andere bron was de JOVD, waar zes van de 37 initiatiefnemers van D66 vandaan kwamen.⁹ In de in 1964 aangenomen 'Demostaat-resolutie' pleitte de JOVD voor een partieel districtenstelsel, afschaffing van de Eerste Kamer en invoering van een beperkt referendum.¹⁰ Dit laatste idee zou D66 overigens niet (meteen) overnemen. Pas in de jaren tachtig werd het referendum ook een 'kroonjuweel'. Progressieve JOVD'ers belandden bij D66, helemaal nadat pogingen om via het Liberaal Democratisch Centrum de vvd progressiever te maken strandden.¹¹ (Zie het hoofdstuk van Coen Brummer 'Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66' elders in deze bundel.)

Na de val van het kabinet-Cals was besloten de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 met enkele maanden te vervroegen, waardoor D66 opeens minder tijd had om een verkiezingsprogramma te schrijven, een kandidatenlijst op te stellen en aan voldoende ondersteuningsverklaringen te komen om überhaupt aan de verkiezingen te mogen meedoen. Eind december organiseerde D66 het eerste partijcongres in de Amsterdamse RAI. Na twee dagen vergaderen waren er nog steeds geen knopen doorgehakt over het programma of de lijst. Veel mensen stonden op het punt om teleurgesteld naar huis te gaan, en nooit meer terug te komen. Toen Van Mierlo op een kunstwerk klom, veranderde de sfeer. Hij stelde voor op 'derde kerstdag' nog een dag te vergaderen. Dat voorstel kreeg steun en D66 kon met een programma én een lijst aan de verkiezingen meedoen.¹²

De campagne werd verzorgd door reclamebureau FHV. Veltman schreef de tekst van het beroemde reclamespotje met Hans van Mierlo, die langs de Amsterdamse grachten liep op weg naar de studio, terwijl hij mijmerde over 'ons plan' en nogal twijfelend eindigde met de woorden: 'Ik moet proberen het goed te vertellen.'

Het lukte in alle kieskringen voldoende handtekeningen op te halen. Oud-JOVD'er en D66-oprichter Nypels: 'In twee kieskringen

– Assen en Middelburg – waren we bijna te laat. Er is toen besloten om langs de huizen te gaan, bij de mensen aan te bellen om te vragen om een ondersteuningsverklaring. We zeiden erbij dat ze echt niet op ons hoefden te stemmen, maar vroegen hun alleen of ze het goed vonden dat we aan de verkiezingen konden meedoen. We leverden, misschien een uur voor de deadline, voldoende handtekeningen in bij het Provinciehuis.’

Op 15 februari kwam D66 vanuit het niets met zeven zetels in de Tweede Kamer. Ook Nypels, die dacht op een onverkiesbare zesde plek te staan, werd verkozen. De overwinning van D66 haalde de voorpagina van de internationale editie van *The New York Times*, waar Van Mierlo – met een bierflesje in zijn hand – deze overwinning vierde: ‘Star rises in Dutch politics.’

Bijwagen van de PvdA

D66 was in 1966 een politieke partij geworden om andere partijen tot vernieuwing te bewegen en het bestel te laten ‘ontploffen’. Maar ondanks de verkiezingswinst van D66 én de oprichting in 1968 van de veranderingsgezinde Politieke Partij Radikalen (PPR), kwam er feitelijk weinig terecht van de gehoopte vernieuwing. Daarom wilde Van Mierlo samen optrekken met de PvdA. Doel was om een progressieve meerderheid aan de macht te helpen. Van Mierlo zag D66 bovendien niet als een doel maar als een middel. Hij wilde dat de partij uiteindelijk plaats zou maken voor de Progressieve Volkspartij (PVP), een samengaan van D66, PvdA en PPR.¹³ Mede vanwege zijn goede relatie met Van Mierlo stond PvdA-leider Joop den Uyl niet bij voorbaat negatief tegenover progressieve samenwerking. Hij was echter niet bereid om zijn partij te laten ontploffen. Het belang van de PvdA stond bij hem voorop.¹⁴

Vanaf 1970 vergaderden PvdA, PPR en D66 over de vorming van een schaduwkabinet. Het marketingbureau FHV wilde graag dat Nederlands Verbond van Vakverenigingen-voorzitter André Kloos hiervan leider zou worden, maar het werd uiteindelijk toch PvdA-leider Joop den Uyl.¹⁵ Hans van Mierlo kreeg de rol van vicepremier. Tijdens de presentatie van het schaduwkabinet op 16 april 1971 kreeg de PvdA tien ministerposten, D66 vier en de PPR twee. De partijen van het

schaduwkabinet deden het goed bij de verkiezingen van 1971: twee extra zetels voor de PvdA, vier voor D66, twee voor de PPR. Maar daarna ontstond ontevredenheid. D66 werd te veel gezien als bijwagen van de PvdA. Ook binnen D66 werd oppositie gevoerd tegen de koers van Van Mierlo, vooral door Kamerlid Anneke Goudsmit. Zij vond dat D66 een eigen karakter moest hebben, een zelfstandige koers moest varen en zich niet afhankelijk moest opstellen tegenover de PvdA. Van Mierlo trok in 1971 aan het langste eind en wist de aanval van Goudsmit op het stembusakkoord met PvdA en PPR af te weren. Ruim 80 procent van het congres volgde Van Mierlo in het 'krankzinnige avontuur', zoals hij dit met gevoel voor drama omschreef. Toch bleef het samenwerkingsvraagstuk D66 tot op het bot verdelen. En vanwege het democratische en transparante karakter van de partij kreeg de buitenwereld hier ook alles van mee, met als gevolg dat D66 in 1972 kelderde in de peilingen.¹⁶

In 1972, toen er opnieuw Tweede Kamerverkiezingen waren, presenteerden PvdA, D66 en PPR hun gezamenlijke verkiezingsprogramma *Keerpunt '72*. D66-Kamerlid Maarten Engwirda was een van de auteurs. 'Ik heb hierover felle discussies gevoerd met PvdA'ers Jan Pronk en Anne Vondeling,' vertelt hij hierover. 'Ik was van mening dat je niet maar van alles kunt beloven, zonder dit financieel te onderbouwen. Uiteindelijk wist ik ze te overtuigen. Maar Joop den Uyl zette vervolgens een streep door wat wij waren overeengekomen.'¹⁷ De eigen inbreng van D66 stelde in de progressieve samenwerking dus weinig voor. Publicitair was *Keerpunt '72* een groot succes, maar D66 betaalde een prijs: de partij werd minder zichtbaar. De Democraten verloren vijf zetels en hielden er zes over.

Ook bleek de PvdA, tot grote teleurstelling van Van Mierlo, uiteindelijk weinig te voelen voor een Progressieve Volkspartij. Op 8 mei 1971 had Den Uyl tijdens een PvdA-bijeenkomst gezegd dat het samengaan van de progressieve drie een langetermijnkwesitie was, waarmee de kans op een snelle fusie tussen de drie was verkeken. Den Uyl voelde zelf meer voor een federatief verband.¹⁸ Twee jaar later wees het PvdA-congres definitief federatieve samenwerking tussen PvdA, PPR en D66 af. De partij wilde haar sociaal-democratische identiteit niet laten verwateren door een progressieve partij. Volgens Brinkhorst is de progressieve samenwerking mislukt door de weerstand van PvdA-partijvoorzitter André van der Louw en PvdA-fractievoorzitter Ed

van Thijn tegen het idee van een progressieve volkspartij: ‘Den Uyl heeft dit laten gebeuren.’¹⁹

De komst van het kabinet-Den Uyl in 1973 – na een kabinetsformatie van 151 dagen – leidde tot de val van Van Mierlo. Hij had tijdens de formatieonderhandelingen met Den Uyl nauwelijks overleg gepleegd met zijn fractiegenoten, wat voor irritatie zorgde. Ook wilde hij, nadat het kabinet beëdigd was, dat de D66-fractie het kabinet toch vooral zou steunen. Hiertegen verzetten de andere fractiegenoten zich. Volgens Jan Terlouw moest de fractie allereerst werken aan het herstel van D66. Ook wilde hij dat de fractie een dualistische houding zou aannemen ten opzichte van het kabinet, in plaats van het door Van Mierlo bepleite monistische standpunt. Hoewel Van Mierlo niet gevraagd werd op te stappen, besloot hij dit toch te doen. Terlouw nam het fractievoorzitterschap van hem over.²⁰

Van Mierlo's vertrek leidde niet tot een electoraal herstel. Tijdens de Provinciale Statenverkiezingen van 27 maart 1974 haalde D66 landelijk slechts 66.000 stemmen (1 procent van het totaal). Veel kranten meenden dat dit het einde was van de partij.²¹ Op 21 september 1974 besloot het congres dat D66 zich moest opheffen als partij, met 242 stemmen voor en 188 stemmen tegen. Omdat statutair gezien voor een opheffingsbesluit een tweederdemeerderheid was vereist, bleef de partij toch bestaan.²² ‘Het was een rampzalige toestand,’ aldus Nypels. ‘Ik was duidelijk een van degenen die toen nog geloofden in D66. We hebben een eigen geluid. We hadden fouten gemaakt, maar we konden weer terugkomen, als we die fouten zouden herstellen. De meerderheid van de zeskoppige fractie in de Tweede Kamer was ook voor opheffing. Ook Terlouw. Alleen Van Mierlo en ik stemden tegen.’²³

Naar zeventien zetels en terug

In het kabinet-Den Uyl kreeg D66 een minister en drie staatssecretarissen. Brinkhorst mocht als staatssecretaris Europese Zaken als enige staatssecretaris bij alle vergaderingen van de ministerraad aanwezig zijn. ‘Ik draaide feitelijk mee in het kabinet en maakte de eindeloze vergaderingen mee. Gruijters vond de vergaderingen vaak te lang duren, verveelde zich en ging demonstratief een krant lezen. Toen Den Uyl daar op een moment een keer iets van zei, antwoordde Gruijters

dat hij tegelijkertijd kon lezen en luisteren.²⁴ Kamerlid Nypels kreeg met Gruijters een conflict, nadat deze eigengereide minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening besloot de directeur van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid te ontslaan. 'Ik was het daarmee oneens en geloofde in het dualisme, dat je als Kamerlid kritiek op je eigen ministers mag hebben. Het conflict tussen ons liep zo hoog op dat Gruijters mij geen hand meer wilde geven. Onze communicatie verliep via fractievoorzitter Terlouw. Pas jaren later hebben we de ruzie bijgelegd.'²⁵ Met Terlouw kon Gruijters wel door één deur. Tijdens een wekelijkse lunch praatte Gruijters hem bij over wat er in het kabinet was voorgevallen.²⁶

D66 deed in het kabinet weinig aan partijpolitiek, ook omdat er medio jaren zeventig weinig partij was overgebleven. Een conflict tussen D66-staatssecretaris van Justitie Jan Glastra van Loon en zijn minister Dries van Agt (KVP) bleek echter een *blessing in disguise*. Nadat Van Agt zijn staatssecretaris had ontslagen vanwege twee kritische interviews in *Vrij Nederland* en *Het Parool* stak Glastra van Loon al zijn energie in D66. Hij reisde het land door, enthousiasmeerde mensen en riep hen op de schouders er weer onder te zetten.²⁷ Ook Terlouw organiseerde huiskamergesprekken. De nieuwe leider was blij dat de PVP was mislukt. 'Ik had meteen al door dat de PvdA ons wilde opeten,' zegt Terlouw hierover. 'Dat was niet fuseren, maar fusilleren.'²⁸ Omdat D66 zich in 1975 en 1976 nog steeds niet had hersteld, zei Terlouw te willen stoppen als leider. Op het congres van 6 november 1976 stelde hij de partij voor de keuze: binnen drie maanden tijd moesten 66.666 handtekeningen worden opgehaald om D66 te laten blijven bestaan en zouden zich 1.666 nieuwe leden moeten aanmelden, anders zou hij opstappen. Dit werkte. Binnen drie maanden tijd werden er 88.934 handtekeningen opgehaald en 4.410 nieuwe leden geworven. 'Als het uw bedoeling was mijn motivatie weer op een hoog niveau te tillen, dan bent u daarin volledig geslaagd,' zei Terlouw na afloop.²⁹

In 1974 zette D66 een streep onder het nog altijd bestaande 'samenwerkingsoverleg' met PvdA en PPR. Ook de radicaal-socialistische Pacifistisch-Socialistische Partij was toegetreden en daarmee werd het overleg te links, vond partijvoorzitter Jan ten Brink. D66 vond zichzelf opnieuw uit als 'de vierde stroming' in het politieke landschap, naast de christen-democratie, de sociaal-democratie en het liberalisme.

Ook wierp de partij zich op als ‘redelijk alternatief’, de leuze waarmee de partij in 1977 en 1981 aan de Tweede Kamerverkiezingen meedeed. De beweging van Van Mierlo veranderde in de partij van Terlouw.

Het kabinet-Den Uyl viel in maart 1977 over de grondpolitiek, gericht op het tegengaan van grondspeculatie. Nypels vertelt dat toen het conflict opliep, hij probeerde te bemiddelen tussen de fracties van CDA, waarin de confessionele partijen KVP, Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) inmiddels waren opgegaan, en PvdA. ‘De grondpolitiek zat in mijn portefeuille, ik wilde heel graag dat het kabinet de rit zou uitzitten. D66 had een standpunt dat tussen dat van CDA en PvdA in zat. Ik haalde er een deskundige bij en hoopte dat ik, gewapend met zijn kennis, de kloof kon overbruggen. Helaas is dat niet gelukt.’³⁰

Bij de Tweede Kamerverkiezingen later dat jaar behaalde D66 acht zetels, twee meer dan in 1972. Dit was een prestatie, omdat de Democraten medio jaren zeventig op sterven na dood waren. De formatie tussen PvdA, CDA en D66 mislukte, en D66 weigerde in een centrumrechtse coalitie met CDA en VVD te zitten. Vanuit de oppositie liet de partij een gematigd tegengeluid horen. Dit in tegenstelling tot de PvdA, waar de rancune regeerde omdat het tweede kabinet-Den Uyl er niet gekomen was. De constructieve houding van D66 betaalde zich uit, want in 1981 behaalde de partij de grootste verkiezingsoverwinning tot dan toe. Van acht zetels ging D66 naar zeventien, meer dan een verdubbeling. De verkiezingscampagne van 1981 was een inhoudelijke campagne, aldus Van der Land, waarin het eigen programma centraal stond. De partij presenteerde zich als ‘progressief, onafhankelijk, kritisch en redelijk’.³¹

De deelname aan de kabinetten-Van Agt II en III pakte echter rampzalig uit. Vicepremier en minister van Economische Zaken Terlouw raakte zwaar beschadigd. Vanaf begin 1982 verschenen negatieve verhalen over zijn beleid in de media. Kritiek was er onder andere van de D66-achterban, die vond dat Terlouw te weinig zichtbaar was als partijleider van D66. Terlouw maakte zich in de Kamer hard voor het milieu, maar het ministerschap van Economische Zaken viel moeilijk te rijmen met het groene imago van D66, aldus partijhistoricus Van der Land. Daarnaast zag Terlouw zichzelf allereerst als minister van Economische Zaken en daarna pas als partijleider, een formalistische opvatting die niet door iedereen gewaardeerd werd.³²

Volgens Terlouw zelf kwam de kritiek echter voornamelijk uit de koker van PvdA-spindoctors die D66 wilden beschadigen.³³ De achtergrond was dat de Democraten in 1981 per se geen coalitie met CDA en VVD wilden, waardoor CDA en PvdA gedwongen werden samen te werken. De verhoudingen tussen CDA en PvdA waren echter op een dieptepunt na het mislukken van de formatie van 1977 en door de verbitterde oppositie die de sociaal-democraten tegen het centrum-rechtse kabinet-Van Agt I hadden gevoerd. Ook de slechte economische situatie hielp niet mee, omdat CDA en PvdA een tegengesteld antwoord formuleerden. Toch kwam de coalitie er, met Van Agt weer als premier. Amper een maand na zijn aantreden viel het kabinet. Het werd moeizaam gelijmd, om op 12 mei 1982 definitief ten val te komen. D66 besloot met het CDA door te regeren in een rompkabinet, wat door een groot deel van de D66-achterban niet op prijs werd gesteld vanwege de afhankelijkheid aan de PvdA. Tot overmaat van ramp zei Terlouw op 5 juni 1982 tegen het rechtse weekblad *Elsevier* dat hij D66 op het komende partijcongres zou adviseren een centrumrechtse coalitie met CDA en VVD niet langer uit te sluiten. Wellicht was dit ingegeven door de slechte verhouding met de PvdA, maar D66 leek in 1982 mentaal nog niet in staat zonder de PvdA in het regeringsbootje te stappen.

Vanwege alle kritiek dacht Terlouw erover te stoppen. Hij liet zich op het congres van juli opnieuw overhalen de lijst aan te voeren, maar gooide na de desastreuze verkiezingsnederlaag van 8 september (van zeventien naar zes zetels) de handdoek in de ring.³⁴ 'Het is voorbij', schreef Terlouw twee maanden later in zijn dagboek *Naar zeventien zetels en terug*. Hij ging naar Parijs, waar hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers werd. Fractievoorzitter Brinkhorst vertrok ook naar het buitenland en werd ambassadeur van de Europese Gemeenschap in Tokio.

Naar een kabinet zonder CDA

Vanwege het vertrek van Terlouw en Brinkhorst werd de onbekende Maarten Engwirda plotseling de nieuwe D66-leider. Een kundig Kamerlid dat graag bereid was D66 uit het slop te trekken, maar hij beschikte niet over de verbale talenten van Van Mierlo en Terlouw.

‘Ik ben meer van het geschreven woord,’ zegt Engwirda.³⁵ ‘Zijn leiderschap werd wel geaccepteerd, maar het ging in die tijd slecht met D66,’ vertelt Bert Bakker, in de jaren tachtig beleidsmedewerker bij de fractie. ‘Doen we er wel toe, of moet D66 zich opheffen? Engwirda wilde dat D66 zou blijven bestaan, maar hij was geen stemmentrekker. En dat wist hij zelf ook wel.’³⁶

In 1983 en 1984 toonden peilingen nog geen spoor van electoraal herstel. Het ging pas weer goed toen Van Mierlo zich liet overhalen de kar opnieuw te trekken. Ook Engwirda was blij dat Van Mierlo terugkwam, vertelt hij.³⁷ In de toespraak ‘Een reden van bestaan’ zette Van Mierlo de *raison d'être* van de partij uiteen. Het moest weer gaan over staatsrechtelijke vernieuwing. Tegelijkertijd werd de erfenis van Terlouw niet bij het grofvuil gezet. D66 was een partij tegenover én naast de andere partijen. De nieuwe leus werd ‘Andere politiek’.³⁸ Dankzij de terugkeer van Van Mierlo groeide het enthousiasme in de partij; de opiniepeilingen wezen op winst. D66 haalde bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 negen zetels, een grote winst omdat de partij in 1982-1984 op sterven na dood leek. De kwikstaart vloog weer omhoog. In 1989 werden er twaalf Kamerzetels behaald, en in 1994 werden het er zelfs 24, een resultaat dat alleen in 2021 zou worden geëvenaard. Volgens partijhistoricus Van der Land was het van belang dat de groei van D66 onder Van Mierlo gestaag plaatsvond. In 1981 verdubbelde de partij haar zetelaantal, om die zetels nog geen jaar later weer te verliezen, terwijl onder Van Mierlo D66 geleidelijk kon groeien, tot deze partij tot de vier grote partijen van het land gerekend kon worden.³⁹

In de jaren 1985-1994 was D66 in de ogen van veel kiezers de sympathiekste partij van Nederland en voor een grote groep kiezers de tweede keus.⁴⁰ Maar de partij regeerde niet mee. Het CDA domineerde het Nederlandse politieke landschap. Tot 1989 regeerde premier Ruud Lubbers met de VVD, die steeds meer een junior partner werd in de coalitie, en daarna tot 1994 met de PvdA. In deze jaren ging D66 ijveren voor een coalitie zonder CDA. Van Mierlo deed een dringend beroep op PvdA en VVD om na te denken over een PvdA-VVD-D66-coalitie, omdat dan liberale wetgeving gerealiseerd kon worden, bijvoorbeeld aangaande euthanasie. De VVD had in februari 1986 haar steun aan het D66-voorstel om euthanasie te legaliseren ingetrokken, onder grote druk van premier Lubbers, en de PvdA had aangegeven een euthanasiewet nu niet wenselijk te achten, om het CDA niet voor het hoofd

te stoten. 'PvdA en vvd maken de spastische indruk als de dood te zijn het voortijdige misnoegen van het cda op zich te laden. [...] Die dodelijke angst uit het geveel te raken moeten beide partijen proberen kwijt te raken,' zei Van Mierlo op het najaarscongres van 1987.⁴¹

Over een regering zonder cda werd vanaf medio jaren zeventig al nagedacht door het zogenoemde Des Indes-beraad. Onder leiding van de jovd kwamen democraten, sociaal-democraten en liberalen geregeld informeel bijeen in het statige hotel aan het Lange Voorhout in Den Haag, waar ze spraken over euthanasie, homorechten en andere liberale stokpaardjes. Van Mierlo voelde aanvankelijk weinig voor het Des Indes-beraad, vanwege zijn sterke oriëntatie op de PvdA. Maar in de tweede helft van de jaren tachtig veranderde hij van mening en zag hij het nut van het beraad in.⁴² Sowieso veranderden de tijden. De PvdA stapte af van de polarisatiestrategie en het maakbaarheidsdenken, waardoor de kloof met de vvd kleiner werd. De val van de Muur in 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 leken bovendien 'het einde van de grote verhalen' in te luiden. Ideologische gedrevenheid leek achterhaald, het draaide om individualisme en pragmatisme. En de secularisatie zette door. Het waren, kortom, tijden waarin een partij als D66 goed gedijde.

In 1989, na de val van het kabinet-Lubbers II over het reiskostenforfait, wilde Van Mierlo toch een coalitie van cda, PvdA en D66. Zijn partij viel tijdens de formatie echter buiten de boot, wat ook de schuld was van PvdA-leider Wim Kok. Omdat het kabinet-Lubbers III impopulair was steeg D66, als constructieve oppositiepartij, in de jaren 1989-1994 in de opiniepeilingen naar zeer grote hoogten. In het najaar van 1991 stond D66 in de peilingen zelfs op 38 zetels en was daarmee virtueel de tweede partij van het land. Het cda stond toen op 44 zetels, de PvdA op 24 en de vvd op 17. Het was niet langer ondenkbaar dat Van Mierlo minister-president zou worden, zei zijn vriend Harry Mulisch, de beroemde schrijver. Van Mierlo was volgens zijn biograaf Hubert Smeets echter als de dood om premier te worden. De D66-leider zag bovendien liever niet dat zijn partij de PvdA zou voorbijstreven, want dan zou de 'natuurlijke orde' worden verstoord.⁴³ Of D66 tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 wel echt voor de hoofdprijs wilde gaan, valt te betwijfelen. Een kabinet zonder cda zou er dankzij D66 wel komen.

Dat D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 van twaalf naar 24 zetels ging en dat het CDA een historisch verlies leed, zorgde voor een politieke aardverschuiving. D66 kreeg een centrale rol bij de coalitiebesprekingen. De formatie duurde lang en dreigde bijna te mislukken toen de VVD op 27 juni uit de onderhandelingen stapte, omdat er volgens VVD-leider Frits Bolkestein te weinig werd bezuinigd en het asielbeleid volgens hem strenger moest. Omdat D66 niet wilde onderhandelen over een CDA-VVD-D66-kabinet, het CDA niet over een PvdA-CDA-D66-kabinet en de PvdA niets voelde voor een PvdA-CDA-VVD-kabinet, kwamen de onderhandelaren toch weer uit bij 'paars'. Dit was mede te danken aan Van Mierlo's vasthoudendheid. Het was voor hem Paars of niets.⁴⁴

Historisch gezien was het eerste Paarse kabinet een mijlpaal, want voor het eerst sinds 1918 zaten de confessionelen niet in het kabinet. Minister-president Wim Kok benadrukte echter dat zijn kabinet toch vooral een 'doodgewoon kabinet' was.⁴⁵ Hij wilde niet polariseren tegenover het CDA en besloot daarom bijvoorbeeld de bede in de troonrede te handhaven, zij het in uitgekleden vorm. Ook riep hij de bewindslieden op de traditionele gebedsdienst in de Jacobskerk bij te wonen aan de vooravond van Prinsjesdag. Vicepremier Van Mierlo gaf hier geen gehoor aan, want kerk en staat moesten volgens hem gescheiden zijn. De D66-leider noemde het ontbreken van 'ideologisch geneuzel' in de troonrede bovendien een 'godsgeschenk', waarmee hij rechtlijnige christenen tegen zich in het harnas joeg.⁴⁶ Maar tijdens het eerste Paarse kabinet had de lijn-Kok de overhand. De seculiere stokpaardjes van D66 bleven in de kast staan, samen met de zogenoemde kroonjuwelen.

In het regeerakkoord *Keuzes voor de toekomst* lag de nadruk op bezuinigingen en hervorming van de sociale voorzieningen. Over bestuurlijke vernieuwing werd het volgende geschreven: 'In de bestuurlijke verhoudingen zijn nieuwe impulsen nodig. De betrokkenheid van de burger bij het bestuur kan een nieuwe dimensie krijgen door andere wegen in te slaan, bijvoorbeeld door de invoering van een referendum en aanpassingen van het kiesstelsel voor te bereiden.'⁴⁷ Heel concreet waren deze plannen niet. Dat werden ze ook niet, omdat de VVD en niet D66 het Ministerie van Binnenlandse Zaken toebedeeld

kreeg. Partijhistoricus Van der Land noemt de komst van paars het belangrijkste wapenfeit van D66. Tegelijkertijd werd D66, in tegenstelling tot PvdA en vvd, minder zichtbaar in dit kabinet. Dit was volgens hem mede te wijten aan Van Mierlo, die vond dat de toegevoegde waarde van D66 zou blijken uit het kabinetsbeleid. Hierdoor had fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger nauwelijks ruimte om zich te profileren, in tegenstelling tot vvd-leider Bolkestein, die in de Tweede Kamer was blijven zitten.⁴⁸ Van Mierlo was minister van Buitenlandse Zaken geworden. Partijgenoten hadden er bij de D66-leider op aangedrongen om voor Binnenlandse Zaken te opteren, het ministerie waar een bestuurder het meest kan bereiken op het gebied van staatkundige vernieuwing, maar Van Mierlo wilde niet overvragen. 'Een partij die een kabinet wil moet daarvoor betalen.'⁴⁹ De partijleider kwam dus op Buitenlandse Zaken en profileerde zich daar, tegen het advies van zijn partij in, niet als een partijman.

De kwikstaart begon aan een nieuwe duikvlucht. In 1995 leed D66 tijdens de Provinciale Statenverkiezingen een gevoelige nederlaag en zakte van 16 procent naar 9 procent van de stemmen, omgerekend een verlies van tien Kamerzetels. D66-bewindslieden kwamen in zwaar weer. Van Mierlo kreeg in de zomer van 1997 veel kritiek nadat bekend werd dat hij de arrestatie van de Surinaamse legerleider Desi Bouterse in Brazilië had tegengehouden. Hoewel dit wellicht de juiste beslissing was, omdat het niet zeker was of Brazilië aan de arrestatie zou meewerken, kreeg de minister in de Kamer veel kritiek. Justitieminister Winnie Sorgdrager kwam in conflict met topambtenaar Arthur Doctors van Leeuwen, zelf destijds ook D66'er. Uiteindelijk moest de ambtenaar het veld ruimen, maar Sorgdragers positie was onherstelbaar beschadigd. Op aandrang van Hans van Mierlo bleef ze aan als minister. Minister van Volksgezondheid Els Borst ten slotte kwam onder vuur te liggen na de verschijning van het rapport over de Bijlmerramp. In het rapport werd haar verweten dat ze te weinig aandacht had besteed aan de gezondheidsproblemen van de bewoners in het rampgebied. Een deel van de PvdA-fractie dreigde een motie van afkeuring tegen haar te steunen, maar bond in na het machtswoord van premier Kok, schrijft Van der Land.⁵⁰ Alleen minister Hans Weijers van Economische Zaken functioneerde goed. Van Mierlo wilde dan ook graag dat Weijers hem zou opvolgen als D66-leider, maar

die voelde daar niets voor. De keuze viel daarom op Borst: ‘Het is een meisje en we noemen haar Els.’⁵¹

Onder haar leiding voerde D66 in 1998 campagne voor een tweede paars kabinet, niet zozeer voor zijn eigen standpunten. Het resultaat, veertien zetels, was een flink verlies. PvdA en vvd beschikten samen over een parlementaire meerderheid, maar wilden D66 graag erbij als cement voor de coalitie. De vvd wilde een dichtgetimmerd regeerakkoord, omdat de linkse partijen en D66 samen 75 zetels hadden. Want als PvdA en D66 een meerderheid voor linkse voorstellen wilden, dan hadden ze aan de steun van GroenLinks, de SP en een derde partij genoeg. Tijdens de coalitieonderhandelingen wist Thom de Graaf, die in 1997 Wolffensperger als fractievoorzitter had opgevolgd, veel binnen te halen voor D66: bestuurlijke vernieuwing, maar ook het voornemen om het homohuwelijk en euthanasie te legaliseren en adoptie van kinderen door homoparen mogelijk te maken. ‘Het was belangrijk dat we tijdens de formatie onze punten zouden verzilveren,’ vertelt De Graaf, ‘want daarna waren we getalsmatig niet meer nodig. PvdA-fractievoorzitter Ad Melkert en vvd-fractievoorzitter Hans Dijkstal konden over mijn hoofd elkaar in de ogen kijken.’⁵²

Mede vanwege de verkiezingsnederlaag rommelde het binnen D66. Een aantal jongeren, onder wie de latere Kamerleden Lousewies van der Laan en Boris van der Ham, had zich verenigd in de groep Opschudding, die er op het najaarscongres van 1998 in slaagde om D66 van de nadere aanduiding ‘sociaal-liberaal’ te voorzien. Hans van Mierlo had zich altijd tegen zo’n nadere aanduiding verzet, omdat hij ideologie associeerde met het tijdperk van de verzuiling. D66 moest pragmatische politiek bedrijven. Een jongere generatie D66’ers vond ideologie daarentegen geen vies woord meer, en wilde ook een professionelere partijorganisatie. Ze kregen de steun van sommige D66’ers van het eerste uur, onder wie Erwin Nypels, die de partij nog steeds beschouwt als de opvolger van de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond ten tijde van het interbellum.⁵³

In de ogen van fractievoorzitter De Graaf bleef bestuurlijke vernieuwing echter hét stokpaardje van D66. De partij leed in mei 1999 een gevoelige nederlaag, toen vvd-coryfee Hans Wiegel het correctief referendum torpedeerde in de senaat. Het kabinet viel, werd gelijmd en ging – om D66 tegemoet te komen – extra werk maken van het homohuwelijk en de euthanasiewetgeving, naast een tijdelijke referendumwet.

Het homohuwelijk was het kindje van Boris Dittrich, die in 1994 in de Kamer was verkozen. 'Ik moest veel mensen overtuigen van het nut van het homohuwelijk, niet alleen de vvd, maar ook het coc. De homobelangenorganisatie was aanvankelijk fel tegen het homohuwelijk, omdat het huwelijk een burgerlijke instelling zou zijn. Ik was het daar niet mee eens. Eerst moeten we dezelfde rechten hebben als hetero's. Daarna kunnen we praten over afschaffing van het huwelijk.'⁵⁴

De kleine christelijke partijen – de Staatskundig Gereformeerde Partij (sgp), de Reformatorische Politieke Federatie (rpf) en het Gereformeerd Politiek Verbond (gpv) – verzetten zich fel tegen het homohuwelijk en tegen de legalisering van euthanasie. sgp-leider Bas van der Vlies sprak over een 'oorlogsverklaring aan christelijk Nederland'. Op 14 april 2001, een dag na Goede Vrijdag en twee dagen nadat de euthanasiewet door de senaat was geloodst, zei Els Borst triomfantelijk 'Het is volbracht', waarmee zij de kruiswoorden van Jezus citeerde. De christelijke partijen waren hier zo ontstemd over dat ze een motie van wantrouwen tegen de minister van Volksgezondheid indienden, die, nadat de minister haar excuses had aangeboden, alsnog in stemming werd gebracht. Alleen de christelijke partijen steunden de motie.⁵⁵

Hoewel D66 tijdens het tweede Paarse kabinet veel voor elkaar kreeg – onder meer het homohuwelijk, euthanasie, adoptie door homoseksuelen – zagen kiezers dit in 2002 niet zo. De campagne stond geheel in het teken van de opkomst van Pim Fortuyn en de op hem gepleegde moordaanslag kort voor de Tweede Kamerverkiezingen. D66, als onderdeel van het door Fortuyn verketterde paars, kreeg geen vat op deze nieuwe politiek en verloor stevig. Onder het lijsttrekkerschap van De Graaf ging de partij van veertien naar zeven zetels. In de jaren na 2002 zou D66 – na eerst flink met zichzelf te hebben geworsteld – de strijd met het populisme aanbinden, waardoor de partij zelf ook van karakter zou veranderen.

Langs de afgrond

D66 verzette zich inhoudelijk tegen het populisme en ook Van Mierlo zelf moest er niets van hebben, aldus zijn biograaf Hubert Smeets.⁵⁶ 'Aanvankelijk hadden we als D66 geen goed antwoord op Fortuyn,

die een heel andere politieke stijl had,' vertelt Thom de Graaf. 'Bovendien was het ook moeilijk om te begrijpen waar die onvrede nou precies vandaan kwam. Het ging toch heel erg goed met de economie? Er was toch nauwelijks werkloosheid? Er waren wel problemen met de wachtlijsten in de zorg, waar Fortuyn het ook telkens over had, maar de terroristische aanslagen van 11 september 2001 in de Verenigde Staten hadden voor een ander maatschappelijk klimaat gezorgd. Er was onzekerheid, ook over de islam. En Fortuyn speelde hier handig op in. Toch deed D66 het weer beter in de campagne van 2002. Enkele dagen voor de moord stonden we op negen, tien zetels in de peilingen, terwijl we eerst veel lager stonden.'

De Graaf kreeg veel kritiek toen hij op het D66-congres in februari 2002 citeerde uit het dagboek van Anne Frank, omdat Fortuyn diezelfde dag had gepleit voor het schrappen van het non-discriminatiebeginsel uit de Grondwet. 'Op het moment zelf viel niemand over Anne Frank,' vertelt hij. 'Sterker nog, Fortuyn en ik ontwikkelden een goede verstandhouding tijdens de campagne en we maakten grappen met elkaar toen we in de schmink zaten voor het tv-optreden.' De woede over Anne Frank ontstond pas na de moord. 'Advocaten Gerard Spong en Oscar Hammerstein hebben toen aangifte gedaan tegen onder anderen Marcel van Dam en mij. Een aantal weken moest ik worden beveiligd, omdat ik werd bedreigd. Het was een heel vreemde tijd.'⁵⁷

Het kabinet-Balkenende I van CDA, VVD en Lijst Pim Fortuyn (LPF) viel door geruzie in de LPF. De Graaf was in 2003 weer lijsttrekker, maar besloot na de verkiezingsnederlaag het bijltje erbij neer te gooien. Boris Dittrich volgde hem als fractievoorzitter op. Hij wilde niet aan de coalitieonderhandelingen meedoen, want de winnaars van de verkiezingen – CDA en PvdA – waren als eerste aan zet. 'Pas toen Jan Peter Balkenende en Wouter Bos ruzie kregen en hun onderhandelingen afbraken heb ik namens de fractie gezegd: nu is een geheel nieuwe situatie ontstaan en ben ik bereid te verkennen of het zinvol is te gaan onderhandelen.'⁵⁸ De kabinetsdeelname lag gevoelig bij D66, hoewel de meerderheid van het congres de fractie steunde.

Volgens oud-Kamerlid Boris van der Ham was de deelname van D66 aan het kabinet-Balkenende II belangrijk voor zijn partij, omdat het de eerste keer was dat die zonder de PvdA ging regeren. 'Dit was cruciaal voor de politieke volwassenwording van D66,' zegt hij.⁵⁹ Daarnaast was Dittrichs pamflet *Op weg naar een nieuwe solidariteit*

uit 2005 in deze periode richtinggevend voor D66. Dittrich pleitte hierin voor langetermijninvesteringen in onderwijs, natuur en kennis-economie en voor grondige hervormingen van economie, overheid en sociale zekerheid. Hoewel dit hervormingsbeleid sociaal-economisch gezien 'rechts' was, wilde D66 blijven opkomen voor mensen die buiten de boot vallen.⁶⁰ Deze hervormingsideeën zouden daarna verder worden uitgewerkt, eerst door het Kenniscentrum van D66, later door de opvolger hiervan: het wetenschappelijk bureau de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Hoewel cruciaal voor de volwassenwording van D66 had de deelname aan het kabinet-Balkenende II – dramatisch en zeer uitvoerig beschreven door Menno van der Land in het boek met de veelzeggende titel *Langs de afgrond* – bijna de ondergang van D66 tot gevolg. Het begon met het mislukken van de poging van De Graaf om als minister staatsrechtelijke hervormingen te realiseren. Vanwege de recente Fortuynrevolte waren ook vvd en PvdA – heel even – van de noodzaak overtuigd van bestuurlijke vernieuwing, om zo de kloof tussen burger en politiek te herstellen. Toch besloot de PvdA-fractie in de Eerste Kamer tegen de deconstitutionalisering van de kroonbenoeming van de burgemeester te stemmen.

Niet veel later trad Dittrich af, omdat hij zich niet kon vinden in de Nederlandse missie naar Uruzgan. 'Uit de vertrouwelijke documenten die wij als fractievoorzitters hadden mogen inzien bleek duidelijk dat het om een vechtmissie zou gaan,' zegt hij. 'Maar het CDA wilde per se deze missie doorzetten en werd uiteindelijk ook gesteund door de PvdA.'⁶¹ Dittrich had, door meteen te verklaren dat D66 tegen de missie was, de verhoudingen in de coalitie op scherp gezet. De verstandhouding met de eigen D66-bewindspersonen kwam zo ook onder druk te staan. Zo dreigde vicepremier Brinkhorst zijn lidmaatschap te beëindigen als de fractie de missie bleef blokkeren.⁶² Nadat Dittrich aan het kortste eind trok, besloot hij op vrijdag 3 februari 2006, een dag na het debat, af te treden als fractievoorzitter. Lousewies van der Laan volgde hem op.

Van der Laan, de derde D66-fractievoorzitter in drie jaar tijd, bevond zich in een weinig benijdenswaardige positie. D66 deed het slecht in de peilingen en de fractie verhiel zich moeizaam tot het partijbestuur én de D66-ministers. In juni zou D66 een nieuwe leider kiezen en oud-partijvoorzitter Alexander Pechtold, die De Graaf

was opgevolgd als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties, had zich gekandideerd. Niet alleen hun karakters verschilden, maar Van der Laan en Pechtold stonden ook een andere lijn voor. Van der Laan, die de steun kreeg van D66-coryfee Jan Terlouw, was uitgesproken secularistisch – niet alleen moest het verbod op godslastering worden afgeschaft, ook artikel 23, dat de vrijheid van onderwijs garandeerde, moest beperkt worden. De belangrijkste reden dat Van der Laan zich kandideerde was echter ‘om de ingezette koers van brede sociaal-liberale partij te bewaken en niet weer terug te keren naar de kroonjuwelen.’⁶³

Pechtold was van een andere school. Het eerste wat hij in 2005 deed als minister was een bezoekje brengen aan Van Mierlo in diens woning aan de Amsterdamse Herengracht om zijn ‘zegen’ te krijgen.⁶⁴ Bestuurlijke vernieuwing was het belangrijkste thema van Pechtold. ‘Hij moest wel, omdat hij de kandidaat was van Van Mierlo, Roger van Boxtel en Thom de Graaf,’ aldus Bert Bakker. ‘Pas na zijn verkiezing tot lijsttrekker zette hij de kroonjuwelen op zolder.’⁶⁵ In tegenstelling tot Van der Laan wilde Pechtold bovendien vasthouden aan artikel 23.⁶⁶ Pechtold profileerde zich meer als tegenhanger van het populistische, anti-islamitische klimaat in Nederland.

De strijd tussen Van der Laan en Pechtold was fel en werd ook in de media uitgevochten. Na een ledenstemming werd op zaterdag 24 juni de uitslag bekend: Van der Laan kreeg 1.752 stemmen, Pechtold 2.009.⁶⁷ De lijn-Pechtold werd de lijn van D66.

Nog geen week later kwam het kabinet-Balkenende II ten val, door toedoen van Van der Laan. D66 steunde op donderdagnacht 28 juni een motie van afkeuring wegens machtsmisbruik door VVD-minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie. Verdonk zorgde door haar rechtse integratiebeleid al langer voor irritatie bij D66. De motie haalde geen meerderheid, maar dat Verdonk bleef zitten zonder steun van coalitiepartner D66 was brisant. Daarop besloot de D66-fractie een dag later om de steun aan het kabinet in te trekken, waarop het kabinet viel. Op Pechtolds schouders lag nu de taak om van D66 weer iets te maken, terwijl de partij in de peilingen op nul zetels stond. De media schreven nauwelijks nog over D66. Het was op een gegeven ogenblik zo droevig, constateerde campagneleider Bert Bakker, dat zelfs de hatemail was gestopt.⁶⁸

Dankzij Pechtold – die opgewekt campagne voerde en tijdens het lijst-trekkersdebat tussen de leiders van de kleine partijen Geert Wilders van de populistische PVV stevig van repliek diende – behaalde D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen op 22 november uiteindelijk drie zetels. Dat D66 daarna uit de afgrond klom en in 2017 zelfs negentien zetels zou halen – het op een na beste resultaat uit zijn geschiedenis – was voor een groot deel aan Pechtold te danken. Dankzij zijn humor, zijn kritiek op Wilders en zijn hervormingsagenda vloog de kwikstaart weer omhoog.

In de periode 2003-2006 was de regie bij D66 vaak zoek. In reactie hierop maakten Pechtold en partijvoorzitter Ingrid van Engelshoven van D66 een goed geoliede machine. D66 was een politiek bedrijf geworden, concludeerde *Vrij Nederland* in 2014.⁶⁹ De partij startte een talentenklasje genaamd Route66, Pechtold kreeg als politiek leider een grote invloed op de samenstelling van de lijst, en er kwam een uniforme huisstijl.⁷⁰ D66 professionaliseerde en werd weer een ‘sterk merk’. Tegelijkertijd verdwenen de kroonjuwelen enigszins naar de achtergrond. ‘Ze zijn uit de etalage gehaald, maar blijven uit voorraad leverbaar,’ aldus Pechtold.⁷¹

Dankzij zijn kritiek op het – volgens progressieve Nederlanders – betuttelende beleid van het christelijk-sociale kabinet-Balkenende IV en zijn debatten met Wilders werd Pechtold de ongekroonde leider van de oppositie. D66 had drie zetels in de Kamer, maar stond in 2009 in de opiniepeilingen op meer dan dertig. Het werden er bij de Tweede Kamerverkiezingen op 9 juni 2010 uiteindelijk tien. Pechtold is hier achteraf wel blij mee, vertelt hij, want als D66 te snel te groot was geworden, was de partij in de problemen gekomen vanwege een gebrek aan ervaren kandidaten voor functies.⁷² In de kabinetsformatie van 2010 mislukten de onderhandelingen over paars-plus (een coalitie van VVD, PvdA, D66 en GroenLinks) en in 2012 bleef D66 in de oppositie, omdat VVD en PvdA samen over een parlementaire meerderheid beschikten. De Democraten werden niet uitgenodigd mee te praten, al valt te betwijfelen hoe erg ze dat vonden: ze hadden lering getrokken uit 1998, toen ze deelnamen aan een kabinet waar ze getalsmatig niet nodig voor waren. Omdat VVD en PvdA niet beschikten over een meerderheid in de Senaat sloten ze met D66, ChristenUnie en SGP in

2013 het ‘Herfstakkoord’, waarmee de benodigde steun voor de begroting was verzekerd. Pechtold: ‘Dit heeft de diepe kloof die er was tussen ons en de ChristenUnie, enorm verkleind, waardoor we vier jaar later met elkaar konden samenwerken in het kabinet-Rutte III.’⁷³

In 2017 belandde D66 weer op het pluche en leverde vier ministers. Het was de kroon op het werk van Pechtold, die van een partij die op sterven na dood was, een belangrijke machtsfactor in de Nederlandse politiek had gemaakt. De professionalisering van D66 onder Pechtold had echter ook een keerzijde, zo analyseerde journaliste Kim van Keken van *De Groene Amsterdammer* begin 2021. Een groeiende groep D66’ers vond dat de partij te zeer gehecht was geraakt aan de macht, en daarbij de gewone mensen en de gewone partijleden uit het oog had verloren. Critici richtten hun pijlen onder andere op het in 2014 ingevoerde raadgevend referendum, dat wel heel gemakkelijk in de prullenmand zou zijn gegooid door D66-minister Kajsa Ollongren van Binnenlandse Zaken.⁷⁴

Een van de critici die Van Keken opvoerde in haar artikel was oud-Kamerlid Boris van der Ham. Hij noemt in *Idee*, het politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Van Mierlo Stichting, de professionalisering onder Pechtold noodzakelijk, maar: ‘Zoals bij alle veranderingen slaat de pendule ook weleens door.’ ‘D66 moet [...] telkens het evenwicht vinden tussen het opkomen voor idealen en het omgaan met macht. Alleen als dit in balans is, behoudt D66 relevantie.’⁷⁵

Pechtold, die van D66 een machtsfactor van belang had gemaakt, wilde naar eigen zeggen stoppen op zijn hoogtepunt.⁷⁶ In 2018 droeg hij het stokje van het fractievoorzitterschap over aan de jonge Rob Jetten, een kundige D66-parlementariër die mogelijk Pechtold ook als lijsttrekker zou opvolgen. Dat zou anders lopen. De partij zakte vanaf 2017 weer in de peilingen en verloor bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2018 en de Provinciale Statenverkiezingen een jaar later. In mei 2020, twee maanden na het begin van de coronacrisis, stond D66 zelfs op acht zetels in de opiniepeiling van I&O Research.⁷⁷ Het leek erop dat de kwikstaart aan een nieuwe duikvlucht was begonnen en dat D66 opnieuw te maken kreeg met de ‘wet’ van ‘regeren is halveren’.

Minister van Ontwikkelingssamenwerking en Buitenlandse Handel Sigrid Kaag, die op 4 september 2020 met maar liefst 95,7 procent van de stemmen tot lijsttrekker werd verkozen, deed het tij keren. D66 deed het in het najaar van 2020 wat beter in de peilingen dan eerst,

en tijdens de lijsttrekkersdebatten die in de weken voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 werden gehouden op televisie, maakte Kaag een sterke indruk. Veel progressieve kiezers zagen Kaag als de ideale nieuwe premier, hoewel de vvd van Mark Rutte nog steeds op kop lag in de opiniepeilingen. Op 16 maart, een dag voor de verkiezingen, stond D66 weer op negentien zetels, evenveel als de partij in de Tweede Kamer op dat moment had.⁷⁸ Het werden er op 17 maart 24. Kaag evenaarde zo het succes van Hans van Mierlo uit 1994 en D66 werd de tweede partij van het land, na de vvd, die op 34 zetels was uitgekomen.

Het kwikstaartje

De foto van Kaag die van blijdschap op een tafel danste, haalde de internationale media, net als de iconische foto van Van Mierlo uit 1967, toen die juichend een bierflesje omhooghield omdat D66 met zeven zetels in de Tweede Kamer debuteerde. Volgens BBC-correspondente Anna Holligan leek het erop dat Kaag linkse kiezers achter zich kreeg met haar ‘open en optimistische’ visie. De Belgische krant *De Morgen* vergeleek Kaag met de Nieuw-Zeelandse premier Jacinda Ardern. ‘De vele seksistische haatpraat die ze moet trotseren op sociale media, weet ze in haar voordeel te draaien,’ schreef *Het Parool*.⁷⁹ Kaag was vanwege haar wat elitaire, kosmopolitische uitstraling en feministische en progressieve standpunten over ontwikkelingssamenwerking een dankbaar doelwit geworden voor rechts-populistisch Nederland. Toch was Kaag – misschien wel juist dankzij haar elitaire, kosmopolitische, feministische en progressieve imago – populair bij linkse kiezers. GroenLinks zakte van veertien zetels naar acht, de PvdA bleef – ondanks lichte winst in de opiniepeilingen – op negen zetels steken.

Het politieke landschap is – anno 2021 – totaal anders dan in 1966, toen de confessionele partijen samen nog over een (weliswaar nipte) parlementaire meerderheid beschikten, of dan in 1998, toen de PvdA met 45 zetels de grootste partij was. De christen-democratie, de traditionele tegenstander van D66, en de sociaal-democratie, in de tijd van Van Mierlo de favoriete bondgenoot van D66, zijn zwakker dan ooit. Daarentegen doen het conservatieve liberalisme van de vvd en het sociaal-liberalisme van D66 het goed en hebben de rechts-populistische

fracties – Pvv, Forum voor Democratie, Groep-Van Haga en JA21 – samen 28 zetels. Dit betekent ook dat D66 in het huidige politieke landschap een andere rol speelt dan in 1966 of in 1998. In plaats van aanjager van politieke vernieuwing is D66 een cruciale bouwsteen voor nieuwe coalities geworden, een progressieve centrumpartij die staat voor kosmopolitisme, tegenover populisme en nationalisme.

Met Kaag heeft D66 bovendien voor het eerst een leider gekregen zonder connectie met de oude verbanden in de partij, iemand die niet de ‘zegen’ van partijoprichter Hans van Mierlo aan de Herengracht kon halen. De schaduw van het verleden hangt minder over Kaag, die pas sinds 2012 lid is van de partij, twee jaar na het overlijden van Van Mierlo. Zij en andere nieuwe D66-leden zijn minder gestempeld door deze geduchte erfenis. Dat betekent ook dat D66 onder Kaags leiding gemakkelijker nieuwe paden kan betreden. Hoe dan ook is de toekomst van D66 moeilijk te voorspellen. Het kwikstaartje kan immers alle kanten op vliegen.

OP KOUSENVOETEN NAAR HET CENTRUM VAN DE MACHT: VAN VAN MIERLO TOT KAAG: ZES PARTIJLEIDERS VERGELEKEN

Hubert Smeets

Het is binnen D66 niet meer dan een publiek geheim. Heel openlijk wordt er niet gesproken over de vraag wie de beste partijleider ooit was. Formeel bestaat die functie immers niet, onhiërarchisch als de club van oudsher wil zijn. Maar in de coulissen wordt de stand van deze onderlinge competitie nauwkeurig bijgehouden.

Tot 2021 was de lijst helder en keurig conform de eigen historische partijcanon. Hans van Mierlo was de grootste aller tijden. Onder zijn leiding haalde D66 in 1994 een recordaantal van 24 zetels in de Tweede Kamer. Na hem volgden op de tweede plaats Alexander Pechtold met negentien zetels (2017) en Jan Terlouw op de derde plek met zeventien zetels (1981), gevolgd door Els Borst (veertien in 1998) en Thom de Graaf (zeven in 2002). Sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 staat deze natuurlijke rangorde op z'n kop. Met 24 zetels heeft Sigrid Kaag zich ex aequo aan de kop genesteld, in één klap en bijna uit het niets, net zoals Van Mierlo bij zijn entree in 1967. De oprichter van D66 heeft nog maar een 0,47 procentpunt voorsprong.

Verkiezingsuitslagen bieden een objectief handvat om prestaties te vergelijken: 24 zetels zijn er circa 3,5 keer meer dan zeven, zo eenvoudig is het. Maar zijn Van Mierlo en Kaag daarmee drie keer beter dan De Graaf? Nee, zo simpel is het ook weer niet. Dat zou voorbijgaan aan

allerlei specifieke historische omstandigheden, die ook een rol spelen bij succes en falen. De vraag wat Van Mierlo, Terlouw, Pechtold en Kaag gemeen hebben en wat niet, blijft niettemin interessant. Het antwoord daarop kan wat meer licht werpen op de personen in hun tijd en daarom ook op de macht van de persoon binnen D66, de partij die zo ongeveer is opgericht om de personen belangrijker te maken dan de programma's.

Bij gebrek aan één heldere maatstaf om naast de cijfers ook de tijdgeest te verdisconteren, offer ik een breed palet aan criteria om de partijleiders van D66 te toetsen. Relevant zijn: religieuze en andere culturele achtergrond, met inbegrip van eloquentie; outsider of insider; internationale blik; ideologisch profiel; bondgenotenpolitiek; machtsinstinct; politieke stijl; en aanpassingsvermogen.

Culturele achtergrond

Het culturele of religieuze milieu waarin de leiders van het bij uitstek seculiere D66 zijn opgegroeid, onderscheidt hen onderling niet echt. Om te beginnen met de godsdienst, van oudsher een van de belangrijkste scheidslijnen in de verzuilde Nederlandse politiek: opvallend veel lijsttrekkers waren katholiek. D66 is met een beetje goede wil zelfs een postkatholieke partij te noemen. Maar de katholieke leiders praktiseerden dat geloof niet meer of liepen er in elk geval niet mee te koop. Hans van Mierlo was diep rooms opgevoed, voordat hij als twintiger afscheid nam van de kerk. Zijn verre opvolgers Thom de Graaf, Alexander Pechtold en Sigrid Kaag hadden of hebben een (deels) katholieke achtergrond. Alleen domineeszoon Jan Terlouw had zijn wortels in de Gereformeerde Bond binnen de Nederlands Hervormde Kerk, terwijl Els Borst uit een agnostisch seculier gezin kwam.

Die religieuze verscheidenheid lieten Van Mierlo en Terlouw tegen wil en dank zien. Beiden werden gedreven door morele opvattingen over mens en maatschappij. Maar Van Mierlo was wat zwieriger en vooral op de tast op zoek naar het goede, terwijl Terlouw een meer afgebakende en doelgerichte route probeerde te bewandelen. Van Mierlo en Terlouw waren ook in sociaal-culturele zin antipoden. Van Mierlo was de patriciërsjongen uit Breda, opgegroeid in een bankiersfamilie waarin maatschappelijke betrokkenheid al enkele generaties vanzelfsprekend was. Terlouw werd groot op de zandgronden van de

Veluwe, waar keuterboeren en armoede het landschap bepaalden. Van Mierlo werd in zijn oorlogsjeugd door de frontlinies gemangeld. Terlouw werd gevormd door de Hongerwinter.

De sociaal-culturele verschillen deden zich ook op talrijke andere terreinen gelden. Bijvoorbeeld in de tone of voice van de opeenvolgende partijleiders. Van Mierlo was de poëtische toneelspeler. In de stem van Terlouw was de geëngageerde romancier hoorbaar. Pechtold was meer de man van de debatingclub. Spitsvondig en soms agressief wist hij het parlementaire debat naar zijn hand te zetten, hoewel hij heel goed wist waar en wanneer de camera's draaiden. Aan de voorgangers Van Mierlo, Terlouw en Pechtold kon Kaag tot nu toe nog niet tippen. Van Mierlo was de mooiste spreker. Voor hem stroomde de zaal vol. Zijn grote toespraken waren zorgvuldig vormgegeven. Zijn interventies waren vaak humorvol, soms dodelijk ernstig maar altijd eloquent. Stijl en vocabulaire van Kaag zijn vooralsnog minder rijk. Ze spreekt correct Nederlands, zij het doorspekt met anglicismen, en doelgericht doch niet verrassend. De wending à la Van Mierlo, die het gehoor op een ander been zette en zodoende dwong tot anders nadenken, is niet aan Kaag besteed. Dat is geen verwijt. Kaag hoort bij deze, taalkundig gesproken, povere retorische politieke tijd. Daar staat tegenover dat Kaag in het debat onverschrokken is dan Van Mierlo meestal was. Van Mierlo was ontdaan toen vvd-leider Frits Bolkestein hem in de jaren negentig, naar aanleiding van een interview met *NRC Handelsblad* over het primaat van de persoon in de politiek, gekscherend en kwaadaardig bestempelde als *caudillo*, een leidersterm die verwijst naar de dictatuur van generaal Franco in Spanje (1936-1975). Fractiegenoten moesten te hulp schieten om de leider uit de touwen te slepen en Bolkestein terug in zijn hoek te krijgen. Kaag kon het voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 alleen af toen Geert Wilders haar een 'verrader' noemde omdat ze ooit in Iran een hoofddoek had gedragen, waarna de pvv-leider geen andere uitweg zag dan zijn woorden stampvoetend maar ook armoedig te herhalen.

Afstand tot de politieke arena

Verschillen en overeenkomsten qua politieke achtergrond en ervaring zijn er ook. Pechtold had al een carrière achter de rug voordat hij D66

ging leiden, als wethouder in Leiden, burgemeester van Wageningen en partijvoorzitter. De Graaf had als gemeenteraadslid en partijbestuurder een vergelijkbaar 'voorschools' traject doorlopen en was ook thuis aan de keukentafel gekneed. Zijn vader was een vooraanstaand lid van de Katholieke Volkspartij (KVP) als Kamerlid en burgemeester. Van Mierlo, Terlouw, Borst en Kaag daarentegen hadden amper partijpolitieke ervaring toen ze in Den Haag opdoken. Ze hadden die ook niet van huis uit meegekregen. Ineens stonden ze onervaren op het nationale politieke toneel. Hoewel een betovergrootvader van Van Mierlo in de tijd van Thorbecke een blauwe maandag lid was geweest van de Eerste Kamer en Hans van Mierlo zelf tot in zijn kleine teen geëngageerd was met de politiek, werd hij toch lang gezien als onbeschreven blad en als een buitenstaander. Kaag profiteerde eveneens van het imago dat ze als diplomaat en minister geen partijtjger was.

Dat was vooral te merken in hun omgang met de partij als organisatie. Politiek en bureaucratie horen nu eenmaal bij elkaar. In deze vergelijking springen verschillen in het oog. Pechtold was de man die D66 ombouwde tot een centraal aangelijnde organisatie: tot een gewone politieke partij die eensgezind naar buiten trad en op de koop toenam dat de creativiteit er weleens bij inschoot. Pechtold zag de leiding van de partij als een tweespan: hij was er voor de politieke koers en het hogere strategische gooi-en-smijtwerk, de partijvoorzitter moest ervoor zorgen dat de organisatie hecht was. D66 had zich tot dan toe een vriendenclub gewaand, waar botsingen van visies en ambities niet al te hard werden uitgevochten.

Onder Pechtold kreeg D66 kenmerken uit het boekje van de Duits-Italiaanse socioloog Robert Michels, met alle discipline én oligarchisering van dien. D66 moest een organisatie worden die, anders dan onder Van Mierlo en Terlouw, niet meer volledig afhankelijk zou zijn van één persoon. Van Mierlo en Terlouw hadden in hun tijd de partij zien wegwijnen en hadden die ook tweemaal van de dood gered. Lazarus was een paar decennia een populaire metafoor in de partij geweest. Pechtold, de derde die de partij van de dood wist te redden, wilde af van dit bipolaire bestaan van D66. De partij diende in zichzelf enige continuïteit te krijgen.

Van Mierlo stond diametraal aan de andere kant. Voor hem was D66 geen partij, maar een beweging. Hij zag D66 als een voertuig. Congresen waren theatrale bijeenkomsten, waar de vrijzinnige gemeenschap

rond de partij zich kon uiten en voeden. Als de besluitvorming op zo'n ledenvergadering toch ineens relevant en spannend werd, dan zette hij al zijn retorische gaven in om het tij ten goede te keren. Van Mierlo speelde zelfs weleens met de gedachte om D66 om te vormen tot een vrijblijvende kiesvereniging, die alleen tijdens verkiezingen actief moest worden ter wille van de leider. De partijvoorzitter was voor hem geen centrale figuur, maar hooguit een sparringpartner die vooral de dagelijkse rotklussen moest klaren. Ook als de politieke strategie van D66 aan de orde was, ging Van Mierlo niet allereerst te rade bij de partij als organisatie, maar liever bij zijn eigen vrienden binnen de partij. Zoals Pechtold de partij D66 op verlicht Duitse wijze leidde, zo runde Van Mierlo deze meer als een vermomde KVP'er die liever vertrouwt op een loyaal netwerk dan op een formeel apparaat.

Terlouw stond ergens tussen hen in. Anders dan Van Mierlo zag hij D66 wel als een ledenpartij – hij verbond zijn lot zelfs aan het succes van een ledenwervingsactie – maar ging niet zo ver als Pechtold om ook de professionalisering van D66 ter hand te nemen.

In welke mate Kaag vergaande greep wil krijgen op de partij is in 2021, een jaar na haar entree, nog niet helder. Maar duidelijk is wel dat ze heeft geprofiteerd van de erfenis van Pechtold. Ze is de eerste lijsttrekker die brak met de informele D66-wet 'regeren is halveren' en de partij ondanks haar regeringsverantwoordelijkheid juist naar electorale winst leidde. Of Kaag een nieuw ijkpunt in de geschiedenis van D66 is, moet echter nog blijken.

Ideologisch profiel

D66 doet zich voor als een welhaast principieel onideologische club. De partij is het product van de naoorlogse ontideologisering, zoals de Amerikaanse socioloog Daniel Bell in 1960 had beschreven in zijn boek *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. D66'ers pretenderen daarom pragmatisch naar de maatschappelijke problemen te kijken, in hedendaags managementjargon niet binnen het geijkte kader maar out of the box. Ze laten zich in hun maatschappijanalyses niet leiden door vooringenomen dogmata, maar *sine ira et studio* door een positivistische benadering van de feiten.

Althans, dat was de theorie. De praktijk bleek anders. De onideologische partij ging zo tamboereren op haar basisrecept van staatkundige hervormingen tegen alle politieke kwalen dat het een mantra werd. De kroonjuwelen kregen in de loop der decennia een welhaast canonieke status. Als dat geen vorm van ideologisch denken is, wat dan wel?

Dat denken kwam echter niet uit de lucht vallen. De kroonjuwelen waren de verdichting van de democratiekritiek die ten grondslag lag aan de oprichting van D66 in 1966. Kritiek op een te beperkte democratie en hunkeren naar meer democratie waren zo oud als de weg van Thorbecke. Sinds 1848 riep de parlementaire burgerlijke democratie met de regelmaat van de klok onbehagen op. Die kritiek had in de twintigste eeuw twee vormen aangenomen. Enerzijds waren er de communistische en fascistische varianten van de autoritaire en soms zelfs totalitaire democratiekritiek die, hoe verschillend onderling ook, overeenkomen in hun fundamentele afwijzing van de burgerlijke representatieve democratie. Anderzijds was er de burgerlijke democratiekritiek die ik democratische democratiekritiek zou willen noemen. Deze democratiekritiek richtte zich niet op een geheel nieuwe maatschappelijke orde, maar veeleer op de positie van de burgerij ten opzichte van de staatsmacht. Democratische democratiekritiek streefde naar een andere (en betere) representatie en legitimatie van de verschillende machten. Hoewel beide ontsproten uit het idee van volkssoevereiniteit, verschilden ze in hun vertrekpunt: de burgerlijk democratische radicalen gingen uit van de heterogeniteit en pluralisme. De volksdemocraten geloofden in de homogeniteit van het volk en meerderheidsdenken.

D66 was de partij van de democratische democratiekritiek. Maar de partijleiders dachten in de halve eeuw na 1966 verschillend over de richting ervan.

Hans van Mierlo was de tolk van het primaire D66-idee om het Nederlandse bestel ingrijpend in Angelsaksische richting te verbouwen. Hij was de man van de 'dubbele stem' die de burger, naar Amerikaans voorbeeld, twee stemmen wilde geven: één voor de uitvoerende macht (de minister-president), de andere voor de wetgevende en controlerende macht (het parlement). Zo zou het politieke landschap in tweeën kunnen worden herverkaveld. In die polarisatie zouden conservatief en progressief helder tegenover elkaar komen te staan.

Met uitzondering van Thom de Graaf staken zijn opvolgers aanmerkelijk minder tijd in de strijd voor deze kroonjuwelen. Van hen hoefde

het bestel niet zo nodig te ‘ontploffen’, zoals Van Mierlo in 1967 ooit op een onbewaakt moment had gezegd. Jan Terlouw sprak tussen 1973 en 1982 warm over het radicale hervormingssentiment van de Democraten, maar zijn hart lag bij een ommekeer in het ecologische denken. Dat wil niet zeggen dat D66 onder zijn leiding de essentialia inslikte.

Toen Van Mierlo medio jaren tachtig na een periode van politieke depressiviteit en een wel heel kortstondig ministerschap zijn comeback maakte, kwam ook de democratische democratiekritiek weer wat meer op de voorgrond. Maar zo intens als in zijn eerste regnum zou het in de tweede leiderschapsperiode van Van Mierlo niet meer worden. De polarisatie pruttelde nog wat na. Maar grosso modo waren er andere prioriteiten, ook voor Van Mierlo. Vooral de kennelijk onvermijdelijke aanpassingen van het sociaal-economische model stonden in het centrum van de belangstelling en niet de hervormingen van het bestel. De premiers Ruud Lubbers (CDA) en Wim Kok (PvdA) werden de personificaties van een polderdemocratie, waarin niet polarisatie maar compromisvorming een deugd werd. Het staatkundige regeringsprogramma van paars – de coalitie waaraan Van Mierlo zijn hart had verpand nadat hij zijn laatste blauwtje had gelopen bij de PvdA in 1989 – bevatte op zichzelf wel wat nieuws. Maar de democratische vernieuwingen die er voorzichtigjes in werden opgesomd (gekozen burgemeester, referendum en een nieuw kiesstelsel) liepen stuk.

Het was de voorbode van een nieuwe politieke fase, waarin D66 het initiatief in het democratiedebat snel en dramatisch verloor. Dat viel de opvolgers van Van Mierlo amper te verwijten. Els Borst in 1998 en zeker Thom de Graaf in 2002 werden geconfronteerd met de opmars van een volksdemocratisch populisme waarmee D66 geen enkele verwantschap voelde. Vanaf het moment dat Pim Fortuyn in 2002 bij een breed electoraat van alle partijen wist in te breken, slaagden de volksdemocraten erin om de aloude democratische democratiekritiek te kapen. Het poldercompromis, gericht op win-winsituaties, werd verworpen als een vorm van dweilen met de kraan open. De natie, meestal in culturele termen gedefinieerd, smachtte naar eenduidige volksmacht, of beter, naar macht voor een eenduidige groep van het volk. Minderheidsrechten, volgens Hans van Mierlo de kern van de rechtsstaat, kwamen op het tweede plan.

De breuklijn lag in 2005-2006. D66-partijleider en vicepremier Thom de Graaf zag in 2005 eerst zijn wetsvoorstel voor deconstitutionalisering van de burgemeestersbenoeming in de Eerste Kamer stranden

op verzet van de PvdA en moest een jaar later ook nog eens aanzien dat zijn opvolger in het kabinet, voormalig partijvoorzitter Alexander Pechtold, het voordien door De Graaf ingediende wetsontwerp voor een kiesstelsel à la Duitsland (met twee stemmen voor het parlement: de eerste voor een landelijke partijkandidaat en een tweede voor een regionale kandidaat) onbekommerd introk. Vanaf dat moment was D66 niet meer de vaandeldrager van de democratische democratiekritiek. De kroonjuwelen waren, in de woorden van Pechtold, 'uit voorraad leverbaar', maar stonden 'niet in de etalage'.

En Kaag? Zij kwam aan de macht op een moment dat de partij bezig was haar koers te verleggen richting een progressiever en linkser liberalisme dan gemeengoed was in de jaren van Pechtold. Kaag voegde zich naar deze heroriëntatie. Ze is niet huiverig voor sociaal- of christen-democratische noties over de opdracht om ook te zorgen voor de minder fortuinlijken in de samenleving.

Bondgenotenpolitiek

Pechtold mocht dan de eigen democratiebeginselen hebben opgeborgen, hij ontpopte zich intussen wel als criticus van de volksdemocratische kritiek. De partij werd onder het leiderschap van Pechtold en later Kaag de antipode van volksdemocratisch rechts. De toon waarop zij anticonstitutionele volksdemocraten bejegenden, was aanzienlijk scherper dan die van hun voorgangers een halve eeuw terug, die bovendien ook veel minder met radicaal rechts te stellen hadden. In die jaren zeventig ging het er ook weleens hard aan toe. Maar Van Mierlo zocht liever geen ruzie. En Terlouw hield zich liever een beetje afzijdig van het gooi-en-smijtwerk, waar politici als Joop den Uyl, Ed van Thijn en Hans Wiegel indertijd vol overgave aan meededen.

De nieuwe polarisatie van de 21ste eeuw was op zichzelf geen nieuw fenomeen. Van Mierlo wilde begin jaren zeventig van de twintigste eeuw ook het hele partijpolitieke landschap herinrichten. Een nieuwe Progressieve Volkspartij (PVP), waarin PvdA, D66 en de Politieke Partij Radikalen zouden moeten opgaan, zou een tweedeling moeten forceren. Dat die PVP er niet kwam, lag vooral aan de PvdA, die in 1973 met het eerste kabinet-Den Uyl zo'n politieke slag had geslagen dat het succes haar naar het hoofd steeg. Na paars was daar geen reden meer

voor. Sinds 2002 leden de progressieve partijen over de hele linie vooral nederlagen. Op het eerste gezicht zou de conclusie kunnen zijn dat een tweede poging tot progressieve concentratie nu noodzakelijker en wellicht ook kansrijker zou moeten zijn dan een halve eeuw geleden. Maar nee. Pechtold was de eerste voorman die – nadat D66 tussen 2003 en 2006 voor het eerst zonder de PvdA had deelgenomen aan een kabinet: het kabinet-Balkenende II – openlijk en zonder voorbehoud afscheid nam van de PvdA als natuurlijke partner in welke regering dan ook. Kaag zette die vrije-handen-koers in 2021 voort. Haar verlangen naar een ‘zo progressief mogelijke regering’ was een tactische keuze die van pas kwam omdat ze zo D66 kon presenteren als enige tegenhanger van het conservatieve kamp rond VVD en CDA; het was geen strategische keuze voor de PvdA en GroenLinks op langere termijn.

Hoe anders was het vijftig jaar eerder. Het streven van Van Mierlo naar een PVP was ook een keuze voor de PvdA als vanzelfsprekende bondgenoot. Alleen ‘met het pistool op de borst’ zou D66 a priori kiezen voor samenwerking met de PvdA, had Van Mierlo in 1971 een keer gezegd toen hij door de VVD-lijsttrekker Molly Geertsema onder druk werd gezet. Dat was mooi gezegd, maar in zijn hart zou Van Mierlo in die jaren ook zonder dreiging voor de PvdA blijven vallen. Zeker in zijn verlangen naar sociaal-economische rechtvaardigheid was de eerste partijleider van D66 eerder een sociaal-democraat dan een liberaal. Terlouw was minder op de PvdA gefixeerd, maar verlegde de richting niet wezenlijk. Als de pistool-op-de-borst-beeldspraak op iemand van toepassing was, dan was het op Terlouw. Sinds Pechtold is er van zo’n progressief-linkse voorkeur geen sprake meer. Dankzij de implosie van de PvdA kan D66 zich dat ook ongestraft permitteren.

Machtsinstinct

Deze ongebondenheid was niet louter het gevolg van een ontembare *Wille zur Macht*. Voor alle partijleiders van D66 was politiek altijd meer dan een strijd om de zetels. Vooral Van Mierlo en Kaag appelleerden nadrukkelijk aan de noodzaak van een andere politieke cultuur. Van Mierlo eiste eind jaren zestig een politiek bestel dat beter aansloot bij het postindustriële, minder hiërarchische Nederland waarin vrije, mondige burgers de boventoon voerden. Kaag zag begin

jaren twintig van de 21ste eeuw mentaliteit als politiek wapen tegen het cynische denken over massa en macht. Trefwoorden als attitude en fatsoen lagen beide voor in de mond bestorven. Zo wierpen ze zich op als ondogmatische moralisten. Die ‘andere’ houding uit zich ook in hun presentatie. Politici moeten, goochelend met cijfers, op alle vragen een antwoord hebben. Van Mierlo en Kaag erkenden vrij onbekommerd dat ze niet alwetend waren. Ze bleven weleens het antwoord schuldig. Die twijfel stond haaks op de eisen die de media stelden, maar was voor veel burgers juist herkenbaar.

Toch was ordinair machtsinstinct geen der leiders vreemd, vooral Van Mierlo, Pechtold en Kaag niet. Van Mierlo had een feilloos, maar ook wat paradoxaal machtsgevoel. Hij was huiverig voor te veel machtsdrift. Een jaar voor de verkiezingen van 1994 waren er tekenen dat D66 de grootste partij zou kunnen worden. Zelfs onder de vakbondsleden van de FNV was D66 populairder dan de PvdA. In alle peilingen stond D66 op de tweede plek, pal achter het CDA, dat later in een vrije val zou raken. De lichten stonden op groen voor een ongekende doorbraak. Van Mierlo kon de eerste regeringsleider van D66 worden. Vrienden als Harry Mulisch pochten al dat hij premier zou worden, wat ook op hen zou afstralen. Toch voerde Van Mierlo geen campagne voor het premierschap, hoewel de gekozen minister-president zijn leerstuk bij uitstek was. Hij was bang dat D66 die machtspositie niet kon waarmaken. Ook met die bescheidenheid braken zijn opvolgers. Pechtold en Kaag maakten in 2017 en 2021 juist geen geheim van hun ambities om premier te worden. Het leidde tot 12 respectievelijk 15 procent van de stemmen voor D66. Die brutaliteit miste Van Mierlo. Dat hij zonder dat manco in 1994 meer zou hebben gehaald dan 15,5 procent lijkt geen twijfel.

Maar dat tekort laat onverlet dat Van Mierlo na de verkiezingen van 1994 wel over een gezonde dosis killersinstinct bleek te beschikken. Zonder zijn halsstarrigheid (geen centrumlinks of centrumrechts, alleen paars) zou er geen paars kabinet van de klassenvijanden PvdA en vvd met D66 als cement zijn geformeerd.

Politieke stijl

Eens te meer onbegrijpelijk was het daarom dat Van Mierlo het regeringsbeleid van dat Paarse kabinet vervolgens op een aantal belangrijke

hoofddijnen uit zijn handen liet glippen. Anders dan de studieuze en ge-disciplineerde Terlouw was Van Mierlo geen dossiervreter. Van Mierlo zag meer heil in mondelinge kennisoverdracht dan in het doorploegen van loodgieterstassen. Graag dacht hij, al ijsberend in een kamer met medewerkers, hardop na. De advocaat van de duivel was altijd dichtbij. Hij was niet voor niets (mede)bedenker van het televisieprogramma *De Achterkant van het Gelijk*, waarin PvdA'er Marcel van Dam grote maatschappelijke vraagstukken via socratische confrontaties uiteenrafelde. Van alle D66-leiders was Van Mierlo in zijn intellectuele benadering het meest dialectisch. Dat alleen al is een handicap in de dagelijkse regeerarbeid, waarbij je altijd de kleine en grote machtsvragen in de gaten moet houden. Maar in het eerste paarse kabinet-Kok had hij zich ook nog eens willens en wetens op een zijspoor gerangeerd. Als minister van Buitenlandse Zaken stond hij letterlijk en figuurlijk op afstand van Den Haag.

Persoonlijk geredeneerd was de keuze voor dat departement begrijpelijk. Van Mierlo vond vanaf dag één dat Nederland zich geen introversie kon veroorloven en dat men Europese en Atlantische belangen ook in eigen land moest durven politiseren. Hij was, zeker na de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de ontmanteling van de Sovjet-Unie in 1991, gefocust op Europa en zijn nieuwe verhouding tot Amerika. 'Buitenlands beleid is binnenlandse politiek,' placht hij te zeggen. Van alle leiders heeft alleen Kaag een vergelijkbare internationale oriëntatie, zij het een minder Europese dan Van Mierlo. Voor beiden gold dat de Nederlandse politiek geen halt houdt bij Lobith en Wuustwezel.

Maar Van Mierlo had ook een ander argument voor zijn vertrek naar Buitenlandse Zaken. Nadat de PvdA en de VVD voor zijn eis om paars te vormen door de knieën waren gegaan, wilde de D66-leider verder geen 'demandeur' in de binnenlandse politiek meer zijn. Zo onbekommerd gingen Terlouw, Borst, De Graaf en Pechtold in hun tijd nooit met de macht om. Terlouw ging als minister van Economische Zaken in de driehoek zitten. Dat hij daar niet tegen Den Uyl op kon, is een ander chapter. Borst en De Graaf zochten portefeuilles die voor D66 van kardinaal belang waren. Hun vermogen om daarmee iets wezenlijks te doen, verschilde: Borst kreeg op haar post Volksgezondheid de kans met de euthanasiewetgeving een cruciaal succes te boeken. De Graaf slaagde er niet in op Binnenlandse Zaken de kroonjuwelen te realiseren. Pechtold ten slotte koos machtspolitiek gezien

eieren voor zijn geld door geen portefeuille te ambiëren, maar de partij vanuit de Tweede Kamer met een vrije hand nog enige tijd te blijven leiden. Hij vertrok een jaar later uit de politiek.

De marginale positie van Van Mierlo op Buitenlandse Zaken was zeker niet de hoofdreden, maar droeg eraan bij dat het experiment met paars niet de breuk werd die Van Mierlo zelf voor ogen had gehad. De eerste regeringscoalitie zonder confessionelen in de geschiedenis ontketende geen revolutie of iets wat daarop leek. Het was een 'gewoon kabinet', zoals premier Kok bij het aantreden in 1994 had gezegd. Maar paars had wel invloed op het democratisch bewustzijn in Nederland. Door de politieke secularisering kwam de burger in het centrum van de macht te staan. De burger, die ooit een verzuilde onderdaan was geweest, werd klant en vervolgens koning.

Daar was het D66 dertig jaar eerder ook om begonnen. Ware het niet dat dit ideaal van weleer averechts uitpakte. Wat een hoogtepunt in de democratisering van Nederland had moeten worden, mondde uit in een anticlimax. Met de burger als beleidsconsument en de overheid als retailbedrijf, was democratie koopwaar geworden. In de klantensamenleving, die in de jaren negentig onder paars vorm kreeg, was geen plaats meer voor de democratische democratiekritiek die drie decennia eerder de basis van Van Mierlo's D66 was geweest. Van Mierlo stond erbij en keek ernaar, met lege handen, hoe de trits deregulering, liberalisering en privatisering tot een 'gouden dwangbuis' was verworden. Om de Amerikaanse journalist Thomas Friedman te citeren: ieders economie groeide, ieders politiek kromp. Deze vaandelvlucht van de politiek leidde tot een depolitisering van de politiek die fataal bleek voor de erfenis van paars.

Aanpassingsvermogen

Het vonnis werd geveld door Pim Fortuyn. Hij vertolkte de eerste vormen van een autoritaire democratiekritiek met wortels in zowel de jaren zestig als de jaren dertig. Heel eclectisch allemaal. De jaren zestig kwamen terug in het individuele vrijheidsbegrip waarmee Fortuyn en zijn navolgers flirtten. Dat ze die vrijheid wel consequent voor zichzelf opeisten maar haar de ander niet gunden, deerde de volksdemocraten niet. 'Je mag ook niets meer in dit politiek correcte land' was het

verwijt als anderen ook noten op hun zang hadden. Het interbellum manifesteerde zich in een verlangen naar ongedeeld leiderschap in een volkse natiestaat. Verwijzen naar donkere bladzijden uit de geschiedenis was overigens streng verboden. Dat partijleider Thom de Graaf dat wel deed door Anne Frank in herinnering te roepen nadat Fortuyn een aantal grondwettelijke vrijheden ter discussie had gesteld, kwam hem met name na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 te staan op toorn en een verkiezingsnederlaag. Parallellen zoeken stond a priori gelijk aan demoniseren.

De hegemonie van dit nieuwe radicale en volksdemocratische rechts speelde D66 pas na een periode van diepe crisis uiteindelijk in de kaart. Waar de volkspartijen CDA en PvdA het spoor bijster raakten, voelde Pechtold vanaf omstreeks 2007 haarfijn aan dat de oude bestaansreden van de partij was weggevallen. Het D66 van de eerste generatie van Van Mierlo (1931), Terlouw (1931), Borst (1932) en de tweede van De Graaf (1957) was niet opgewassen tegen de botte brutaliteit in het politieke discours na Fortuyn. Pechtold (1965) stapte af van de cultuur van het redelijke alternatief. Hij koos de aanval en werd in de nieuwe polarisatie de antipode van volksdemocraten à la Geert Wilders.

Tot slot

Dat was een strategische aanpassing die succesvol bleek. ‘Het is gelukt,’ zei Sigrid Kaag op de verkiezingsavond van maart 2021, exact dezelfde tekst waarmee Hans van Mierlo in mei 1994 zijn vreugde had geuit over het vooruitzicht dat hij met 24 zetels in de Tweede Kamer de keurvorst van paars zou kunnen worden. Die rol in het centrum van de macht was het hoogtepunt in de loopbaan van Van Mierlo en, achteraf gezien, ook een keerpunt in zijn partijleiderschap. Nadien zou D66 nooit meer hetzelfde zijn. In 1967 was Hans van Mierlo de fotogenieke en eloquente primus inter pares van een clubje jonge hervormers. Hij was in die eerste fase belangrijk, maar nog niet het enige argument om de kiezers te overreden.

In 1981 was de degelijke Jan Terlouw de man die in alle redelijkheid de onredelijkheid van de kempfanen links en rechts in het kabinet moest gaan compenseren. Toen hij daarin niet slaagde, mede omdat hij de hardheid van de politiek onvoldoende weerstond, was zijn rol

uitgespeeld. In 1994 was Van Mierlo de belichaming van een brede ommekeer in de politieke cultuur, die te lang door de confessionelen was beheerst. Maar voor een harde campagne om het premierschap voelde hij zich toch niet sterk genoeg. In 2017 was Pechtold brutaal genoeg om zich te presenteren als potentiële regeringsleider en de sociaal-democratie onbekommerd los te laten. Het eerste mislukte. Het tweede voltrok zich probleemloos, mede omdat de PvdA zichzelf in een liaison met de vvd, nu zonder D66 en ook nog eens in een ondergeschikte positie, had uitgewoond.

Pechtold maakte snel plaats, en voor het eerst in de geschiedenis van D66 voltrok zich een ordentelijke machtsoverdracht. In 1973 stond Terlouw voor het blok toen Van Mierlo vrij plotseling vertrok. In 1982 verviel de partij in een vacuüm na het afscheid van Terlouw. In 1998 zocht Van Mierlo zijn eigen opvolger uit, nota bene uit zijn eigen generatie, hetgeen een halve oplossing was omdat die geen toekomst bood. In 2005, toen De Graaf ontslag nam na zijn politieke nederlaag rond een rechtstreeks gekozen burgemeester, had de partij weer eens een bijna-doodervaring. In 2018 scheerde de partij voor de verandering niét langs de rand van de afgrond. De normalisering van D66 onder het leiderschap van Pechtold bleek haar vruchten af te werpen. Zijn opvolger kon relatief rustig gedijen. Met Sigrid Kaag (1961) voerde D66 vervolgens de meest persoonsgebonden en moralistisch getoonzette campagne sinds lijsttrekker Hans van Mierlo. Haar partijleiderschap begon op de avond van 17 maart 2021. De eerste signalen van haar benadering waren gemengd. Ze hield vast aan haar politiek-culturele tone of voice, maar zat zichzelf ook in de weg omdat ze de lading van de opmerking ‘Hier scheiden onze wegen’ richting minister-president Mark Rutte in het debat over de formatie niet voorvoelde. Ze vermeed grote woorden bij het beantwoorden van de vele grote vragen die meteen na de Tweede Kamerverkiezingen aan de orde kwamen, maar haar pretentie om nieuw leiderschap te bieden verloor daardoor aan glans.

Hoe het verder uitpakt, is ongewis. Maar Kaag heeft nog de tijd. Van Mierlo leidde de partij bijna twintig jaar. Pechtold deed dat twaalf jaar, en Terlouw circa negen jaar. Pas in 2025 is de tijd rijp om een balans op te maken. Maar in de heimelijke competitie binnen D66 is Kaag nu al onbetwistbaar de runner-up, pal achter de aartsvader van de partij.

TYPISCH D66: EEN PARTIJ OP ZOEK NAAR IDEOLOGISCH HOUVAST

Laurien Hansma en Paul Lucardie

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 wilde partijleider Sigrid Kaag inzetten op ‘typische D66-ideeën’, zo vertelde ze in een interview in het ledenblad *Democraat*.¹ Wat Kaag hiermee bedoelde, bleef onduidelijk. Met haar nieuwe stijl van leiderschap wilde ze kaders scheppen, prioriteiten stellen en tegelijkertijd ruimte bieden aan vernieuwende ideeën. Ze refereerde losjes aan onderwerpen als ‘klimaat’ en ‘digitalisering’, maar maakte niet helder welke ideeën hierachter schuilgingen. Wat bedoelde Kaag met ‘typisch D66’? En wat maakte D66 tot de partij die het nu is?

Het zijn vragen die de partij gedurende haar hele geschiedenis bezighouden. Bij de oprichting in 1966 noemde de partij zich ‘pragmatisch’ en toonde zij zich wars van ideologische aanduidingen.² Toch woedde in feite sinds die beginjaren al intern een debat over het ideologische profiel van de partij. In 2000 mondde dit uit in de vaststelling van de *Uitgangspunten* van D66, waarmee de partij zich verbond met het sociaal-liberalisme.³ Hiermee was een (voorlopig) einde gekomen aan het ideologiedebat, zo stelden de politicoloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman in een bundel die verscheen ter gelegenheid van het 35-jarige bestaan van de partij in 2001.⁴

In de jaren die volgden, werd in de partij ingezet op meer onderzoek naar dit sociaal-liberalisme. Wat betekende dit sociaal-liberalisme voor de Democraten? Hoe verhielden zij zich ertoe? In 2019 verscheen het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* In dit stuk definieert Coen Brummer, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting (vms) – het wetenschappelijk bureau van D66 – het sociaal-liberalisme als ‘een zelfstandige politieke visie: een substroming van het liberalisme, die

haar basale noties deelt, maar deze heeft verrijkt met meer ambitie en een rijker begrip van wat het betekent om vrijheid na te streven.⁵ Samen met de in hetzelfde jaar verschenen *Canon van het sociaal-liberalisme*, waarin 41 sociaal-liberale ‘vensters’ zijn verzameld, vormt het essay het voorlopige eindresultaat van het onderzoek naar en de interne partijdiscussie over deze politieke stroming.⁶

Tussen het verschijnen van de *Uitgangspunten* in 2000 en de publicatie van Brummers essay en de *Canon* in 2019 zit bijna twintig jaar. In dit hoofdstuk worden deze twintig jaar belicht en wordt de vraag gesteld in hoeverre ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten* in 2000 het ideologiedebat binnen D66 nog werd gevoerd. Voorafgaand aan de beantwoording van deze vraag wordt eerst kort stilgestaan bij het ideologiedebat binnen D66 tot 2000.⁷ De hieropvolgende paragrafen zijn ingedeeld op basis van het koersinhoudelijke zwaartepunt binnen de partij. Vanaf de oprichting discussieerden de Democraten met elkaar over de aard van D66 als partij: was het een op democratische verandering gerichte beweging of een politieke partij met een brede agenda, gebaseerd op een duidelijk eigen ideologisch profiel? Dit debat werd onder meer concreet in de vraag welke thema's D66 op de voorgrond moest plaatsen: democratische vernieuwing, of een brede waaier aan opvattingen over onderwijs, duurzaamheid, economie en internationale politiek? Dit dilemma bleef bestaan, ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten*. Aan de hand van deze golfbeweging volgt dit hoofdstuk de ideologische ontwikkeling van D66.⁸ (Een uitvoeriger politieke context bij de hier beschreven ideologische ontwikkelingen is te vinden in het hoofdstuk ‘De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij’ van Ewout Klei, elders in dit boek.)

Het ideologiedebat tot 2000

‘De partij die zich bij haar oprichting pragmatisch noemde en alle ideologieën afwees, heeft in haar 35-jarige geschiedenis al heel wat ideologie-debatten gevoerd,’ schreven Voerman en Lucardie in 2001.⁹ Bij het 35-jarig bestaan van D66 blikten zij terug op de ideologische aanduiding en fundering van de partij en concludeerden zij dat de partij al vanaf de oprichting moeite had met een ideologisch predicaat

en worstelde met de beginselen die ten grondslag liggen aan haar gedachtegoed. Vooral tijdens perioden van interne crisis en electorale neergang werd de discussie hierover gevoerd.

In het *Appel* dat het initiatiefcomité D'66 op 15 september 1966 presenteerde, lag de nadruk op radicale democratisering van het politieke bestel. Ingrijpende wijzigingen in het kiesstelsel en het parlementaire systeem zouden moeten leiden tot een nauwere band tussen kiezers en hun vertegenwoordigers. Zo werd voorgesteld de minister-president direct door het electoraat te laten kiezen en een districtenstelsel in te voeren. D66 zette zichzelf bovendien neer als een tijdelijke beweging. Om de samenleving te democratiseren en open te breken was het volgens partijleider Hans van Mierlo nodig de gevestigde partijen te laten 'ontploffen', wat zou moeten leiden tot een tweedeling in de Nederlandse politiek in een progressief en een conservatief blok. D66 zou dan kunnen samengaan met andere progressieve partijen in een Progressieve Volkspartij (PVP), wat een einde zou maken aan het bestaan van D66.

D66 had geen beginselprogramma; de Democraten stonden een pragmatische politiek voor die losstond van dogma's of ideologieën. Radicale democratisering was de 'richtinggevende grondgedachte', maar geen vaststaand maatschappijbeeld.¹⁰ Andere partijen vonden dat de identiteit van D66 hierdoor onduidelijk was. Ook binnen de Democraten zelf klonk de roep om een duidelijker profilering. Met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 werkte D66 dan ook aan een zogeheten *Beleidsprogramma*. Hierin was naast de democratisering van het politieke bestel ook aandacht voor 'ontplooiing', een rechtvaardiger inkomensverdeling en milieubeheer, waarbij de overheid meer taken kreeg toebedeeld.¹¹

Als het *Beleidsprogramma* was bedoeld om de kiezer meer duidelijkheid te bieden dan lijkt dat niet te zijn gelukt, want bij de volgende verkiezingen in 1972 verloren de Democraten vijf van de elf zetels. Op het moment dat Jan Terlouw in 1973 het fractievoorzitterschap overnam van Van Mierlo, stond de partij er electoraal en organisatorisch beroerd voor. Onder leiding van partijvoorzitter Jan Glastra van Loon, tot 1975 staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Den Uyl, werd geprobeerd meer helderheid te krijgen over de grondslagen van D66. Volgens Terlouw was D66 niet langer een tijdelijke vernieuwingsbeweging, maar een volwaardige politieke partij met een eigen karakter. De partij zou zich tot een 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek

moeten ontwikkelen.¹² Terlouw nam wat meer afstand van de staatsrechtelijke idealen van Van Mierlo. Onder zijn leiding oriënteerde de partij zich meer op maatschappelijke vragen als het energie- en milieuvraagstuk, emancipatie, werkgelegenheid en de woningbouw.¹³ Hoewel er geen sprake was van een ideologisch etiket noemde Terlouw D66 voorzichtig links-liberaal. Hij meende dat er in de Nederlandse politiek behoefte was aan 'een redelijke, analytische, ondogmatisch progressief-liberale partij' die zowel het individu centraal stelde als de democratie wilde vernieuwen.¹⁴ Met deze meer maatschappelijke oriëntatie zette hij zich af tegen het democratisch radicalisme van Van Mierlo, die bovendien niets van een dergelijk ideologisch etiket wilde weten. Ook het idee dat de partij zichzelf zou moeten opheffen na de ontploffing van het bestel werd in de ban gedaan.

Onder het fractievoorzitterschap van Terlouw werd er gericht gewerkt aan de grondslagen van de partij. Een zogeheten 'fundamentencommissie' moest een nieuw beleidsprogramma opstellen. Terlouw drukte hier zijn stempel op door te stellen dat een 'post-socialistisch liberalisme' nodig was, waarin meer aandacht was voor gelijkwaardigheid en ontplooiingsmogelijkheden van individuen. In het *Beleidsprogramma 1977-1981* kwam het begrip 'post-socialistisch liberalisme' uiteindelijk niet voor.¹⁵ Op het congres van oktober 1979 schaarde Terlouw zich achter het bestuursstandpunt dat het gebruik van een veelomvattende term als 'liberalisme' of iets dergelijks niet nodig was en te veel op een dogma zou lijken. Daarop besloot het congres geen grondslagen vast te leggen maar de in het *Beleidsprogramma* opgenomen 'actiebeginselen' om te dopen in de *Uitgangspunten van denken en handelen van D66*. Die uitgangspunten waren materiële vrijheid, gelijkwaardigheid, onafhankelijkheid van het individu en solidariteit.¹⁶ De interne discussie over de identiteit van de partij bleef echter voortduren. De oproep van kritische leden om een 'links-liberaal', 'radicaal-liberaal' of 'sociaal-liberaal' etiket op de partij te plakken liep op niets uit – dit ondanks het verzoek van de kritische (R)appèlgroep en de publicatie van een 'Democratisch Manifest'.¹⁷

De noodzaak om de beginselen van D66 vast te leggen nam af toen het, nadat Van Mierlo in 1985 het leiderschap weer op zich had genomen, electoraal beter ging met de partij. Van Mierlo had het zwaartepunt weer verlegd naar staatsrechtelijke vernieuwing – volgens hem de bestaansreden van de partij – en plaatste D66 daarmee niet tussen,

maar tegenover de andere politieke partijen. In zijn *Politieke Boodschap* pleitte Van Mierlo ervoor 'de structuren van de macht' te veranderen: het kiesstelsel, de bureaucratie en de politieke cultuur moesten op de schop.¹⁸ Vanaf de oprichting passeerden allerlei ideologische etiketten de revue, zoals vrijzinnig-democratisch, progressief-democratisch, radicaal-democratisch, links-liberaal, progressief-liberaal, post-socialistisch liberaal en sociaal-liberaal. Toch stond Van Mierlo niet toe dat de partij zichzelf ook daadwerkelijk zo'n label opplakte.¹⁹

Pas na het vertrek van Van Mierlo en de nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1998 werd gehoor gegeven aan de roep om een duidelijker ideologisch profiel. Onder de naam 'Opschudding' beargumenteerde een groep jonge kritische leden dat D66 zich 'sociaal-liberaal' zou moeten noemen – een voorstel dat door het congres in november 1998 werd omarmd en dat in 2000 daadwerkelijk werd vastgelegd in de *Uitgangspunten*. Hierin stelde D66 de vrijheid van het individu, gelijkwaardigheid en betrokkenheid centraal. Naast deze elementen beschouwden Voerman en Lucardie het 'verzet tegen [een] "regenteske bestuursstijl", de keuze voor mondigheid, directe democratie en maximale invloed van de burger' als kern van een 'derde ideologie' naast liberalisme en sociaal-democratie.²⁰ Waar D66 met het sociaal-liberale profiel zich duidelijker in het politieke landschap positioneerde, bleef de partij zich in de politieke praktijk vooral met dit streven naar directe democratie van de andere politieke partijen onderscheiden. Onder het fractievoorzitterschap van Thom de Graaf zou de nadruk op democratisering worden voortgezet. De verdere uitwerking van het sociaal-liberalisme liet nog op zich wachten.

Bestuurlijke vernieuwing

Thom de Graaf werd in november 1997 fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer. In die functie ging hij door op de lijn van democratisering die Van Mierlo in zijn tweede periode als partijleider had ingezet. Daarnaast profileerde de partij zich onder De Graaf meer als progressieve liberale partij met een nadruk op individuele vrijheid – hetgeen tot uitdrukking kwam in de standpunten van D66 met betrekking tot onderwerpen als abortus, euthanasie en het homohuwelijk. Burgers zouden zelf verantwoordelijkheid moeten krijgen voor hun keuzes.²¹

Volgens Menno van der Land, die 44 jaar geschiedenis van de partij in twee boeken heeft proberen te vatten, was D66 daarmee onder De Graaf een 'echte liberale partij', iets wat Voerman en Lucardie eerder ook al hadden geconcludeerd.²² Aan het einde van het fractievoorzitterschap van De Graaf zou een begin worden gemaakt met het vastleggen van een duidelijker omschreven profiel. Er was echter een dramatische verkiezingsuitslag voor nodig om dit te realiseren.

Het verlies van zeven zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 leidde tot onrust en interne discussie binnen de partij. D66 had vanaf 1994 deelgenomen aan twee regeringen (de 'paarse' kabinetten-Kok) en zou daarmee een machtspartij zijn geworden.²³ Niet langer bekritiseerde D66 de bestaande politieke machtsstructuren vanaf de zijlijn, de partij bevond zich nu zelf midden in de gevestigde orde. Dit kwam mede door nieuwkomer Pim Fortuyn en diens Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn bekritiseerde D66 als zijnde onderdeel van het systeem. D66 was dus niet langer een systeemkritische partij. Dit viel moeilijk te rijmen met de vernieuwingsbeweging die de partij was bij haar oprichting in 1966.

Een groep kritische leden onder de naam 'Platform Ongehoord.net' zwengelde een koersinhoudelijke discussie aan. Deze groep vond dat de aangekondigde partijvernieuwing te veel vanuit het bestuur werd aangestuurd en eiste dat ook de leden konden debatteren over de inhoudelijke richting van D66. 'Ongehoord' kreeg officieel een rol binnen de partij als platform. De uitkomsten van de discussies op verschillende bijeenkomsten en internetfora werden met de voorstellen van het partijbestuur gebundeld in een *Vernieuwingsagenda*, die vervolgens in november 2002 aan het congres werd voorgelegd. Op dit congres zouden ook de *Uitgangspunten* in de statuten worden vastgelegd, waarmee D66 nu ook formeel een sociaal-liberaal profiel kreeg.²⁴ Daarmee had de partij naast de 'radicale democratisering' als doelstelling ook een sociaal-liberaal gezicht. Artikel 2 van de statuten van D66 luidde:

'De partij stelt zich als sociaal-liberale partij ten doel een politiek te bedrijven waarin zij de mens centraal stelt: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig en streeft naar een democratische, duurzame en open samenleving. [...] In het bijzonder streeft de partij naar radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel.'²⁵

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 22 januari 2003 nam D66 deel aan een coalitie met CDA en VVD in het tweede kabinet-Balkenende. Binnen de partij werd verdeeld gereageerd op de regeringsdeelname, ook omdat D66 voor het eerst zonder de PvdA ging regeren. De rechtervleugel ervoer de samenwerking met het CDA en de VVD als positief, terwijl de linkervleugel teleurgesteld was over de deelname aan dit in zijn ogen rechtse kabinet.²⁶ De Graaf, die vicepremier was geworden, verdedigde de deelname aan het tweede kabinet-Balkenende nog eens op het congres in november 2004. Het kabinet zou een hervormingsagenda hebben die niet conservatief was en zo veel beter aansloot bij D66 dan op het eerste gezicht werd gedacht. Vicepremier De Graaf kon als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties ook direct bijdragen aan de door D66 zo gewenste veranderingen op staatsrechtelijk gebied. In 2003 presenteerde hij de hoofdlijnen van zijn plan om het gekozen burgemeesterschap in te voeren.²⁷ Een meerderheid van de Tweede Kamer was hier positief over, maar onderdelen van het plan waren omstreden. Ook het tweede plan van De Graaf, dat een gemengd kiesstelsel behelsde gebaseerd op zowel evenredige vertegenwoordiging als regionale betrokkenheid, kon rekenen op veel kritiek – zelfs binnen D66.

De grondwetswijziging die de benoeming van burgemeesters moest deconstitutionaliseren, waarvoor De Graaf als minister verantwoordelijk was, werd in de ‘Nacht van Van Thijn’ op 22 maart 2005 uiteindelijk in de Eerste Kamer verworpen, met een beslissende stem voor de PvdA. Een van de kritiekpunten van PvdA-senator Ed van Thijn, die zelf voorstander was van een door de gemeenteraad gekozen burgemeester, richtte zich op de onomkeerbaarheid van de grondwetsherziening. Om rechtstreekse verkiezing van een burgemeester mogelijk te maken was het immers noodzakelijk dat de kroonbenoeming uit de Grondwet werd gehaald – de deconstitutionalisering – iets waar de Eerste Kamer overigens al in een eerste lezing mee had ingestemd. Een langdurig debat kon de kritiek niet wegnemen; de PvdA stemde tegen de deconstitutionalisering. De dag hierna werd tijdens een overleg met de D66-top duidelijk dat De Graafs plannen voor vernieuwing van het kiesstelsel zouden worden tegengehouden door D66 zelf. Enkele weken eerder had fractievoorzitter Boris Dittrich zijn coalitiepartners VVD en CDA, die tegen de plannen van De Graaf waren, laten weten dat hij bereid was het kiesstelsel te laten vallen.²⁸ De Graaf trad daarop af als minister. De

kroonjuwelen van D66 waren verkwanseld. Partijvoorzitter Alexander Pechtold zou De Graaf opvolgen als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

Terugkijkend op deze periode zien we dat de dramatisch verlopen verkiezingen van mei 2002 voor D66 als vertrekpunt werden genomen om zich meer ideologisch te profileren. Het in de statuten vastgelegde sociaal-liberale etiket was hiervoor symbolisch. Hoewel duiding en verdere uitwerking hiervan nog op zich lieten wachten, had D66 zich hiermee al met al wel degelijk een ideologie aangemeten. Dit vormde het sluitstuk van de periode vanaf 1998, waarin de groep 'Opschudding' de aanzet gaf tot vastlegging van het ideologische profiel van D66 – iets waar Van Mierlo zich altijd tegen had verzet. Tegelijkertijd borduurde De Graaf met zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel en een gekozen burgemeester op de lijn van Van Mierlo voort, tot daar in 2005 met het aftreden van De Graaf een einde aan kwam.

Een 'bredere agenda'

Nadat de plannen van D66 voor een vernieuwd kiesstelsel en de gekozen burgemeester aan de kant waren geschoven, kwam het accent op de verdere ontwikkeling van het sociaal-liberale profiel te liggen. Onrust in de partij over de samenwerking met 'rechtse' coalitiepartijen VVD en CDA in het tweede kabinet-Balkenende bemoeilijkte dit echter.²⁹ Pechtold, die op het najaarscongres van 2002 partijvoorzitter was geworden, pleitte voor meer openheid. Hij riep leden op om niet hun lidmaatschap op te zeggen, maar juist hun mond open te trekken en zich te uiten over het gevoerde beleid.³⁰ Dit appel had tot gevolg dat op het najaarscongres in november 2003 een motie werd aangenomen waarin de Tweede Kamerfractie werd opgeroepen zich steviger te positioneren tegenover de 'conservatieve geluiden uit dit kabinet'.³¹ De achterban bleek dus minder tevreden met de coalitie dan de partijtop en eiste meer nadruk op het vrijzinnige, sociaal-liberale geluid van D66.

Binnen D66 bestonden er zelfs zorgen over het voortbestaan van de partij – want wat was de toekomstvisie van D66 nu eigenlijk? Op verzoek van Pechtold werkte een informele groep aan een 'sociaal-liberale strategie naar 2010'. Doel van deze langetermijnstrategie, die in

juli 2004 aan het partijbestuur werd voorgelegd, was een discussie op gang te brengen over het sociaal-liberalisme in Nederland. Het sociaal-liberalisme moest volgens het strategieteam veel breder worden opgevat dan waar D66 voor stond: op enkele belangrijke onderwerpen, zoals klimaatverandering en globalisering, had de partij geen duidelijke visie ontvouwd. D66 moest een onderscheidende identiteit ontwikkelen en een aantal sociaal-liberale onderwerpen vaker naar voren brengen, waarbij de eigen verantwoordelijkheid en het individualisme van burgers steeds centraal zou moeten staan.³² De Tweede Kamerfractie was echter niet enthousiast over deze strategische notitie van het partijbestuur – vooral omdat de fractie meende dat zij het als háár taak zag om de strategie van de partij te bepalen. Zij kondigde aan zelf een pamflet te schrijven waarin de visie van D66 uit de doeken zou worden gedaan. Hierin zou sprake zijn van een ‘vernieuwing van het gedachtegoed’ van de partij.³³

In mei 2005 publiceerde Dittrich zijn pamflet *Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid*, gepresenteerd als ‘liefdesverklaring aan D66’. De fractievoorzitter pleitte voor de ‘voltooiing’ van de individualisering en wenste een samenleving waarin ‘vrije, verantwoordelijke en betrokken mensen samen nieuwe samenhang tot stand brengen’.³⁴ Keuzevrijheid en individuele ontplooiing moesten centraal staan. Toch schreef hij ook ‘anti-ideologisch’ te zijn, omdat ideologie zou leiden tot verstarring en verkeerde oplossingen. In plaats daarvan was hij voorstander van een ‘zakelijke beoordeling’ – wat in de buurt kwam van het pragmatisme van het *Appel* uit 1966. Democratische vernieuwing maakte weliswaar nog altijd deel uit van het ‘kerngedachtegoed’ van D66, maar de partij had volgens Dittrich een bredere agenda.³⁵ Daarmee raakte hij aan de benadering die Terlouw eerder had gekozen.

Binnen de partij werd de vraag naar een duidelijk uitgestippelde koers steeds dringender. Vooral de bewegingen ‘Rebellenclub’ en later ‘Vernieuwing Na ’66’ uitten kritiek op de koers van D66. De Rebellenclub, opgericht in 2004 door een aantal lokale politici, vond dat de partij te rechts was geworden en te veel nadruk was gaan leggen op individualisering en privatisering. De groep wilde dat het ‘merk’ D66 weer herkenbaarder zou worden. Daartoe zou de partij meer moeten bouwen op de ‘fundamenten van sociaal-liberalisme en vrijzinnige democratie’. Het sociaal-liberalisme stond daarbij voor ‘optimale

individuele ontplooiing (vrijheid) in solidariteit (gelijkheid en broederschap)'. Als vrijzinnige democraten moesten D66'ers volgens de Rebellenclub 'bij voortduring aan onze democratie en het vertrouwen in de overheid' bijdragen.³⁶ Vernieuwing Na '66 was opgericht vanuit het idee dat de partij meer ruimte moest bieden aan jongere generaties – aan mensen die na 1966 waren geboren. Deze beweging stelde dat D66 een liberale partij zou moeten zijn, met een 'brede sociaal-liberale agenda'. De partij zou niet alleen moeten inzetten op bestuurlijke vernieuwing, maar ook op onderwerpen als onderwijs en innovatie, duurzame ontwikkeling en rechtszekerheid.³⁷

Na het vertrek van De Graaf leek de eenheid binnen D66 ver te zoeken. Het leiderschap wisselde snel: van Dittrich via Lousewies van der Laan naar Pechtold na een interne lijsttrekkersverkiezing in juni 2006. Na een pijnlijk verlies van een derde van de zetels bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2006 schreven drie D66-senatoren een vertrouwelijke notitie waarin ze pleitten voor een nieuwe koers van D66. Door deelname aan het tweede kabinet-Balkenende zou het 'beeld' van de Democraten zijn aangetast. De senatoren stelden voor om het regeringsbeleid 'niet klakkeloos [te] steunen' en daarbij het sociaal-liberale profiel te vervangen door 'liberaal-democratisch' of 'vrijzinnig-democratisch'.³⁸

Sinds het verlies van de 'kroonjuwelen' in 2005 legde D66, nog meer dan voorheen, nadruk op zijn sociaal-liberale profiel, alhoewel binnen de partij de oproep klonk een helderder koers te volgen. Deze moest verder gaan dan de nadruk op bestuurlijke vernieuwing waar D66 zich onder Van Mierlo en De Graaf sterk voor maakte. De 'brede agenda' van Dittrich, die meer de lijn van Terlouw volgde, had tot gevolg dat de aandacht in de partij verschoof naar maatschappelijk georiënteerde thema's als onderwijs, milieu en klimaat, globalisering en innovatie. Door deze onderwerpen te benadrukken was een begin gemaakt met de politieke uitwerking van het sociaal-liberalisme, al was theoretische duiding ervan nog grotendeels afwezig.

De kroonjuwelen uit voorraad leverbaar

De nieuwe D66-leider Pechtold had in de lijsttrekkersverkiezing met Van der Laan gezegd dat de partij de laatste jaren te veel was

afgedreven van de open en pragmatische ideeënpartij die ze altijd zou zijn geweest. Hij wilde hiernaar terug en de aandacht weer richten op bestuurlijke vernieuwing.³⁹ Pechtold leek zo de draad van Van Mierlo en De Graaf weer op te pakken. De koers die de Tweede Kamerfractie sinds 2003 was ingeslagen, waarin de nadruk lag op vertaling van het sociaal-liberale profiel, leek hij daarmee grondig te willen verleggen.⁴⁰ Toch zou het zo'n vaart niet lopen. In de verkiezingscampagne van 2006 was de missie van D66: 'mensen meer te zeggen geven over wie hen bestuurt en hoe zij hun eigen land en leven inrichten'.⁴¹ Met het verkiezingsprogramma wilden de Democraten terug naar de basis: 'Vrijzinnigheid is onze inspiratiebron. Democratie zit in onze genen. In de relatie overheid-burger is nog veel te weinig veranderd. Onderhoud aan de democratie is uitgebleven. Wij zijn de vrijdenkers van de politiek. Het wordt weer tijd om gevestigde structuren open te breken. Nieuwe vormen van directe democratie in te voeren. Zodat er ruimte en invloed komt.'⁴² Met de slogan 'eigenzinnig liberaal' gingen de Democraten de verkiezingscampagne in.⁴³ D66 probeerde zich te presenteren als een hervormingsgezinde partij met vernieuwende ideeën over met name onderwijs, democratie, integratie en milieu, maar het mocht niet baten.

In november behaalde D66 slechts drie zetels in de Tweede Kamer – het kleinste zeteltal ooit voor de partij. Na de succesvolle Tweede Kamerverkiezingen van 1994 waren de Democraten er electoraal alleen maar op achteruitgegaan. Net als bij de crises in 1974-1976 en 1982-1984 moest de partij zichzelf opnieuw uitvinden om te blijven bestaan. In november 2007 presenteerde een commissie onder leiding van voormalig Tweede Kamerlid Louise Groenman het rapport *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel*. Volgens de commissie zou D66 zich meer moeten profileren als een partij met een 'breed sociaal-liberaal programma, gecombineerd met een vrijzinnig-democratische politieke houding'.⁴⁴ Het rapport werd gebruikt om een hervormingsagenda voor de daaropvolgende jaren op te stellen. Naar aanleiding hiervan stelde Pechtold op het congres van november 2007 dat het functioneren van de democratie hoog in het vaandel moest worden gehouden en tot de basisprincipes van D66 moest blijven behoren.⁴⁵ Een zin uit het rapport maakte de D66-leider tot het 'geloofsartikel' van de partij: D66 staat voor een 'praktisch probleemoplossende instelling, en binnen de erkenning van een medeverantwoordelijkheid voor het lot van

de ander en voor de gemeenschap als geheel, een zo groot mogelijke individuele vrijheid.⁴⁶ Zelfontplooiing, internationalisme en gerichtheid op de toekomst waren volgens Pechtold de kenmerken van het 'vrijzinnig liberalisme' van D66.⁴⁷

Na de Kamerverkiezingen van 2006 werd begonnen met de organisatie die nodig was voor de ideeënontwikkeling.⁴⁸ Een belangrijk onderdeel was de instelling van een permanente programmacommissie (PPC), onder leiding van Joris Backer. De PPC werkte nauw samen met het toenmalige Kenniscentrum, een afgeslankte vorm van de sinds 1972 bestaande Stichting Wetenschappelijk Bureau, en moest de inhoudelijke ontwikkeling van het gedachtegoed stroomlijnen. Volgens Backer was die inhoudelijke ontwikkeling noodzakelijk, omdat er inmiddels 'ideologisch geen verhaal meer' was.⁴⁹ Het was opmerkelijk dat Backer hier sprak over het belang van een 'ideologisch' verhaal: bij de oprichting hadden de Democraten beweerd vooral een pragmatische partij te zijn. Nog in 2005 verklaarde fractievoorzitter Dittrich achter die bewering te staan en stelde hij dat hij 'anti-ideologisch' was, zoals in het voorgaande al vermeld.⁵⁰

De PPC nam de *Uitgangspunten* die de partij in 2000 had geformuleerd als startpunt. Het 'sociaal-liberale' profiel dat hierin was verankerd, verdiende verdere uitwerking. Dat resulteerde in vijf stellingen, die 'richtingwijzers' werden genoemd – een begrip als 'beginselen' zou immers niet stroken met de mentaliteit van D66. Ze deden een beroep op een '*manier van denken*' en gaven daarmee inhoud aan het 'democratisch idealisme', zoals D66-fractievoorzitter in Bergen op Zoom Carinne Elion-Valter schreef in *Idee*, het wetenschappelijk tijdschrift van D66.⁵¹ Eigenwijs zou je het ook kunnen noemen, zoals Backer stelde.⁵² Uit de naamgeving 'richtingwijzers' is af te leiden hoeveel D66, ook jaren nadat de beweging 'Opschudding' een voorzet had gegeven om de uitgangspunten van de partij op papier te zetten, nog steeds worstelde met de terminologie. Democraten wilden zich niet verbinden aan een ideologie of aan dogma's, maar wilden tegelijkertijd hun gedachtegoed zo helder mogelijk uiteenzetten.

De richtingwijzers, die in de daaropvolgende jaren een voor een werden uitgewerkt in de vorm van een essay, waren: 1. Vertrouw op de eigen kracht van mensen; 2. Denk en handel internationaal; 3. Beloon prestaties en deel de welvaart; 4. Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving; 5. Koester de grondrechten en gedeelde

waarden.⁵³ Juist de combinatie van deze richtingwijzers maakte het gedachtegoed van D66 onderscheidend, zo betoogde Frank van Mil, hoofd van het Kenniscentrum en secretaris van de PPC.⁵⁴ Opvallend is dat binnen het sociaal-liberalisme van D66 een verschuiving van politieke onderwerpen zichtbaar was. Naast de door Dittrich benadrukte thema's als duurzaamheid, innovatie en onderwijs gingen de richtingwijzers ook over individuele vrijheid, zelfontplooiing, economische vooruitgang en participatie van de burger. De richtingwijzers werden, anders dan de *Uitgangspunten* uit 2000, veelvuldig gebruikt door de partij. Zowel op de website als in de verkiezingsprogramma's en in themanummers van het tijdschrift *Idee* werd consequent aan deze richtingwijzers gerefereerd.

Al ruim voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 had de partij nagedacht over het verkiezingsprogramma. De PPC en het tot Mr. Hans van Mierlo Stichting omgedoopte wetenschappelijk bureau hadden nauw samengewerkt om enkele van de speerpunten woningmarkt, duurzame energie, arbeidsmarkt, onderwijs en economie uit te werken. Bij de Tweede Kamerverkiezingen behaalde de partij uiteindelijk tien zetels. In de formatieperiode die hierop volgde, maakte de partij duidelijk dat zij ergens anders voor stond dan de VVD, zeker toen die partij koos voor samenwerking met CDA en PVV. Uit onvrede over deze samenwerking stapten enkele prominente VVD-leden over naar D66.⁵⁵ In de Abel Herzberg-lezing in 2010 uitte Pechtold zijn zorgen over de polarisatie die in de politiek en de samenleving was ontstaan door de samenwerking tussen de VVD, het CDA en de PVV. Hij nam dit als uitgangspunt om de positie van D66 in het 'politieke midden' te benadrukken en te versterken. Er moesten 'bruggen geslagen [...] worden, tegenstellingen verzoend en [...] de kloof naar de volgende generatie gedicht'. D66 claimde dit politieke centrum, waar de partij als 'alternatief' gold voor 'die oude links-rechts politiek'.⁵⁶ Ook partijvoorzitter Ingrid van Engelshoven positioneerde D66 als progressieve middenpartij, waarmee de Democraten zich een duidelijke eigen plek in het politieke landschap wilden toe-eigenen.

In de jaren die volgden, evalueerde de partij het gedachtegoed van D66 in bredere zin. De comfortabele plek in de oppositie – bij de verkiezingen van september 2012 hadden de Democraten twaalf zetels behaald – bood hier de ruimte toe. Op een regiocongres in april 2014 betoogde Backer dat D66 met de richtingwijzers deel was gaan

uitmaken van een ‘denktraditie’.⁵⁷ De ‘wortels’ van de partij waren helder geworden: ‘persoonlijke moraliteit’, ‘excellent onderwijs’, gericht op de toekomst en op duurzaamheid. Het uiteindelijke doel van D66 was om uit te groeien tot ‘een *brede* partij die mensen verenigt rond ons ideaal van ontplooiing. Een verbindbare partij.’⁵⁸ Ook Van Mil wees erop dat de vijf richtingwijzers van grote betekenis waren voor het gedachtegoed van D66; zij gaven houvast vanuit een eigen mens- en wereldbeeld. Het bood D66’ers bovendien een manier om standpunten te bediscussiëren, zonder dat de uitkomst hiervan al vaststond.⁵⁹

Gedurende het fractievoorzitterschap van Pechtold was aldus steeds meer nadruk komen te liggen op de uitwerking van het sociaal-liberalisme. De ‘kroonjuwelen’ van de partij kregen minder aandacht dan Pechtold bij zijn aantreden als fractievoorzitter had toegezegd: ‘Ze zijn nog wel uit voorraad leverbaar, maar ze liggen even niet in de etalage,’ zei hij hierover. Hij voegde hier echter aan toe dat D66 ‘continu naar nieuwe klanten’ zocht.⁶⁰ Hoewel staatsrechtelijke vernieuwing geen voorrang had, bleef D66 op de achtergrond deze oorspronkelijke doelstelling nastreven. In april 2012 diende Tweede Kamerlid Gerard Schouw opnieuw een grondwetsherziening in voor deconstitutionalisering van de kroonbenoeming van burgemeester en commissaris van de Koningin. Doordat Pechtold prioriteit gaf aan de financieel-economische crisis die op dat moment speelde, bleven de wetsvoorstellen van Schouw echter op de plank liggen.⁶¹

Ook in de jaren daarna verloor D66 de oorspronkelijke doelstelling niet helemaal uit het oog. Deels in reactie op de ophef die was ontstaan over de medewerking van D66 aan het afschaffen van het referendum in het derde kabinet-Rutte waarvan zij deel uitmaakte, werkte de partij in 2018 voorstellen uit voor een gekozen formateur en een gemengd kiesstelsel, met als resultaat de resolutie *Democratie van nu*.⁶² Met het gemengde kiesstelsel bedoelde de partij een systeem waarbij de kiezer niet één maar twee stemmen uit kon brengen bij de Tweede Kamerverkiezingen: één stem op een partij of een specifieke kandidaat, en één stem op een formateur. D66 bleef voorstander van het bindend referendum en het afschaffen van de Eerste Kamer, maar vond zelf deze democratische ‘kroonjuwelen’ niet ‘haalbaar’.⁶³ Daarmee koos de partij dus voor een realistische koers. D66 wilde naar eigen zeggen ‘dingen voor elkaar krijgen’, en daarvoor was het nodig de democratiseringsagenda te herzien en aan te vullen met deze

haalbaardere voorstellen. In 2016 had het voorstel voor deconstitucionalisering van de burgemeestersbenoeming van voormalig Tweede Kamerlid Schouw een eerste lezing in het parlement doorstaan. Op 21 december 2018 kwam de grondwetsbepaling dat de burgemeester en de commissaris van de Koning door de 'Kroon' werden benoemd, daadwerkelijk te vervallen, waarmee de verkiezing van deze ambten dichterbij was gekomen.⁶⁴

Bij zijn afscheid als partijleider in oktober 2018 zei Pechtold dat het zijn doel was geweest D66 onderdeel te laten zijn van de regeringscoalitie. Dit was gelukt, met het toetreden van D66 tot het kabinet-Rutte III. Hiervoor had de partij een coalitieakkoord weten te sluiten met VVD, CDA en ChristenUnie na de Kamerverkiezingen van maart 2017. De ideeën van D66 vonden nu 'hun weg naar de samenleving', zo meende de D66-leider.⁶⁵ Bij zijn aantreden als lijsttrekker stond de partij er bedroevend slecht voor, en niet alleen in zeteltal. De Democraten verkeerden in 2006 ook in verwarring over hun gedachtegoed. Door de professionalisering van de partijorganisatie door te voeren en een kader te bieden voor de ideeën van D66 in de vorm van de vijf richtingwijzers, was het gelukt een gefundeerde sociaal-liberale agenda op te stellen en de partij weer op de kaart te zetten. Door zich in te zetten voor bestuurlijke vernieuwing aan de ene kant en voor de uitwerking van het sociaal-liberalisme aan de andere kant, leek Pechtold een brug te hebben geslagen tussen Van Mierlo, De Graaf én Terlouw.

Ruk naar links?

Rob Jetten, die Pechtold was opgevolgd als fractievoorzitter in de Tweede Kamer, zorgde na amper een halfjaar voor een koerswijziging. In de Kerdijklezing die hij in maart 2019 hield bepleitte hij een linksere sociaal-economische koers. Waar Pechtold de nadruk had gelegd op de hervormingsgezindheid en vrijzinnigheid van de partij, belichtte Jetten in de Kerdijklezing het sociale gezicht van D66. Hij keerde zich tegen het neoliberalisme en pleitte voor een sterkere overheid die de ongelijkheid in Nederland 'radicaal' zou moeten bestrijden.⁶⁶ Daarnaast sprak hij over 'grote idealen', die wat hem betreft in de politiek weer een centrale rol zouden moeten krijgen. Jetten betoogde dat de 'muren' van sociaal-economische ongelijkheid moesten worden

gesloopt en eiste onder meer ‘radicale gelijke behandeling’ op het gebied van onderwijs. Daarbij zag hij een belangrijke rol weggelegd voor de overheid. Dit accent op het belang van de staat bleef overeind toen Sigrid Kaag in september 2020 partijleider werd. In het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 had D66 het over ‘een sterke overheid’, die niet alleen economische welvaart moest bevorderen maar zich ook moest richten op welzijn, kwaliteit van leven, milieu en klimaat.⁶⁷ Aan de richtingwijzers die onder Pechtold waren opgesteld, werd in dit verkiezingsprogramma niet meer gerefereerd.

Bij haar verkiezing zei Kaag hoog te willen inzetten op leiderschapsstijl. Ze wilde ruimte bieden aan ‘typische D66-ideeën’ met betrekking tot klimaat en digitalisering en de hervorming van het toeslagstelsel. Daarnaast moest er meer aandacht komen voor uitsluiting en discriminatie – problemen die in de voorgaande jaren gebagatelliseerd zouden zijn. De coronacrisis bood volgens haar de kans om echte verandering door te zetten: D66 stond voor een groener, eerlijker en moderner Nederland waarbij de internationale positie van Nederland zou worden verbeterd.⁶⁸

Het sociaal-liberale profiel van D66 was een jaar eerder uitgewerkt in de *Canon van het sociaal-liberalisme*.⁶⁹ Waar de richtingwijzers destijds vooral als beginpunt voor discussie waren bedoeld, probeerden samenstellers Coen Brummer en Daniël Boomsma het sociaal-liberalisme scherper te definiëren door het in een politieke traditie te plaatsen. Zij benadrukten dat sociaal-liberalisme als een zelfstandige stroming moest worden gezien.

Deze ideologische bewegingen na het vertrek van Pechtold vonden hun weerslag in het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van maart 2021. In de inleiding schreven Wouter Koolmees, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en voorzitter van de verkiezingsprogramma-commissie, en Annet Aris, voorzitter van de PPC, over ‘vijf uitgangspunten voor de toekomst’: ‘We staan voor gelijke kansen, voor vrijheid om te beslissen over het eigen leven, voor een sterke overheid, voor een open, internationale blik, en onze keuzes van vandaag moeten goed zijn voor morgen.’⁷⁰ Koolmees typeerde D66 als een ‘progressieve middenpartij’, met soms zelfs radicale standpunten op het gebied van zelfbeschikking, gelijke rechten en drugsbeleid. ‘Het is de combinatie van die progressiviteit en soms radicale voorstellen

met degelijk financieel en economisch beleid die ons uniek maakt', zo meende hij. Maar ook de oorspronkelijke doelstelling van democratisering stond nog overeind: een voorstel voor een correctief referendum was in 2020 inmiddels aangenomen – weliswaar op initiatief van de SP, maar met steun van D66.⁷¹

De sociaal-liberalisering van D66

Gedurende de gehele geschiedenis van D66 is er discussie gevoerd over het profiel en de ideologie van de partij. Dat bleef zo – ook na de vaststelling van de *Uitgangspunten* in 2000 en de verankering daarvan in de statuten in 2002. De golfbeweging die in de eerste 35 jaren te zien was, waarin enerzijds het streven naar bestuurlijke vernieuwing en anderzijds de roep om een ideologisch profiel elkaar afwisselden, was ook in de twee decennia daarna te ontwaren. Nadat een groep jonge leden onder de naam 'Opschudding' het sociaal-liberalisme als ideologie op de kaart had gezet, kwam het zwaartepunt onder het leiderschap van De Graaf weer op bestuurlijke vernieuwing te liggen. Na zijn fractievoorzitterschap kon hij als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing direct bijdragen aan staatsrechtelijke veranderingen. Na het aftreden van De Graaf, nadat zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel en een gekozen burgemeester op een dood spoor waren beland, zette Dittrich in op een bredere agenda, waarbij hij het sociaal-liberalisme van D66 politiek wilde uitwerken. Het verlangen naar een duidelijker profiel was ook te horen bij de bewegingen Rebellenclub en Vernieuwing Na '66.

Door slechte verkiezingsuitslagen en onrust in D66 nam de roep om duidelijkheid van de koers weer toe; die kwam er met het aantreden van Pechtold als fractievoorzitter. In eerste instantie benadrukte Pechtold het belang van onderhoud aan de democratie en dat er nieuwe vormen van directe democratie zouden moeten worden ingevoerd. Maar na het rapport van de commissie-Groenman koos D66 meer expliciet voor een sociaal-liberaal profiel. Met de richtingwijzers gaven de Democraten zichzelf de gewenste uitgangspunten, al wilden de opstellers waken voor het formuleren van een strikte ideologie. De koers veranderde onder Jetten en Kaag, die D66 een socialer gezicht wilden geven. Meer nog dan de richtingwijzers boden de in deze

periode geschreven *Canon* en het essay van vms-directeur Brummer het gewenste houvast aan een politieke partij die ooit was opgericht met het doel het partijbestel op te blazen en daarmee zelf te verdwijnen. D66 heeft hiermee uiteindelijk toch zijn reserves laten gaan om te behoren tot een uitgesproken ideologie en politieke traditie, zoals dat ook in andere partijen gebruikelijk is. De erkenning dat ‘democraat’ of ‘sociaal-liberaal’ zijn méér is dan alleen een houding of een manier van denken – zoals Pechtold in 2008 nog beweerde – is er een bevestiging van dat het hebben van een ideologische oriëntatie meer en meer als vanzelfsprekend wordt beschouwd. In dit sociaal-liberale kader passen ook de belangrijkste en steeds in programma’s terugkerende thema’s als democratische vernieuwing, onderwijs, innovatie en klimaat of milieu. Zo lijkt D66 ten slotte toch te zijn ‘genormaliseerd’ ten opzichte van de andere politieke partijen. Door af te stappen van het uitgangspunt een niet-ideologische partij te zijn en het sociaal-liberalisme als ideologie te omarmen staan de Democraten niet langer tegenover de andere partijen, zoals bij de oprichting in 1966, maar hebben ze zich een plaats ertussen weten te verwerven. Toch laat deze periode sinds de eeuwwisseling zien dat het voor D66 een uitdaging blijft om afstand te houden van het ‘politieke rollenspel’ en van ‘de conventionele links-rechts-lijn’ en vast te houden aan zijn oorspronkelijke doelstellingen, zoals Boomsma in de epiloog van *De keuze van D66* opmerkt.⁷² En dat lijkt ook ‘typisch D66’.

'SLOWLY, AND THEN ALL AT ONCE': DE LIEFDE TUSSEN D66 EN DE EUROPESE LIBERALE FAMILIE

Simon Otjes

D66 was niet alleen binnen Nederland een vreemde eend in de partijpolitieke bijt.¹ Ook in Europa had de partij een bijzondere positie. De partij wilde zich niet aansluiten bij het bestaande Europese partij-enlandschap, maar wilde dit landschap herschikken door een nieuwe vierde stroming te vormen van 'burger-radicalen, links-liberalen en progressief-democraten.'² Deze ambitie lijkt op de aspiratie van D66 om op het nationale niveau het partijsysteem op te blazen. Ondanks deze ambities groeide de liefde van D66 voor de liberale familie – in de woorden van de Amerikaanse schrijver John Green – 'slowly, and then all at once.'³ In een periode van bijna twee decennia accepteerde D66 langzaam – soms tergend langzaam – dat het echt op de juiste plek was binnen de Europese liberale familie. Toen de partij op de drempel stond om definitief lid te worden van de liberale fractie en de liberale europartij, richtte een voormalige Franse bondgenoot van D66 een nieuwe sociaal-liberale 'radicale' Europese fractie op. D66 bleef toen bij de liberalen. En toen twintig jaar na deze beslissing er – wederom – een nieuwe grote sociaal-liberale partij opstond in Frankrijk, was D66 een van de vele krachten die deze geestverwanten naar de Europese liberalen toe bewoog.

Dit hoofdstuk schetst de relatie tussen D66 en de Europese liberale partijfamilie tussen de jaren zeventig en 2021. Het geeft hiermee niet alleen een bijzonder inzicht in de internationale activiteiten van D66, maar ook in zijn strategische positionering, de ontwikkeling van het gedachtegoed, en het zelfbeeld van de Democraten.

De beslissing tot welke partijfamilie D66 zou toetreden was controversieel, omdat deze nauw verband hield met zijn ideologische identiteit en de strategische positionering in het nationale politieke landschap. De politieke structuur van de Europese Unie is complex, ook waar het partijen betreft, en het is goed om voor ogen te houden dat er een verschil is tussen de fractie in het Europees Parlement, waar Europarlementariërs deel van uitmaken, en de Europese partijkoepels, waar landelijke partijen lid van zijn. Deze zijn geregeld van naam veranderd; daarom duid ik deze zo veel mogelijk aan als 'liberale fractie' en 'liberale europartij'.

1979: D66 op een viersprong

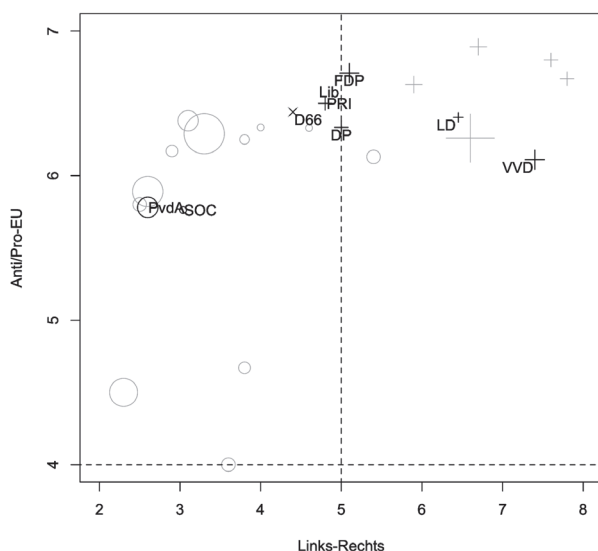
In de jaren zeventig stond D66 aan de rand van de afgrond (zie het hoofdstuk 'De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij' van Ewout Klei in deze bundel). In de partij was een felle discussie ontvlamd over de identiteit van de partij. Twee stromingen stonden tegenover elkaar: oprichter Hans van Mierlo zag zichzelf eerder als 'sociaal-democraat' en koos voor intensieve samenwerking met de PvdA.⁴ Aan de andere kant stond zijn opvolger als partijleider Jan Terlouw, die voorstander was van een onafhankelijke positionering van D66 als progressieve partij. In zijn ogen moest D66 een vierde stroming in het Nederlandse landschap worden, naast de sociaal-democraten, christen-democraten en liberalen. De vraag tot welke Europese fractie D66 zou toetreden, hing sterk samen met deze discussies over identiteit en strategie.

De vraag wie de Europese bondgenoten van D66 moesten zijn, kwam voor het eerst naar voren in 1971. Tweede Kamerlid Maarten Engwirda werd toen tevens lid van het in die tijd nog indirect verkozen Europees Parlement. Hij sloot zich niet aan bij een Europese fractie, maar opereerde als onafhankelijk lid.⁵ Bij de eerste directe verkiezingen van het Europees Parlement in 1979 kwam de vraag nogmaals op tafel bij wie D66 zich moest aansluiten. In 1977 schetste Laurens Jan Brinkhorst, toen demissionair staatssecretaris voor Europese samenwerking, vier opties: (1) niet toetreden tot een fractie, (2) een nieuwe fractie oprichten, (3) toetreden tot de liberale

fractie (Liberal and Democratic Group, Liberale en Democratische Fractie, LD), of (4) toetreden tot de socialistische fractie (Socialist Group, Socialistische Fractie, soc).⁶ Buiten een Europese fractie zouden D66-Europarlementariërs volgens Brinkhorst weinig kunnen bereiken. Een nieuwe fractie oprichten achtte hij niet realistisch. Daarmee bleven de laatste twee opties over: de socialisten of de liberalen.

Volgens Brinkhorst was de liberale fractie een ‘volière met vogels van verschillende pluimage’.⁷ Hij voelde zich niet verbonden met de partijen met een conservatief karakter, maar zag ook geestverwanten: links-liberale partijen die zich openstelden ‘voor een kritisch, hervormingsgezind denken, openstaan voor nieuwe vragen van deze tijd, zoals de schaarste aan grondstoffen, zorg voor het milieu, de medezeggenschap in het bedrijfsleven, openbaarheid en inspraak’.⁸ D66 voelde zich verwant met progressief-liberalen als de Britse Liberal Party (Liberale Partij, Lib), de Luxemburgse Demokratesch Partei (Democratische Partij, DP), de Partito Repubblicano Italiano (Italiaanse Republikeinse Partij, PRI) en de Duitse Freie Demokratische Partei (Vrije Democratische Partij, FDP).⁹ Figuur 1 toont de positie van D66 en zijn potentiële bondgenoten op de links-rechtsdimensie en de pro/anti-Europese integratie-dimensie. Dit zijn schattingen van experts. Ze moeten met een korrel zout genomen worden, onder meer omdat deze deskundigen de termen ‘links’ en ‘rechts’ anders kunnen invullen. Niettemin geeft de figuur een beeld van het politieke landschap. De bondgenoten van D66 staan in het politieke midden en zijn duidelijk pro-Europees. Het zwaartepunt van de liberale fractie ligt echter duidelijk aan de rechterkant.

Figuur 1: D66 tussen Europese socialisten en liberalen in 1979

Posities van partijen in Europa volgens de Ray expert-survey (uit 1984).¹⁰ De horizontale as is een algemene links-rechtslijn met als minimum 0 (links) en als maximum 10 (rechts). Alleen de middenwaarden worden getoond. De verticale as is een pro/anti-Europese integratie-lijn met als minimum 1 (eu-rosceptisch) en als maximum 7 (pro-Europees). Er wordt slechts de bovenste helft getoond. Cirkels zijn leden van de socialistische fractie. Plustekens zijn leden van de liberale fractie. In zwart de potentiële partners van D66, de PvdA en de VVD en naar zetel gewogen gemiddelde posities van de liberale fractie (LD) en de socialistische fractie (SOC). Behalve deze fracties zijn de overige tekens naar rato van zeteltal. De grijze cirkels en plustekens geven de overige partijen in deze fracties weer.

Brinkhorst pleitte ‘voor zorgvuldigheid bij de besluitvorming’, zodat de discussies in de partij niet opnieuw zouden ‘ontaarden in de Hoekse en Kabeljauwse twisten van vroeger’.¹¹ Onder de keuze voor een fractie in het Europees Parlement lag namelijk een politieke kwestie die de partij verdeelde: de toetreding tot de socialistische fractie zou volgens internationaal secretaris Bob van den Bos het ‘mogelijk bijwageneffect’ van ‘samengaan met grote broer PvdA’ kunnen versterken.¹² Dit was niet slechts een strategisch vraagstuk, de partij had ook inhoudelijke bezwaren. Het hoofdbestuur van D66 maakte zich zorgen over de eurosceptis

in de PvdA en de socialistische fractie (zie Figuur 1). Daarentegen werd toetreden tot de liberale fractie gezien als een samenwerking met de vvd, een partij waar D66 op landelijk terrein ver van afstond (zie eveneens Figuur 1).¹³ Het hoofdbestuur was zich ervan bewust dat deze nationale overwegingen een rol konden spelen, maar wilde de impact ervan op het uiteindelijke besluit zo klein mogelijk maken: '[w]ij doen [...] niet aan [de Europese verkiezingen] mee om een opening naar de vvd of de PvdA te maken, maar omdat wij Europese samenwerking van groot belang vinden.'¹⁴

De vvd was niet enthousiast over de mogelijkheid dat D66 zich bij de liberale fractie zou aansluiten.¹⁵ vvd-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Koos Rietkerk bespote D66 omdat de partij wou samenwerken met de liberalen op het Europese niveau, 'terwijl [D66] iedere samenwerking met de vvd op landelijk vlak bij de laatste verkiezingen uitdrukkelijk [had] afgewezen'.¹⁶

De liberale fractie in het Europees Parlement had duidelijk een linker- en een rechtervleugel. De keuze voor samenwerkingspartners had intern tot conflicten geleid: het toetreden van de Franse pro-Europese conservatieve centrumrechtse partij *Républicains Indépendants* (Onafhankelijke Republikeinen, RI) van Valéry Giscard d'Estaing had ervoor gezorgd dat de Franse *Mouvement des Radicaux de Gauche* (Beweging van Links-Radicalen, MRG) haar lidmaatschap van de liberale fractie had opgeschort. De dominante rol van de *Républicains Indépendants* had de liberale fractie een conservatief karakter gegeven.¹⁷ Inhoudelijk zag Van den Bos wél raakvlakken met het programma van de *European Liberals and Democrats* (Europese Liberalen en Democraten, ELD): '1. het geloof in de creativiteit van het in vrijheid levende individu, 2. de behoeftzaamheid t.o.v. te sterke overheidsbureaucratie, 3. positieve houding t.o.v. de verdere Europese integratie, 4. de bereidheid tot aangaan van bindende monetair-fiscale verplichtingen en het pleidooi voor versterking van de instellingen, 5. de ruime aandacht voor regionaal beleid en 6. de sterke nadruk op de bescherming van mensenrechten'.¹⁸

Het hoofdbestuur koos ervoor de gordiaanse knoop door te hakken. In principe was het tegen de deelname van nationale partijen aan Europese verkiezingen: 'Europese verkiezingen zullen immers pas dan werkelijk Europees zijn als de politieke partijen die zich aan de kiezers presenteren ook werkelijke Europese partijen zijn en niet

ationale partijen die soms wel, soms niet met buitenlandse partijen samenwerken.’¹⁹ Het doel van D66 ‘voor de lange termijn [moest] dan ook zijn de totstandkoming van een Europese progressieve democratische partij.’²⁰ Het hoofdbestuur uitte grote scepsis over de bestaande federaties van politieke partijen, zoals de ELD: ‘[S]amenwerking tussen deze partijen op grond van hun oorspronkelijke gelijkgezindheid [gaat voorbij aan] de huidige grote politieke verschillen.’²¹ Na de Europese verkiezingen van 1979 zou D66 willen samenwerken met ‘burger-radicalen, links-liberalen, progressief-democraten.’²² D66 wilde echter niet toetreden tot de liberale federatie, waar veel van deze partijen lid van waren: ‘[W]ij moeten zelf niet bijdragen aan een valse start van de Europese partijvorming.’²³ Het hoofdbestuur verwachtte dat de ‘politieke tegenstellingen tussen de progressieve en conservatieve leden van de Federatie toch steeds weer hun kop opsteken.’²⁴ Uit praktische overwegingen verwachtte D66 zich wel bij of de liberale of de socialistische fractie aan te sluiten. Voor het hoofdbestuur lag de liberale fractie meer voor de hand, omdat hier de meeste partijen waar D66 zich verwant mee voelde, lid van waren. De partij kon hierover pas oordelen na de verkiezingen, want dan zou de kracht van de progressief-liberale en conservatief-liberale vleugel bekend waren.²⁵

Deze discussie doorkruiste de keuze voor een lijsttrekker voor de verkiezing van het Europees Parlement. Zowel voormalig partijleider Hans van Mierlo als toenmalig Kamerlid Brinkhorst overwoog zich te melden als lijsttrekker. Van Mierlo zag zichzelf meer als ‘sociaal-democraat’ en Brinkhorst was (althans volgens Van Mierlo) meer liberaal.²⁶ Het hoofdbestuur stelde voor dat zij duo-lijsttrekker zouden worden.²⁷ Beiden werden gevraagd om op het partijcongres hun visie op Europese integratie te presenteren. Van Mierlo was sceptisch over toetreding tot de liberale fractie: ‘Het leek me nogal inconsequent en irreal om daar tijdelijk onderdak te vragen, waar je van zins bent de zaak leeg te stelen.’²⁸ In plaats daarvan pleitte hij ervoor lid te worden van de socialisten: ‘Mocht dus de consequentie van onze doelstelling zijn, dat we eerder aangewezen waren op tijdelijke samenwerking met sociaal-democraten, dan moesten we ons niet laten weerhouden door een koudwatervrees voor socialisten, die ik in toenemende mate in onze partij bespeur.’²⁹

Deze linkse oriëntatie van Van Mierlo leidde tot onvrede bij de Tweede Kamerfractie. Vanwege het politieke geharrewar besloten Van Mierlo en Brinkhorst zich niet te kandideren. Voormalig staatssecretaris van Financiën Aar de Goede werd lijsttrekker.³⁰ In zijn congres toespraak sprak hij zich uit tegen de langetermijnstrategie van de partij: ‘Wel wil ik mijn scepsis tot uitdrukking brengen ten opzichte van diegenen die spreken over een vierde stroming in Europa, die tot stand zou moeten komen door samenwerking van partijen die niet tot de drie hoofdstromingen willen behoren zoals – voorlopig – D’66. [...] Laten we ons niet overgeven aan mateloze overmoedigheid dat wij wel eens eventjes de bezem door het politiek Europa van vandaag zullen halen.’³¹

In 1979 won D66 twee zetels in het Europees Parlement. Kort na de verkiezingen nam D66 deel aan gesprekken met de andere partijen die buiten de grote fracties waren gebleven om een Technische Fractie te vormen. D66 sloot zich hierbij uiteindelijk niet aan, omdat deze fractie te heterogeen zou worden.³² De D66’ers werden onafhankelijke Europarlementariërs. Volgens internationaal secretaris Pauline Tets was deze positie nog niet zo slecht: deze gaf de D66-Europarlementariërs meer vrijheid.³³

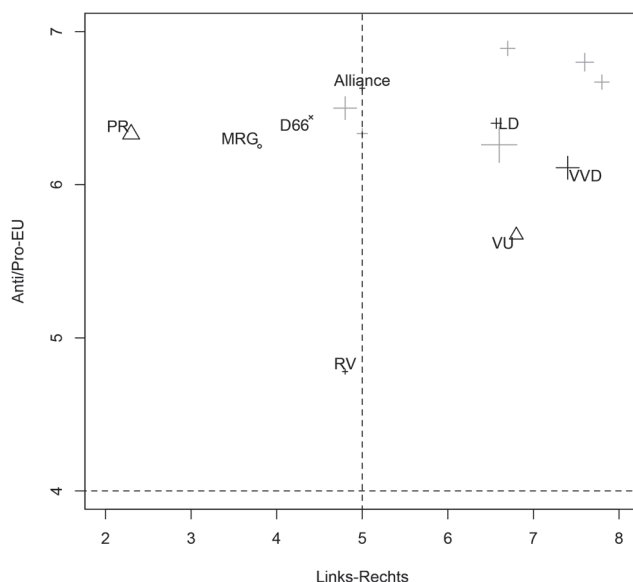
De vvd, bij monde van partijvoorzitter Frits Korthals Altes, oordeelde harder over de onwil van D66 om kleur te bekennen: ‘[D66] heeft haar streven naar democratisering van Europa ondergeschikt gemaakt aan haar door electorale overwegingen ingegeven angst tot kleur bekennen.’³⁴ In reactie op de interesse die D66 had getoond in samenwerking met Europese liberalen, had de vvd het ELD-bestuur ervan weten te overtuigen dat de federatie geen contact mocht hebben met niet-lidpartijen uit landen waar ook een ELD-lid was, zonder toestemming van die partij.³⁵ De secretaris-generaal van de Europese liberale federatie, vvd’er Florus Wijsenbeek, probeerde ook bilaterale contacten tussen ELD-lidpartijen en niet-lidpartijen te voorkomen.

1984: Een radicale deceptie

Tijdens de zittingsperiode van het eerste direct gekozen Europees Parlement werd de kwestie van samenwerking verder besproken.

D66 hoopte een nieuwe fractie te vormen samen met de MRG, de PRI en de Demokratesch Partei, die nu in verschillende fracties zaten.³⁶ Ook de Vlaamse Volksunie was een mogelijke bondgenoot, omdat deze het 'radikaal-progressieve' profiel van D66 deelde.³⁷ De 'connecties met de rechts-nationalistische Vlaamse beweging' maakten D66 wel terughoudend.³⁸ Een andere potentiële partner was de 'zeer radicale, anarchistisch ingestelde' Italiaanse Partito Radicale (Radical Partij, PR), die lid was van de Technische Fractie.³⁹ Het Deense Radikale Venstre (RV), dat in het verleden vanwege zijn eurosceptis ver afstond van D66, had zijn Europa-koers veranderd en zou ook tot deze nieuwe fractie kunnen toetreden. Ook de Social-Democratic Party (Sociaal-Democratische Partij, SDP), een gematigde afsplitsing van de Britse Labour Party, was een potentiële bondgenoot.⁴⁰ Figuur 2 laat zien dat deze potentiële bondgenoten ruim over het politieke landschap verdeeld waren: de Partito Radicale was linkser dan D66, Radikale Venstre was Euro-sceptischer en de Vlaamse Volksunie was rechtser. D66 sprak ook over samenwerking met Simone Veil, de voormalig voorzitter van het Europees Parlement.⁴¹ Ze wilde de liberale fractie verlaten. Brinkhorst vergezelde haar naar gesprekken met de SDP, als potentiële bondgenoot. Voor D66 ontstond zo volgens Tweede Kamerlid Herman Schaper de mogelijkheid 'de centrale schakel te worden in het netwerk van links-liberale c.q. niet-socialistische progressieve partijen.'⁴² Mogelijke samenwerking met Veil zou de MRG tegen de haren in kunnen strijken, aangezien de Radicalen president Mitterrand steunden en Veil niet. Internationaal secretaris Nico Wegter stelde voor om serieus aandacht te schenken aan Veil: '[O]ndanks alle sympathie voor de MRG ga ik er vooralsnog vanuit – blijkens onze ervaringen van de afgelopen 2/3 jaar – dat we in de naaste toekomst weinig kunnen verwachten van de MRG.'⁴³

Figuur 2: D66 en zijn potentiële bondgenoten in 1984

Posities van partijen in Europa volgens de Ray expert-survey (uit 1984).⁴⁴ Cirkels zijn leden van de socialistische fractie. Plustekens zijn leden van de liberale fractie. Driehoeken zijn leden van andere fracties.

Het hoofdbestuur stelde in een resolutie over partijvorming op het congres van november 1981 voor 'een netwerk van werkelijk progressieve en democratische partijen en bewegingen in EG-landen' op te bouwen.⁴⁵ De vorming van een nieuwe fractie zou tot een herschikking kunnen leiden in het Europees Parlement, zoals De Goede voorzag: '[D]e druk op bestaande fracties kan zo groot worden dat afsplitsingen een feit worden.'⁴⁶ Ter voorbereiding van deze nieuwe progressieve fractie hield D66 een internationaal seminar in juni 1982. De SDP, de Britse Liberal Party, het Radikale Venstre en de MRG waren vertegenwoordigd, evenals kleinere partijen uit Zuid-Europa.⁴⁷ Volgens Wegter bewees de bijeenkomst dat 'de "vierde stroom" ook op Europees niveau reden van bestaan heeft'. Er was behoefte aan kanalisering en sturing: '[N]u moet aan het sociaal-liberale – of zo u wilt aan "anders links" – op het niveau van Europa structuur gegeven worden.'⁴⁸ De PRI, de FDP, de Demokratische Partei, Simone Veil en de Volksunie hadden uitnodigingen afgeslagen.⁴⁹

Voor de Britse Liberals creëerde dit een dilemma: zij wilden hun positie binnen de Europese liberale partijfamilie niet op het spel zetten. Daarom liet David Steel, de leider van de Liberals, de vvd weten alleen maar slechte herinneringen aan het korte informele contact met D66 te hebben.⁵⁰

Op 14 april 1984 tekenden de MRG, het Radikale Venstre en D66 in Amersfoort een technische overeenkomst en een gemeenschappelijke beginselverklaring.⁵¹ Dit zou de partijen in staat stellen financiële steun voor hun campagne te krijgen van het Europees Parlement. Na de Europese verkiezingen zou deze samenwerking in een aparte 'radicaal-sociaal-democratische' fractie moeten uitmonden.⁵² De hoop was dat de nieuwgevormde Alliance (Alliantie) van de SDP en de Liberal Party zich hierbij zou aansluiten. Ook de PRI en Partito Radicale toonden interesse in deze ontwikkeling.⁵³ Het idee van een mogelijke progressieve fractie in het Europees Parlement werd, althans intern, de rechtvaardiging waarom D66 meedeed aan de Europese verkiezingen.⁵⁴ D66 verwachtte de spin in het web te zijn van deze nieuwe Europese formatie.⁵⁵

Deze samenwerking was echter niet succesvol. Geen van de drie partijen, noch de Alliance, won ook maar één zetel bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1984.

1989: De Spaans-Nederlandse droom

Na de Europese verkiezingen van 1984 stelde de MRG voor dat D66 lid zou worden van de Liberale Internationale (LI), de wereldwijde koepel van liberale partijen. Veel partijen waarmee D66 banden had, zoals de Liberal Party, waren hier lid van. In 1986 werd D66 waarnemer bij de LI. Internationaal secretaris Jan Lucas van Hoorn hoopte dat de LI een platform zou zijn waar zijn partij zich kon voorbereiden op de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1989. Hij wilde voorkomen dat D66 wederom buiten de Europese fracties zou vallen.⁵⁶

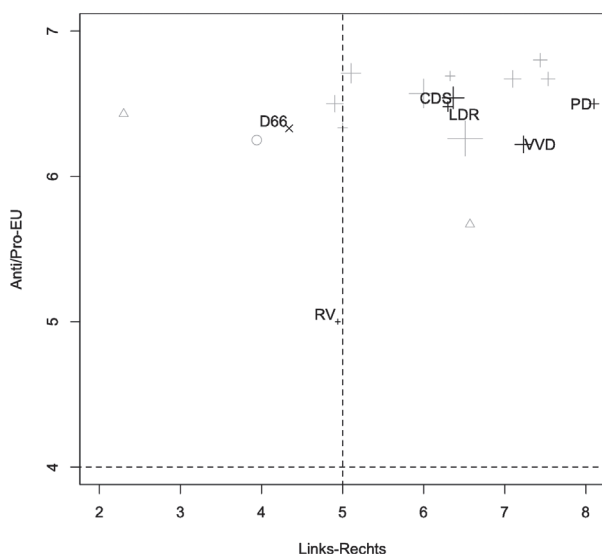
Richting de Europees Parlementsverkiezingen van 1989 stak de kwestie van de fractievorming opnieuw de kop op. Hetzelfde dilemma rond samenwerking met de vvd dook weer op volgens Tweede Kamerlid Doeke Eisma: '[G]evoelsmatig vormt aansluiting bij de liberale fractie een goede optie. Maar dan gaan wij samenwerken met een

partij, waartegen wij in eigen land oppositie voeren.⁵⁷ D66 koos ervoor om eerst een zelfstandige fractie met geestverwante partijen te onderzoeken en als dat niet lukte, toetreden te verkennen tot de liberale fractie. Als geestverwante partijen zag de partij nu het Spaanse Centro Democrático y Social (Democratisch en Sociaal Centrum, CDS), het rv en de Ierse Progressive Democrats (Progressieve Democraten).⁵⁸ Het opvallende was dat deze partijen over het politieke landschap verdeeld waren (zie Figuur 3). Meer dan hun specifieke ideologische positie was hun organisatorische ongebondenheid aantrekkelijk voor D66. Toetreden tot de liberale fractie, die inmiddels haar naam had veranderd in Liberal, Democratic and Reformist Group (Liberale, Democratische en Hervormingsgezinde Fractie, LDR) was met name aantrekkelijk als de hiervoor genoemde partijen eveneens toetraden tot de LDR. De fractie zou zo van kleur veranderen.⁵⁹

De samenwerking tussen een Spaanse en Nederlandse fractie sprak tot de verbeelding van de teruggekeerde partijleider Van Mierlo. Tijdens een toespraak op het D66-congres in Maastricht in het voorjaar van 1989 verklaarde hij: '[I]k heb [CDS-leider] Suarez geattendeerd op de verbijsterende klap die wij in Europa zullen uitdelen, wanneer 350 jaar na de 80-jarige oorlog een Spaans-Nederlandse fractie tot stand komt. Het historische belang van de Vrede van Munster zal verbleken bij dat van de Vrede van Maastricht.'⁶⁰

In 1989 won D66 één zetel. Na de verkiezingen koos de CDS voor aansluiting bij de liberale fractie. D66 volgde de Spaanse partij omdat 'met het lidmaatschap van de CDS en andere met D66 geestverwante partijen van de [liberale fractie], de linkervleugel van deze fractie werd versterkt, en de fractie als geheel een meer sociaal-liberaal aanzien kreeg'.⁶¹

Figuur 3: D66 en zijn potentiële bondgenoten in 1989

Posities van partijen in Europa volgens de Ray expert-survey (uit 1988).⁶²

Ondertussen begon D66 contact te leggen met partijen in voormalige communistische staten in Centraal- en Oost-Europa.⁶³ In 1990 organiseerde D66 een conferentie met onder andere het Oost-Duitse Neues Forum (Nieuw Forum) en de Hongaarse Szabad Demokraták Szövetsége (Alliantie van Vrije Democraten, SzDSz).⁶⁴ Bij het kiezen van zijn partners in Centraal- en Oost-Europa werd door internationaal secretaris Michel Groothuizen minder belang gehecht aan 'programmatische overeenstemming met D66'.⁶⁵ In plaats daarvan waren 'democratische gezindheid en het ontbreken van een fanatiek nationalistische achtergrond' belangrijker.⁶⁶ Deze partijen uit voormalige communistische landen waren zich juist 'bewust van de beperkingen van deze ideologieën, zeker in de huidige tijd', en dat was dan weer 'typisch D66'.⁶⁷

Deelnemen aan de LDR-fractie was geen eindstation. De adviesraad van D66 kwam tot de conclusie dat de partij zou moeten werken aan 'een langetermijnvisie met betrekking tot de samenwerking met andere partijen en groeperingen in Europa, opdat niet langer op ad hoc basis behoeft te worden geopereerd'.⁶⁸ De raad wilde dat de partij het initiatief zou nemen om 'een progressief liberale/burger-democratische

beweging' te vormen.⁶⁹ Als dat onmogelijk bleek, kon D66 weer lid worden van de liberale fractie.⁷⁰

Tegelijkertijd waren de Europese politieke ontwikkelingen D66 niet gunstig gezind: de CDS en het RV waren onder de kiesdrempel voor een zetel in het Europees Parlement gezakt;⁷¹ en de toekomst van de PRI was onzeker vanwege de corruptieschandalen die destijds het Italiaanse partijstelsel op zijn kop zetten.⁷² De MRG had de zakenman-politicus Bernard Tapie gekozen als Europese lijsttrekker, die op dat moment vervolgd werd vanwege matchfixing door zijn voetbalclub Olympique de Marseille.⁷³ Ondanks deze negatieve vooruitzichten zou D66 'alles in het werk willen stellen om tot een zelfstandige fractie te komen'.⁷⁴

Aansluiten bij de LDR was echter ook een aantrekkelijke optie. In de afgelopen periode had D66 productief samengewerkt in de fractie.⁷⁵ Bovendien had de LDR-fractie haar rechterflank verloren. Een gezelschap Franse rechtse Europarlementariërs van de Union pour la Démocratie Française (Unie voor de Franse Democratie, UDF) onder leiding van de voormalige Franse president Valéry Giscard d'Estaing verliet de fractie. Hij wilde een fusie van de LDR met de christen-democratische fractie van de European People's Party (Europese Volkspartij, EPP), maar dat had de liberale fractie tegengehouden.⁷⁶ 'De cohesie binnen de rest van de fractie is er groter door geworden,' meldde het partijblad *Democraat* enthousiast.⁷⁷

In 1993 besloot D66 na de Europese verkiezingen wederom eerst samenwerking met verwante 'links-liberale partijen/burger-democratische-bewegingen' te verkennen.⁷⁸ Het hoofdbestuur schatte 'de kansen hierop niet bijzonder hoog', maar wilde 'deze optie graag boven de markt houden'.⁷⁹ Als dat niet mogelijk was, was toetreden tot de LDR-fractie de tweede keus. D66 moest zo veel mogelijk verwante partijen overtuigen om zich bij de LDR-fractie aan te sluiten. D66 zou dan ook lid moeten worden van partijenkoepel European Liberals, Democrats and Reformers (Europese Liberalen, Democraten en Hervormers, ELDR), zoals de ELD sinds 1994 heette.⁸⁰ Volgens het hoofdbestuur vergde 'zeggenschap in de ELDR lidmaatschap van de club'.⁸¹

Was D66 vóór 1989 optimistisch over de mogelijkheid van een links-liberale fractie, nu leek de partij toetreden tot de liberale fractie te accepteren. Ondanks het feit dat de partij zich nog formeel committeerde aan het vormen van een nieuwe fractie, leek het enthousiasme

van dergelijke pogingen in eerdere jaren nu verdwenen. D66 beloofde voor de vorm een nieuwe fractie te verkennen, maar verwachtte niet langer het Europese partijsysteem op te blazen.

1994: Tussen Skylla en Charibdis

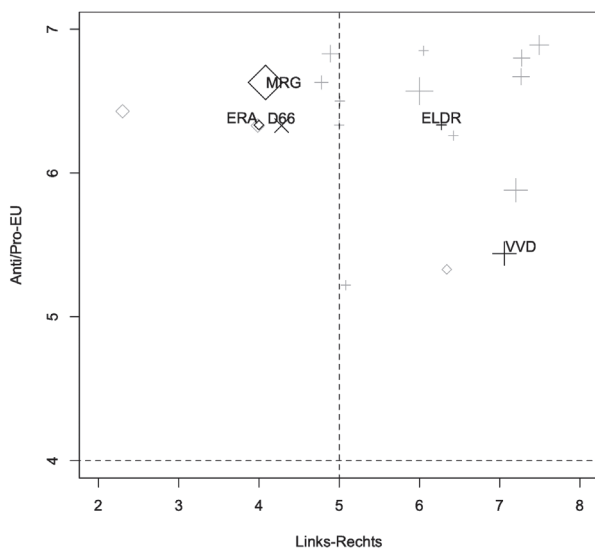
D66 deed het goed bij de verkiezingen voor het Europees Parlement van 1994: het haalde vier zetels. Een andere grote winnaar was de MRG, die zichzelf onder leiding van Tapie presenteerde als *Énergie Radical* (Radicale Energie). Zij haalde dertien zetels.⁸³ De D66-Europarlementariërs probeerden hun opdracht uit te voeren: eerst kijken naar een onafhankelijk links-liberaal samenwerkingsverband en als dat geen perspectief had, lid blijven van de liberale fractie. Dit werd door de onderhandelaars omschreven als 'laveren tussen Skylla en Charibdis': immers als D66 met te veel overtuiging zou aankloppen bij de Franse Radicalen, dan zou het de deur naar de Europese liberalen weleens definitief kunnen sluiten.⁸⁴

Jarenlang wilde D66 een aparte links-liberale fractie vormen, maar nu waren de Democraten terughoudend om toe te treden tot zo'n fractie met de Franse Radicalen. 'Op papier' was het programma van de Radicalen 'niet oninteressant'.⁸⁵ Figuur 4 bevestigt dit beeld: de Radicalen hadden praktisch dezelfde positie als de Democraten. De centrumlinkse fractie van de European Radical Alliance (ERA) stond dicht bij D66 dan de centrumrechtse liberale fractie. Als D66 tot de ERA zou toetreden zou het niet langer lid hoeven te zijn van dezelfde fractie als de VVD.⁸⁶ In de praktijk had D66 echter grote zorgen over Tapie, die door partijbestuurslid Marjanne de Kwaasteniet omschreven werd als een 'populist' en 'vermeende oplichter'.⁸⁷ Toch werden er gesprekken met de MRG gehouden. Toen Tapie in juni 1994 werd gearresteerd wegens corruptie, staakte D66 deze gesprekken.⁸⁸ De partij besloot buiten de centrumlinkse pro-Europese ERA-fractie te blijven, waar juist de MRG, de Italiaanse Radicalen en de VU wél lid van werden; alle partijen die D66 als mogelijke bondgenoten had beschouwd.

D66 richtte de aandacht op de liberale fractie. Maar ook deze fractie overwoog nieuwe bondgenoten. Er werd gesproken over de terugkeer van de UDF, nu samen met het gaullistische centrumrechtse *Rassemblement pour la République* (Unie voor de Republiek, RPR). Ondanks

het verzet van D66 en andere links-liberalen werden deze gesprekken gestart. De UDF en de RPR kozen uiteindelijk voor het lidmaatschap van de grotere EPP-fractie. Vervolgens klopte de separatistische Italiaanse partij Lega Nord (Noordelijke Liga, LN) bij de liberale fractie aan. De PRI-Europarlementariër was voorstander van de toetreding van Lega Nord vanwege ‘de kritische rol die de Lega Nord speelt in het Italiaanse kabinet’.⁸⁹ Op verzoek van de PRI onthield D66 zich van stemming. De zes *Leghisti* traden als individu toe tot de fractie.

Figuur 4: D66 en zijn potentiële bondgenoten in 1994

Posities van partijen in Europa volgens de Ray expert-survey (uit 1992).⁸² Ruiten zijn leden van de ERA-fractie. Plustekens zijn leden van de liberale fractie. In zwart de potentiële partners van D66, de vvd en naar zetel gewogen gemiddelde posities van de liberale fractie (ELDR) en de radicale fractie (ERA).

Nadat de fractievorming in 1994 was afgerond, sloot D66 zich ook aan bij de liberale europartij ELDR.⁹⁰ Hierdoor zou D66 ‘invloed uit [kunnen] oefenen op de algemene politieke lijnen van deze partij’.⁹¹ De nationale politieke context (met name de regeringssamenwerking van vvd en D66 in het eerste Paarse kabinet) maakte Europese samenwerking met de vvd minder ongeloofwaardig.⁹² D66 moest van het hoofdbestuur wel een ‘eigen progressief profiel’ ontwikkelen en de

relatie met verwante partijen in de ELDR onderhouden.⁹³ In december 1994, zeker zeventien jaar nadat het voor het eerst werd overwogen, trad D66 toe tot de ELDR.⁹⁴

1994-2019: In het hart van de liberale fractie

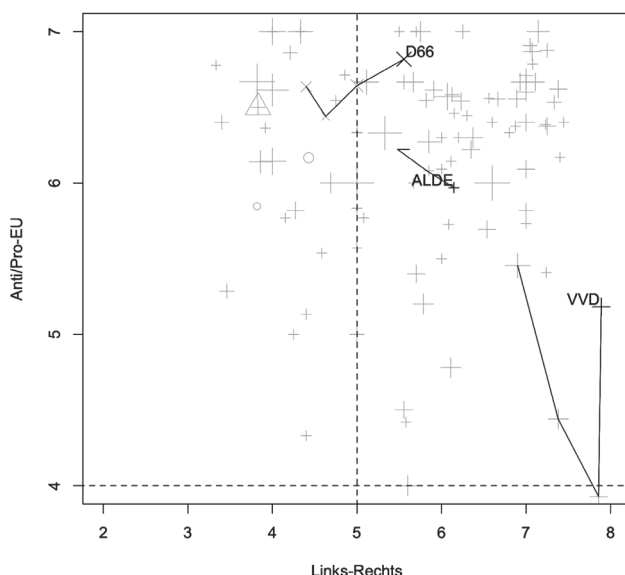
De liberale eurofractie en europartij bleken goed bij D66 te passen en na verloop van tijd werd deze pasvorm steeds beter. D66 trok langzaam richting de kern van de liberale familie: de partij schoof in sociaal-economisch opzicht van centrumlinks naar centrumrechts (zie Figuur 5). D66 was niet langer de linksbuiten van de Europese liberale familie, maar stond in het centrum.

De vvd was binnen de Europese liberalen een belangrijke speler. Tussen 1994 en 1998 leverde ze de Europese fractievoorzitter, Gijs de Vries.⁹⁵ De deelname in één fractie en partij met de vvd had voor D66 voor- en nadelen. Aan de ene kant versterkte het de banden tussen de twee partijen. Op het ELDR-partijcongres in Stockholm in 1995 werkte D66 nauw samen met de vvd: de twee delegaties begonnen met een gemeenschappelijke vergadering en sloten de conferentiedagen af in dezelfde bar.⁹⁶ In 2003 traden D66 en vvd samen op als gastheer van het ELDR-congres in Amsterdam.⁹⁷ In 2004 en 2009 resulteerde de samenwerking met de vvd in een lijstverbinding bij de Europese verkiezingen. De samenwerking zorgde ook voor een sterkere band tussen de bestuurders en politici van D66 en de vvd. Geregeld troffen zij elkaar op Europese congressen buiten de Haagse dagjespolitiek. Bovendien konden beide partijen, die prominente vertegenwoordigers waren van de progressieve en conservatieve stroming, soms tot compromissen komen die voor de hele liberale familie acceptabel waren. Aan de andere kant was de Europese samenwerking met de vvd tijdens verkiezingscampagnes een blok aan het been van D66'ers: dit was een punt dat kandidaten en vrijwilligers in Nederland keer op keer uit moesten leggen.

De liberale partij en fractie veranderden hun naam. In 2004 kreeg de fractie de naam Group of the Alliance of Liberals and Democrats for Europe (Fractie van de Alliantie van Liberalen en Democraten voor Europa, ALDE).⁹⁸ In 2012 nam de europartij deze naam over; zij

heet sindsdien Alliance of Liberals and Democrats for Europe (Alliantie van Liberalen en Democraten voor Europa, ALDE).

Figuur 5: D66 en de ELDR/ALDE tussen 1999 en 2014

Posities van partijen in Europa volgens de CHES expert-surveys.⁹⁹
Eindpunt (2014) is waar de partijnaam staat.

Tussen 1994 en 2019 was D66 permanent in de top van de liberale eurofractie vertegenwoordigd; de laatste vijf jaar leverde de partij de eerste vicevoorzitter.¹⁰⁰ Sinds 2003 is D66 eveneens vrijwel continu in de top van de liberale europartij vertegenwoordigd geweest.¹⁰¹ Dat was het gevolg van een bewuste keuze om een relevante speler in de liberale familie te zijn. In de periode 2014-2019 was D66 groter dan de VVD in het Europees Parlement, wat de positie van de Democraten versterkte. Tussen 2009 en 2015 was de VVD afwezig binnen het bureau van de fractie en de europartij. In 2015 keerde de VVD terug aan de top van ALDE: Europarlementariër Hans van Baalen werd voorzitter. De verkiezing van Van Baalen werd gesteund door D66, een deal tussen VVD-voorman Mark Rutte en D66-leider Alexander Pechtold.

D66 zette zich in voor een meer directe Europese democratie, onder andere door de invoering van *Spitzenkandidaten*. Deze ‘Europese lijsttrekkers’, door Europese politieke partijen aangewezen kandidaat-voorzitters van de Europese Commissie, waren een manier om een meer directe democratie in het Europese politieke stelsel te brengen. D66 was een groot voorstander van dat systeem, in de woorden van Europarlementariër Sophie in ’t Veld: ‘[I]k vind het normaal dat je burgers meer zeggenschap geeft over wie hun politieke leiders zijn. [...] Het is niet meer van deze tijd dat politieke leiders de uitkomst zijn van een koehandeltje tussen regeringsleiders.’¹⁰² In 2014 stelde ALDE voor het eerst een *Spitzenkandidat*. De Nederlandse premier en VVD-leider Rutte en FDP-voorzitter Christian Lindner werden door de ALDE-fractie gevraagd om te kijken wie van de mogelijke kandidaten het geschiktst was.¹⁰³ De keuze viel op de Belgische oud-premier en Europese federalist Guy Verhofstadt van Open Vlaamse Liberalen en Democraten.¹⁰⁴ Hij was ook de voorkeurskandidaat van D66.

2019: De stardust van Macron

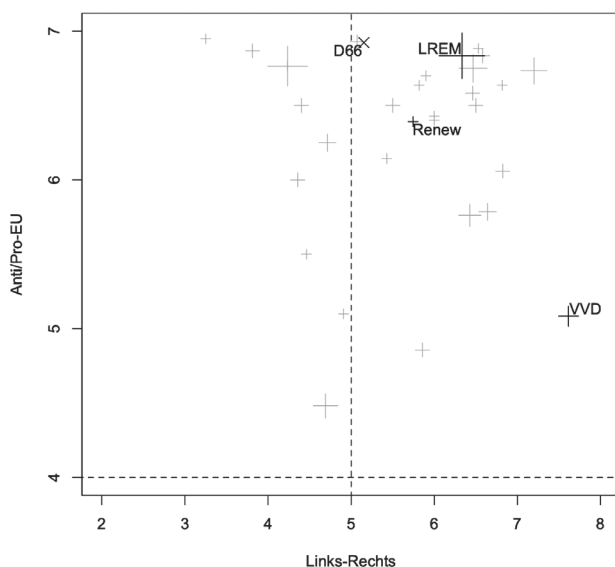
De opkomst van de sociaal-liberale partij van de Franse president Emmanuel Macron, La République En Marche (De Republiek In Beweging, LREM) werd door D66’ers als fractievoorzitter in de Tweede Kamer Rob Jetten met grote belangstelling gevolgd.¹⁰⁵ Voor de Europees Parlementsverkiezingen van 2019 deed En Marche mee met de lijst Renaissance. Dat was een samenwerkingsverband tussen En Marche en verschillende kleinere partijen, waaronder de Mouvement Radical (Radicale Beweging), de opvolger van de MRG.¹⁰⁶ Voor En Marche was lid worden van de liberale fractie geen optie. Macron wilde een nieuwe beweging vormen waar de liberalen ook lid van zouden kunnen worden.¹⁰⁷ In de redenen waarom En Marche geen lid wilde worden van de Europese liberalen kunnen we deels het D66 van de jaren zeventig herkennen: En Marche zag zichzelf als een progressieve pro-Europese hervormingsbeweging en niet als een liberale partij. Het was Macrons ambitie om het Europese partijenlandschap te herschikken en een nieuwe progressieve pro-Europese fractie te vormen. De hoop was dat deze fractie de pro-Europese krachten, die nu verdeeld

waren over de christen-democraten, de liberalen, de sociaal-democraten en de groenen, kon verenigen.

Sommige liberale partijen, waaronder de FDP, vreesden dat En Marche de liberale eurofractie zou splitsen.¹⁰⁸ Geheel onterecht was dat niet. Binnen met name de Haagse top van D66 was er een korte bevlieging: D66 zou zich direct bij En Marche kunnen aansluiten en zich losmaken van ALDE. Volgens D66-Europarlementariër In 't Veld kwam dat door de 'stardust' van 'rising star' Macron. De betovering van Macron zakte al snel weg, omdat er nuchtere politiek-strategische overwegingen tegenover stonden: D66 had een sterke positie binnen de liberale eurofractie en europartij, die het dan zou moeten opgeven. Bovendien was het de vraag hoe stabiel een nieuwe fractie van *macronistes* zou zijn. De ALDE-fractie zou bovendien de grotere partner zijn in een mogelijk samengaan, en de macronistes de kleinere partner. Machtspolitiek gezien was het logischer om Renaissance bij ALDE te krijgen.

D66 zette zich dus in voor de samenwerking tussen En Marche en de liberalen. Zowel formeel als informeel probeerden D66'ers bruggen te slaan met de macronistes. Dat gebeurde via diners, gezamenlijke

Figuur 6: D66 en zijn potentiële bondgenoten in 2019

Posities van partijen in Europa volgens de CHES expert-surveys.

opinieartikelen en uitnodigingen voor bijeenkomsten.¹⁰⁹ De vvd trok met meer gewicht aan dezelfde kant van het touw: premier Rutte ijverde samen met andere liberale regeringsleiders voor samenwerking tussen Renaissance en de liberale fractie. Bij het sluiten van een uiteindelijk deal tussen de liberalen en Macron speelden Rutte en Malik Azmani, vvd-lijsttrekker bij de Europese verkiezingen die als zijn ‘sjerpa’ optrad, een grotere rol dan D66 en zijn Brusselse vertegenwoordigers.¹¹⁰

Om de macronistes binnen de liberale familie te krijgen moest D66 wel een gevoelige concessie doen. Macron zag namelijk niets in het systeem van Spitzenkandidaten. ALDE koos voor de Europese verkiezingen van 2019 dus geen eigen Spitzenkandidat, maar een zevenkop-pig *Team Europe*. D66 was nog steeds voorstander van het stelsel met Spitzenkandidaten. Omdat het duidelijk was dat er een meerderheid in de liberale europartij voor dit Team Europe was, verzette D66 zich hier niet tegen.

Macrons Renaissance-lijst, enkele van zijn bondgenoten, en de ALDE-fractie gingen samen op in een nieuwe fractie Renew Europe. In ’t Veld was kandidaat-fractievoorzitter. Zij legde het uiteindelijk af tegen de Roemeen Dacian Cioloș, die door Renaissance gesteund werd.¹¹¹ Hierbij kreeg Cioloș niet alleen steun van de macronistes, maar ook van ALDE-leden. Renaissance was misschien numeriek de kleinere partner in de nieuwe samenwerking, maar werd al snel een centrale politieke speler. In ’t Veld was geen kandidaat voor een andere functie in het bureau van de Renew-fractie. Zij werd als eerste vicefractievoorzitter opgevolgd door vvd’er Azmani.

Conclusie

D66’s langzame bekeringsproces tot de Europese liberale familie laat drie patronen zien. Ten eerste: de keuze voor een Europese partijfamilie wordt primair bepaald door de discussie over de eigen identiteit van de partij. Ten tweede: de strategische positie van de partij in het nationale landschap speelt een belangrijke rol bij deze Europese keuze. En ten derde: specifiek in het geval van D66 speelde een flinke mate van onbezonnen overmoed over het eigen vermogen om het Europese partijsysteem op te blazen een belangrijke rol.

Europese partijpolitieke samenwerking gaat in de kern om de eigen identiteit van een partij: een partij is op zoek naar geestverwanten. Dat is niet alleen een bepaalde politieke positionering of zelfs een maatschappijvisie, maar gaat ook om een gevoel van 'thuiskomen'. Sinds de jaren zeventig was D66 op zoek naar niet-socialistische progressieve partijen om een gezamenlijke fractie in het Europees Parlement te vormen. D66 voelde zich niet thuis bij het conservatisme van sommige liberale partijen of bij de dogmatiek van sommige socialistische partijen. In 1984 leken deze bondgenoten gevonden te zijn in de Franse en Deense Radicalen. In 1989 was het een Spaanse middenpartij. In 1994 waren de Democraten eindelijk in het reine gekomen met het feit dat zij en hun verwanten deel uitmaakten van de liberale partijfamilie.

Het besluit om lid te worden van een Europese fractie werd in de eerste plaats beoordeeld op de gevolgen ervan voor de nationale positionering. Machtspolitieke overwegingen speelden slechts een secundaire rol. Toen D66 voor het eerst overwoog lid te worden van een Europese partijfederatie, had de partij net de grootste crisis in haar korte geschiedenis overleefd. De angst voor het heropleven van interne conflicten leidde tot de keuze zichzelf Europees buitenspel te zetten. Toen D66 in 1989 toetrad tot de ELDR-fractie, zaten de VVD en D66 voor het eerst in hun bestaan samen in de oppositie. Toen D66 in 1994 lid werd van de ELDR-partij maakte het samen met de VVD deel uit van een kabinet. Deze nationale samenwerking maakte Europese samenwerking geloofwaardiger.

De keuze om toe te treden tot een Europese politieke partij was ook het einde van het onbezonnen idee van D66 dat het als kleine partij uit een kleine lidstaat 'de bezem' zou kunnen halen door het Europese partijsysteem. Eind jaren zeventig loste de partij haar eigen interne strategische en identiteitsstrijd op met het idee dat ze de vorming van een nieuwe vierde stroming in het Europees Parlement zou kunnen forceren. Tot 1989 bleven zulke dromen een manier om gevoelige interne discussies te ontlopen. De hoop van een nieuwe fractie met bijvoorbeeld de Franse Radicalen gloorde altijd nét achter de horizon. Maar toen D66 eenmaal tot de liberalen toegetreden was, was de partij ook bevrijd van deze ambitie. Toen de Franse Radicalen een nieuwe sociaal-liberale fractie wilden opzetten, bleef D66 bij de liberalen. Zelfs toen een paar decennia later Macron eenzelfde ambitie had, verkoos D66 de liberalen boven de macronistes.

Op het Europese vlak heeft er dus een normalisering van D66 plaatsgevonden. Het idee dat de partij vanwege haar bijzondere gedachtegoed en positionering een eigen fractie nodig had in het Europees Parlement, werd langzaam weggepolijst.

'DE LEDEN ZIJN DE PARTIJ': DE INTERNE PARTIJORGANISATIE VAN D66

Gerrit Voerman

De radicale democratisering van het politieke bestel die D66 nastreefde door de invoering van de directe verkiezing van de minister-president en een districtenstelsel, gold ook voor de partij zelf. 'De partijorganisatie moet tonen, wat wij willen en hoe wij het willen,' aldus een partijlid in het ledenblad *Democraat*.¹ Zodoende kreeg de interne structuur van D66 na de oprichting in 1966 een principieel andere opzet dan die van de andere in de Tweede Kamer zitting hebbende partijen. Het standaardpartijmodel was destijds gebaseerd op de grondslag van indirecte vertegenwoordiging, met een centrale positie voor een congres bestaande uit afgevaardigden van afdelingen. D66 daarentegen koos voor het beginsel van one person, one vote. Op de algemene ledenvergadering (alv) hadden alle leden spreek- en stemrecht, en daarmee formeel rechtstreekse invloed op de gang van zaken binnen de partij. 'De leden zijn de partij,' aldus enkele partijleden in 1971; met elkaar vormen zij 'de soeverein'.² Zo wilden de Democraten hun politieke ideaal van directe democratie in hun eigen organisatie verwezenlijken en ook aan andere partijen ten voorbeeld stellen.³ Na de eeuwwisseling zouden de meeste partijen het D66-model overnemen, vooral vanwege de na zware verkiezingsnederlagen gevoelde noodzaak de ledenachterban meer bij de partij te betrekken.⁴

In deze bijdrage staat de organisatie van D66 centraal. Eerst wordt kort ingegaan op de eerste tien jaar na de partijoprichting in 1966. In die periode was het onduidelijk of D66 zichzelf primair als een organisatorisch niet strak omlijnde, tijdelijke beweging moest beschouwen,

of dat het zich nadrukkelijk als een bestendige partij diende te constitueren, met een heldere structuur. Vervolgens zal de evolutie van de formele organisatiestructuur en de kandidaatstellingsprocedure van D66 op hoofdlijnen worden weergegeven en op onderdelen worden vergeleken met die van de andere partijen. Het accent ligt hierbij grofweg op de eerste tien à vijftien jaar na de oprichting van D66 en de twee decennia na de eeuwwisseling. Tot slot komt de vraag aan de orde of het one person, one vote-beginsel en andere organisatorische kenmerken de door D66 zo gevreesde oligarchisering van de partij heeft weten te voorkomen. Wie deelt binnen D66 de lakens uit: de leden of de partijtop?

Beweging of partij?

Het opzetten van de partijorganisatie in de eerste jaren na de oprichting van D66 werd bemoeilijkt door een fundamentele ambivalentie: was de partij nu bedoeld als tijdelijk of als permanent? Deze tweeslachtigheid vloeide voort uit zijn aanvankelijke streven om tot een herschikking van het politieke bestel te komen.⁵ De gevestigde partijen dienden volgens partijleider Hans van Mierlo te ‘ontploffen’, met als gevolg een partijpolitieke hergroepering rond een vooruitstrevende en conservatieve kern. D66 zag voor zichzelf de rol als initiator en katalysator weggelegd bij de totstandkoming van een grote progressieve partij, wat betekende dat zijn voortbestaan er eigenlijk niet zo toe deed.

Deze organisatorische ambiguïteit kenmerkte D66 tot het begin van de jaren zeventig.⁶ Veel D66'ers van de eerste generatie waren niet zo geïnteresseerd in de partijorganisatie – zeker partijleider Van Mierlo niet.⁷ Op het partijcongres in september 1968 stelde hij: ‘Ik geloof dat we [...] iets te veel vergeten zijn dat onze identiteit indertijd lag in die *beweging*, die de Politieke Partij als middel gebruikte om haar doel, de doorbreking van ons politieke leven, te bereiken.’⁸ Medepartij-oprichter Hans Gruijters dacht er ook zo over. D66 was ‘geen blijvertje maar een aanzet. [...] De organisatie is secundair, het programma en de mentaliteit zijn primair.’⁹

Anderen hadden met de voortschrijdende institutionalisering juist geen moeite: zij wilden D66 tot een partij uitbouwen, zoals Jan

Terlouw en Machteld Versnel in mei 1969 benadrukten in het ledenblad *Democraat*: 'Laten we dan ook toegeven dat D'66 een gevestigde partij is geworden, in opzet niet wezenlijk verschillend van de overige. Laten we hardop zeggen dat D'66 vooreerst niet van plan is zelf te ontploffen.'¹⁰ Zover was het nog niet. In 1971 maakte D66 zich sterk om met de PvdA en de Politieke Partij Radikalen (PPR) op te gaan in een Progressieve Volkspartij (PVP). Een deel van de achterban was daar niet voor. De partijtop bleek te hebben onderschat 'hoezeer velen, zich inzettend voor D'66, aan de eigen partij gehecht zijn geraakt.'¹¹ Van een PVP kwam het niet; in september 1973 haakten de PvdA en de PPR af.

In diezelfde tijd was Terlouw, in 1971 in de Tweede Kamer gekomen, de vaak solistisch opererende Van Mierlo als fractievoorzitter opgevolgd.¹² De nieuwe politiek leider koos voor een scherpere positionering van D66, 'in het volle besef dat we een politieke partij waren geworden.'¹³ Toen Terlouw dit in juni 1974 schreef, verkeerde D66 in een diepe crisis: de partij dreigde ten onder te gaan. Met de tussentijds afgetreden staatssecretaris Jan Glastra van Loon wist Terlouw de partij te revitaliseren. D66 als beweging was nu voorgoed voorbij – wat Van Mierlo daar ook van mocht vinden.

Interne democratie

Het one person, one vote-beginsel vormde binnen D66 de basis voor de interne partijstructuur en de kandidaatstelling voor de vertegenwoordigende organen. Hierna zal eerst de partijorganisatie van D66 worden beschreven en vervolgens de wijze waarop binnen de partij de kandidaten worden gekozen voor de Tweede Kamer.

Partijorganisatie

Bij het opzetten van de interne partijstructuur klonk de 'bewegingsgedachte' aanvankelijk door. 'Democraten '66: politieke partij... èn beweging,' zo luidde het uitgangspunt in de toelichting op het ontwerp-huishoudelijk reglement dat werd vastgesteld in december 1968. De organisatie diende onder meer elk lid een zo groot mogelijke rechtstreekse invloed te bieden, 'grote openheid, ook tegenover niet-leden' te betrachten, en leden in bestuursfuncties tot verantwoording te verplichten.¹⁴ Tegelijk moest de inrichting van de partijorganisatie

aantonen dat de democratisering van de politiek en de maatschappij die D66 nastreefde, uitvoerbaar was. In de bestaande partijen had een gesloten groep het voor het zeggen; D66 wilde elitevorming voorkomen, mede door een zo groot mogelijke directe deelname van de leden in de besluitvorming.

Leden en niet-leden

Het rigide onderscheid tussen leden en niet-leden dat alle andere partijen in die tijd kenmerkte, was aan D66 in zijn bewegingsfase niet besteed. Zo veel mogelijk geïnteresseerde burgers moesten bij de partij worden betrokken – wat betekende dat D66 ook voor niet-leden open moest staan. Naast leden en donateurs kende de partij reglementair aanvankelijk ‘aanhangers’ en ‘belangstellenden’.¹⁵

Iedereen die ‘redelijkerwijs geacht kan worden in te stemmen met de grondgedachten van D’66’, kon zich als lid laten inschrijven.¹⁶ Deze nogal losjes geformuleerde voorwaarde bood D66-leden de mogelijkheid tegelijk lid van een andere partij te zijn – iets wat toen in vrijwel alle Nederlandse partijen verboden was.¹⁷ De gekozen bewoordingen waren minder dwingend dan de formele bepalingen ten aanzien van het lidmaatschap van de PvdA alsmede de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP), die in 1980 in het CDA zouden opgaan. Daarnaast diende een lid van D66 minstens 16 jaar oud te zijn (in 1992 verlaagd tot 14 jaar; later is de minimumleeftijd afgeschaft).¹⁸ Afgezet tegen de kiesgerechtigde leeftijd, die in 1965 van 23 naar 21 jaar was verlaagd, en vergeleken met de andere partijen was de minimumleeftijd laag.¹⁹

De individuele partijleden hebben onder meer spreek- en stemrecht op de lokale, regionale en nationale ledenvergaderingen, kunnen zich kandideren voor en stemmen op kandidaten voor vertegenwoordigende organen, en mogen bestuursfuncties binnen de partij vervullen. Verder hebben zij het recht bestuursvergaderingen als ‘toehoorder’ bij te wonen, met uitzondering van de vergaderingen van het (in 2000 afgeschaft) dagelijks bestuur. In bijzondere gevallen kan de voorzitter de vergadering wel (deels) besloten verklaren. Veel leden had D66 overigens aanvankelijk niet (zie de bijlage Ledenaantallen achter in deze bundel). In 1970 bereikte de partij met 6.400 leden een eerste hoogtepunt, maar daarmee kon zij niet tippen aan de CHU (28.900), VVD (38.000), ARP (80.700), KVP (97.300) en PvdA (98.700).²⁰ Het

ledental van D66 zou in de partijcrisis tot een absoluut dieptepunt zakken: in 1974 had de partij slechts zo'n driehonderd leden.

Anders dan de andere partijen kende D66 aanvankelijk naast partijleden ook 'aanhangers'. Zij dienden jaarlijks vijf gulden te betalen en mochten niet tegelijkertijd lid zijn van een andere partij. Aanhangers konden toetreden tot werkgroepen en de ledenvergaderingen bijwonen, waar ze wel spreek- maar geen stemrecht hadden. Ze mochten wel hun stem uitbrengen op kandidaat-volksvertegenwoordigers. 'Belangstellenden' hadden dezelfde rechten als de aanhangers, met uitzondering van het stemrecht in de kandidaatstellingsprocedure.²¹

In de statuten van 1978, die waren opgesteld nadat D66 uit de crisis van 1974 als partij tevoorschijn was gekomen en zijn 'bewegingskarakter' achter zich had gelaten, waren de aanhangers en belangstellenden geschrapt. Nieuw was de bepaling dat wanneer een D66-lid ook van een andere landelijke partij lid was, hij of zij niet in aanmerking kwam voor een kandidatuur voor een zetel in een D66-bestuur of namens D66 in een volksvertegenwoordigend orgaan – waarmee D66 op schoof in de richting van de andere Nederlandse politieke partijen.²² Het hoofdbestuur had nog verder willen gaan en het dubbele partijlidmaatschap willen verbieden om de onafhankelijke opstelling van D66 te bevorderen.²³ Een jaar later werd de kandidatuur van een D66-lid voor een fractie van een andere partij verboden.²⁴

Ledencongres

Uitgangspunt bij het opzetten van de partijorganisatie was 'om in de besluitvorming steeds de optimale democratische procedure te hanteren', bij een zo groot mogelijke participatie van de leden.²⁵ De algemene ledenvergadering, ook wel congres genoemd, is het hoogste besluitvormende partijorgaan op landelijk politiek en organisatorisch terrein. Zij stelt onder meer het verkiezingsprogramma vast en verkiest de lijsttrekker (sinds 2007 kunnen de leden de lijsttrekker in een digitale stemming aanwijzen; zie hierna). Aanvankelijk koos het congres ook alle leden van het dagelijks en het hoofdbestuur, maar vanaf 1978 wezen de regio's de hoofdbestuurleden aan (wat eind jaren negentig weer door het partijcongres werd afgeschaft, evenals het onderscheid tussen hoofd- en dagelijks bestuur).²⁶ Anno 2021 verkiest het congres de leden van het landelijk bestuur (zoals het hoofdbestuur sinds 2000 heet). De alv komt minstens twee keer per jaar bijeen; bij

de oprichting van D66 was dat vaker dan bij de andere partijen. Die hogere frequentie betekende dat de leden in beginsel beter de vinger aan de pols konden houden. De alv was zoals al vermeld toegankelijk voor alle leden, die spreek- en stemrecht hebben – een unicum, gezien het feit dat alle andere in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen een getrapst stelsel kenden met een afgevaardigdencongres.²⁷ De leden van CHU en VVD hadden weliswaar het recht op het congres het woord te voeren, maar zij mochten niet stemmen.

Hoofdbestuur

De partijorganisatie van D66 diende zodanig te zijn opgezet dat machtsconcentratie kon worden voorkomen. Vergeleken met andere partijen kreeg het hoofdbestuur formeel een zwakke positie in de partijstructuur. Diens leden hadden een zittingsduur van twee jaar (anno 2021: drie jaar) en zijn slechts één keer onmiddellijk herkiesbaar. Ook verloor het hoofdbestuur al snel het recht om aanbevelingen te doen bij de interne verkiezingen van de Kamerkandidaten. Die procedure diende zo open mogelijk te verlopen, zonder beïnvloeding van buitenaf.²⁸ Op de gang van zaken tijdens de alv had het hoofdbestuur eveneens weinig directe invloed: niet de partijvoorzitter, maar enkele onafhankelijke voorzitters zaten het ledencongres voor. Wel kan het hoofdbestuur bij een motie of amendement een stemadvies geven (dat het congres vaak volgt).²⁹

Om machtsopiepenhoping tegen te gaan was het hoofdbestuurslidmaatschap niet verenigbaar met vrijwel alle partijfuncties en met het lidmaatschap van enig vertegenwoordigend orgaan.³⁰ Ook andere partijen verboden de cumulatie van functies, maar D66 was wel het ‘meest stringent’, omdat dat recht zou doen aan het beginsel van radicale democratisering en de balance of power.³¹ De in de loop der tijd steeds meer uitdijende regelgeving belemmerde intussen de organisatorische slagkracht van de partij; afdelingen hadden soms niet voldoende leden om alle reglementaire functies te vervullen. Na de eeuwwisseling werd een aantal anticumulatiebepalingen geschrapt.³²

Regio's en afdelingen

De D66-leden zijn georganiseerd in afdelingen die één of meer gemeenten kunnen omvatten. De afdelingen in een bepaald gebied (meestal een provincie) maken net als in de andere partijen deel uit

van regionale structuren, die als intermediair fungeren tussen de basis en het hoofdbestuur. Wat betreft hun bevoegdheden werden de regio's in D66 aanvankelijk kort gehouden om te voorkomen dat ze zich tot kleine machtscentra met partijbaronnen zouden ontwikkelen. In 1978 werden hun competenties echter aanzienlijk uitgebreid. De Algemene Regio Vergadering (ARV; bestaande uit de leden binnen de regio) koos een vertegenwoordiger in het hoofdbestuur en (afhankelijk van het regionale ledental) minstens één afgevaardigde in de in dat jaar ingestelde adviesraad (zie hierna).³³ Deze beperkte regionalisering van de D66-organisatie deed zich in deze periode bij andere partijen vaak sterker voor. Terwijl die trend volgens de politicoloog Ruud Koole bij die partijen als decentralisatie kan worden gezien, moet die bij D66 eerder als centralisatie worden opgevat – bedoeld om na de partijcrisis van 1974-1975 de partijstructuren te versterken.³⁴ Vervolgens leek alsnog de gevreesde regionale kongsivorming zich voor te doen. De interne pressiegroep (R)appèl wees er in 1982 op dat in de regio 'goed ingevoerde leden er de kans kunnen krijgen zonder noemenswaardige achterban voor zichzelf een soort "bons"-functie binnen de partij op te bouwen, waardoor ze ongecontroleerde invloed kunnen gaan uitoefenen'.³⁵

Adviesraad

Al snel na de oprichting van D66 ontstond de behoefte om tussen de partijcongressen door kennis te nemen van de opvattingen van de leden. Aanvankelijk diende de 'steekproefvergadering' daarin te voorzien. Aan de hand van een aselechte steekproef uit het ledenbestand werd tweehonderd leden gevraagd politieke of organisatorische kwesties te bespreken, maar het bleef bij een experiment.³⁶ In andere partijen vormde een partijraad de schakel in de communicatie tussen top en basis.³⁷ Binnen D66 bestond hiertegen weerstand, uit angst dat er een partijelite zou ontstaan. Ook zou een partijraad afbreuk doen aan de centrale positie van de alv.³⁸ Toch zwol de roep om een 'ledenparlement' aan, om de partij beter te betrekken bij belangrijke actuele kwesties waarvoor hoofdbestuur en Tweede Kamerfractie zich gesteld zagen. 'Niet iedereen zal zich verheugen over een dergelijke stap naar een meer indirecte vorm van democratie,' zo deden de voorstanders zich in; het ledenparlement moest als aanvulling dienen op de alv.³⁹

In november 1973 stelde het partijcongres zo'n 'adviesraad' in, die over politieke en organisatorische aangelegenheden advies kon uitbrengen aan de Eerste en de Tweede Kamerfractie en het hoofdbestuur.⁴⁰ Het orgaan bestond uit vijftig door de regio's verkozen leden, die om oligarchisering en elitevorming te voorkomen voor een periode van een jaar werden verkozen en daarna tweemaal herkiesbaar waren.⁴¹ Pas na de crisis waarin D66 in 1974-1975 verkeerde, ging de adviesraad van start.⁴² De adviesraad bleef omstreden. Op het partijcongres in november 1998 bewerkstelligde Opschudding, een interne pressiegroep van jonge partijleden, diens opheffing.⁴³ 'De kloof tussen de gewone leden en de kleine, hechte groep leden rondom de partijtop moet gedicht worden'; daarvoor waren andere instrumenten van ledenraadpleging noodzakelijk.⁴⁴

Referendum en ledenraadpleging

De instrumenten waarop Opschudding doelde, waren de ledenraadpleging en het referendum. Opmerkelijk genoeg was D66 aanvankelijk niet enthousiast over het referendum als middel om de radicale democratisering van het politieke bestel te bevorderen. Binnen de partijorganisatie werd het referendum lange tijd evenmin passend geacht: een genuanceerde maar ook ondubbelzinnige vraagstelling was problematisch, misleiding lag op de loer, en lobbygroepen zouden 'volkomen ongecontroleerd' hun gang kunnen gaan.⁴⁵ Het partijcongres van november 1998 besloot onder druk van Opschudding toch tot de invoering van een bindend referendum, omdat zo een groter deel van de leden bij de besluitvorming kon worden betrokken dan via de alv.⁴⁶ In 2002 hield D66 een niet-bindende ledenraadpleging over een aantal vernieuwingsvoorstellen, waaraan 11,1 procent van de leden deelnam.

Kandidaatstellingsprocedure

Net als de alv is het kandidaatstellingsproces van D66 gebaseerd op het one person, one vote-beginsel. De direct-democratische opzet was bedoeld als tegenwicht voor 'de haast onontkoombaar geachte oligarchisering van partijen'.⁴⁷ D66 kent twee procedures: een voor de vaststelling van de kandidatenlijst en een voor de aanwijzing van de lijsttrekker.

Vaststelling kandidatenlijst

De vaststelling van de kandidatenlijst vanaf de tweede plek bestond lange tijd uit een regionale en een nationale ronde. Elk partijlid dat minstens zes maanden (sinds 1984 één jaar) stond ingeschreven en tijdens de Tweede Wereldoorlog niet 'fout' was geweest kon zich (laten) aanmelden.⁴⁸ De kandidaten moesten een van de vijf 'kieskringgroepen' (die bestonden uit een aantal kamerkieskringen) kiezen waarmee zij contact zouden onderhouden, mochten zij in de Tweede Kamer worden verkozen. Met deze regionale kieskringgroepen beschikte D66 over een eigen intern districtenstelsel. Alle leden (en tot 1978 ook de aanhangers) in een kieskringgroep konden op het stembiljet een gelimiteerd aantal kandidaten rangschikken. De vijf regionale kandidatenlijsten werden na weging samengevoegd tot de voorlopige landelijke ranglijst. De eerste dertig (vanaf 1981: veertig) kandidaten van deze lijst werden vervolgens per post aan alle partijleden (en aanvankelijk ook aanhangers) voorgelegd, die ze weer konden ordenen – met de definitieve landelijke lijst als gevolg.

Ook al was D66 voorstander van de invoering van een districtenstelsel in het Nederlandse kiesstelsel, over het belang van de interne regionale voorronde in de kandidaatstellingsprocedure verschilden de meningen. (R)appèl bijvoorbeeld wilde een ordening van kandidaten op basis van hun indeling in beleidsterreinen, om zo een 'eenzijdige deskundigheid' in de Tweede Kamerfractie te voorkomen.⁴⁹ Vicevoorzitter organisatie Frans Rogier daarentegen was positief over de regionale voorronde, die als doel had 'de eerste selectie van kandidaten aan de basis te starten en zodoende een wezenlijke democratische keuze te bevorderen'.⁵⁰ De uitkomsten van de eerste (regionale) en de tweede (landelijke) verkiezingen verschilden echter niet veel. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 en 1989 zag het hoofdbestuur ervan af om regionale voorrondes te organiseren, waardoor de kandidaatstelling tot één ronde beperkt bleef. In het voorjaar van 1992 besloot de alv formeel de regionale voorverkiezingen af te schaffen. De nieuwe kandidaatstellingsprocedure kende nog wel twee (landelijke) rondes: de eerste zonder en de tweede met de zittende Kamerleden.⁵¹

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 werd voor het eerst de 'commissie aandragen stemadvies' ingesteld, die al in 1978 in de reglementen was opgenomen en mede als doel had leden te assisteren bij de beoordeling van de vele vaak onbekende kandidaten.⁵² Op initiatief

van het partijcongres kwam er een commissie van ‘wijze mensen’ die een beredeneerd advies over de kandidaten moest uitbrengen, ook met het oog op een evenwichtig samengestelde Kamerfractie.⁵³ Tot 2002 werd er steeds voor de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen een stemadviescommissie ingesteld.

Na de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2002 wilde D66 sympathisanten meer bij de partij betrekken. ‘Overkoepe-
lend moet D66 een partij voor leden én niet-leden zijn,’ zo meende partijvoorzitter Gerard Schouw, daarmee teruggrijpend op de eerste jaren van D66.⁵⁴ De stemadviescommissie maakte plaats voor de oude werkwijze met kieskringgroepen en aanvankelijk ook aanhangers. Bij de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen van 2004 konden leden én niet-leden in vijf ‘landsdelen’ de rangorde van de regionale kandidatenlijst vaststellen. De daarop gebaseerde voorlopige landelijke kandidatenlijst fungeerde als stemadvies voor de leden, die vervolgens de definitieve volgorde konden bepalen. Het werd geen succes: er namen slechts tweehonderd (niet-)leden aan de voorverkiezingen deel, waarbij sommige kandidaten ook nog eens hun achterban hadden opgetrommeld om op een hoge plaats te komen.⁵⁵ Daarmee was het plan van de baan.

In plaats van dat de basis meer invloed kon uitoefenen op de kandidaatstelling kreeg de partijtop meer grip. Dat gebeurde niet zozeer door het instellen van de traditionele stemadviescommissie, waarop het landelijk bestuur weer teruggreep in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, maar door de uitbreiding van de bevoegdheden van de lijsttrekker. Vanaf de oprichting werd de lijstaanvoerder ná de vaststelling door de leden van de rest van de kandidatenlijst verkozen, maar sinds 1999 ervóór. Daarmee kreeg die de gelegenheid zich in te laten met de aan de leden voor te leggen voorlopige kandidatenlijst. Op initiatief van de nieuwe partijleider Alexander Pechtold werd in 2007 in het huishoudelijk reglement bepaald dat de lijsttrekker en de partijvoorzitter voortaan het stemadvies – tegenwoordig ‘lijstadvies’ geheten – zouden opstellen.

Verkiezing lijsttrekker

De lijsttrekker van D66 werd lange tijd door een absolute meerderheid van de op de alv aanwezige leden verkozen uit die kandidaten van de voorlopige landelijke ranglijst die zich voor het lijstaanvoederschap

hadden aangemeld. Voor alle duidelijkheid was reglementair bepaald dat de lijstaanvoerder, ook wanneer die bij de landelijke stemming over de definitieve kandidatenlijst niet de eerste plaats zou behalen, toch als nummer één op die lijst zou worden geplaatst.⁵⁶ Tweemaal is dat gebeurd. In 1981 plaatsten de leden partijleider Terlouw op de vierde plek van de kandidatenlijst, maar daarna verkoos het congres hem toch tot lijsttrekker. In 1998 wezen de partijleden niet de door partijleider Van Mierlo als zijn opvolger naar voren geschoven minister Els Borst, maar het Tweede Kamerlid Thom de Graaf als eerste kandidaat aan; het congres corrigeerde dat.

Directe lijsttrekkersverkiezingen door in beginsel alle leden deden in D66 in 2006 hun intrede, in afwijking van de reglementaire procedure. De partijleden konden thuis én op het partijcongres hun voorkeur kenbaar maken en verkozen Pechtold als lijstaanvoerder. Een jaar later werd in het huishoudelijk reglement vastgelegd dat de lijsttrekker voortaan hetzij op het congres, hetzij door de leden in een poststemming wordt verkozen.⁵⁷ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2010, 2012 en 2017 werd Pechtold telkens zonder tegenkandidaat tot lijsttrekker verkozen; in 2020 had de tegenkandidaat van Sigrid Kaag geen schijn van kans. Met de aanwijzing door de leden werd de legitimiteit van lijsttrekker annex politiek leider vergroot, wat diens positie heeft versterkt.

Vergelijking met andere partijen

In 1967 constateerde de politicoloog Isaac Lipschits op basis van een analyse van statuten en huishoudelijke reglementen dat ‘de mate van medezeggenschap der leden in de Nederlandse politieke partijen zeer gering is’, onder meer doordat de partijcongressen uit afdelingsafgevaardigden waren samengesteld.⁵⁸ De partijleden beschikten nauwelijks over ‘werkelijke macht’. De door D66 in 1966 gekozen interne structuur gebaseerd op het one person, one vote-beginsel in de Nederlandse partijpolitiek was een soort paradigmaverschuiving. In D66 stonden formeel de partijleden centraal: niet alleen in de partijorganisatie, maar ook in de kandidaatstellingsprocedure. Ook wat dat laatste betreft week D66 sterk af van de andere partijen. Op basis van onderzoek van de kandidaatstellingsprocedures van de belangrijkste

in 1963 in de Tweede Kamer zitting hebbende partijen stelde Lipschits vast dat de centrale partijorganen 'oligarchische tendenties' hadden.⁵⁹

Dit grote contrast, zowel wat betreft de interne partijstructuur als wat betreft de kandidaatstelling, tussen D66 en de rest zou na verloop van tijd evenwel kleiner worden. Hieraan was D66 zelf als eerste debet, wat samenhang met zijn overgang van beweging naar partij. Nadat het de crisis van 1974-1975 had overleefd, maakte de bij de bewegingsgedachte passende structuur plaats voor een scherpere partijorganisatorische afbakening. Er was geen plaats meer voor sympathisanten, maar uitsluitend nog voor leden. Ook konden de leden die lid waren van een andere partij, geen bestuurs- of vertegenwoordigende functies meer bekleden. Tezelfdertijd voltrok zich binnen D66 een 'regionalisering' van de partijorganisatie, net als bij andere partijen. In het hoofdbestuur namen vertegenwoordigers van de regio's zitting, en verder werd de adviesraad ingesteld, die enigszins vergelijkbaar was met de partijraad van andere partijen. Met de adviesraad (die in 2000 zou worden opgeheven) introduceerde D66 het indirecte systeem van (regionale) vertegenwoordiging. Verder voerde D66 later dan enkele andere partijen het partijreferendum in.

Al met al werd D66 zo minder distinctief. Dat gold ook voor zijn reserves ten aanzien van aparte organisaties voor jongeren en vrouwen. Binnen D66 waren alle leden gelijk en gelijkgerechtigd; afzonderlijke categorale organisaties zouden de integratie van deze groepen in de partij alleen maar belemmeren. Wat betreft de jongeren kon D66 de interne druk echter niet weerstaan. Het in 1979 opgerichte Jongeren Aktiverings Centrum maakte in 1984 plaats voor de Jonge Democraten, de jongerenorganisatie van D66. Eveneens in 1979 stelde het hoofdbestuur het Politiek Emancipatie Activeringscentrum in, maar dit groeide niet uit tot een volwaardige vrouwenorganisatie zoals andere partijen die in die tijd hadden.⁶⁰ Daarnaast kende D66 net als de andere partijen een wetenschappelijk bureau (vanaf 1972), een scholings- en vormingsinstituut (1977) en een bestuurdersvereniging (1992).

D66 begon meer op andere partijen te lijken, maar die andere partijen kregen ook meer trekken van D66. Zo verlaagden PvdA, CDA en vvd de minimumleeftijd voor het partijlidmaatschap of schaften die zelfs af, en scherpten zij hun anticumulatiebepalingen aan.⁶¹ De organisatorische verschillen met D66 verbleekten rond de eeuwwisseling,

toen deze partijen ook het one person, one vote-beginsel invoerden. Zware nederlagen bij de Tweede Kamerverkiezingen voor het CDA in 1994 en 1998, en de PvdA en de VVD in 2002 leidden tot meer zeggenschap voor het individuele lid in de partijorganisatie via partijreferenda, stemrecht op congressen alsmede de directe verkiezing van de lijsttrekkers en de partijvoorzitter (zie Tabel 1).⁶² GroenLinks had D66 in de jaren negentig al gedeeltelijk ingehaald.

Zo werd D66 in de decennia rond 2000 een partij als vele andere. Het verloor zijn organisatorische uniciteit deels door eigen aanpassingen, maar vooral doordat andere partijen langszij kwamen – in formele zin althans.

Tabel 1: Interne democratisering van politieke partijen

	D66	GL	CDA	PvdA	VVD
Ledencongres	1966	1995 ^{a)}	2003	2009 ^{b)}	2003
Lijsttrekker direct door leden gekozen	2007 ^{c)}	2005 ^{d)}	2012	2002	2003
Kandidatenlijst door leden in referendum vastgesteld	1966	2015	Nee	Nee	2003
Partijvoorzitter door leden gekozen	2009	Nee	1997	2005	2003
Ledenreferendum	1999	1990	1997	1992	2003
a) In 1995 feitelijk, in 2001 formeel geïntroduceerd. b) In 2009 combinatie van afgevaardigden en individuele leden; vanaf 2016 alleen individuele leden. c) In 2006 feitelijk, in 2007 formeel geïntroduceerd. d) In 1993 eenmalig.					

Directe democratie in de praktijk

De statuten en reglementen waren binnen D66 erop gericht om de directe ledeninvloed te waarborgen. De algemene ledenvergadering en de kandidaatstellingsprocedure waren zijn kroonjuwelen. ‘Elk lid kan te allen tijde zijn zegje doen. Iets dat goed aansluit bij een diep doorleefd democratisch gevoel binnen de partij,’ aldus voorzitter van de D66-Bestuursvereniging Hein van Oorschot en partijvoorzitter Schouw in 2001. ‘D66 is bij uitstek een partij van machtsbalans, democratische

structuren en diep gewortelde argwaan ten opzichte van wie macht heeft.’⁶³ De vraag is of D66, dat zich altijd heeft gekant tegen de regententaliteit in de Nederlandse politiek, er daadwerkelijk in is geslaagd elitevorming in eigen kring te voorkomen. Heeft de partij zich weten te onttrekken aan de ijzeren wet van de Duits-Italiaanse socioloog Robert Michels, die stelt dat organisatie onvermijdelijk tot oligarchie leidt?

Partijcongressen

Door de jaren heen bleek dat de door D66 gekoesterde alv's niet altijd zonder problemen verliepen. Een wezenlijk punt was en is de representativiteit van de congressen, als gevolg van geografische en financiële barrières. Zo zou de toegangsprijs die de leden voor deelname moesten betalen sommigen kunnen afschrikken (pas in 2016 werd de entreprijs – toen 30 euro – afgeschaft en vervangen door een vrijwillige bijdrage). Daarnaast is er gewezen op de vaak grote afstand die een D66-lid moest afleggen om aan een alv deel te nemen.⁶⁴ Ruim 60 procent van de 113 alv's in de periode 1966-2021 werden in Noord- en Zuid-Holland en Utrecht gehouden (en nooit in Groningen of Zeeland). In de buurt van de congreslocatie woonachtige partijleden zijn vanzelfsprekend oververtegenwoordigd, met scheve verhoudingen als gevolg. Opschudding stelde in 1998 vast dat de 'radicale democratie' in D66 soms had geleid 'tot minder invloed van de gewone leden, en een onevenredig grote invloed... van de Randstedelijke zwaartepunten'.⁶⁵ In de periode 1966-2002 trok het D66-congres gemiddeld circa achthonderd bezoekers, een relatief klein deel van de ledenaanhang.⁶⁶ Niet op de alv aanwezige leden zouden na de introductie van het internet digitaal kunnen meestemmen, maar het najaarscongres in 2003 hield dat tegen, deels uit vrees dat hun stemmen doorslaggevend konden zijn.⁶⁷ Die kwetsbaarheid van de besluitvorming van de open alv's bestaat overigens ook in het 'fysieke' systeem: Opschudding wist op het najaarscongres in 1998 haar voorstellen 'erdoor te drukken', nadat zij haar achterban had gemobiliseerd.⁶⁸ Bij het congres in april 2005 over het Paasakkoord (zie hierna) weerde het hoofdbestuur de leden die zich slechts kort daarvoor hadden aangemeld, omdat het 'onzuivere bedoelingen' vreesde.⁶⁹

Ook het functioneren van de alv leidde tot veel geklaag. De congressen konden te massaal zijn, chaotisch verlopen, een overvolle agenda hebben en zich te veel met detailkwesties bezighouden, waar

dan nog eens 'het-praten-om-het-praten' en 'het pietepouterige amenderen' bij kwam.⁷⁰ Commissie na commissie werd ingesteld om met oplossingen te komen: de Commissie Besluitvorming (1978), de Commissie Zeevalking (1981), de Adviesgroep Partijstructuren (1987), de werkgroep Partijorganisatie (1992), om er een paar te noemen – alle erkenden zij de problemen, maar geen ervan wilde zich branden aan inperking van het heilige one person, one vote-beginsel, 'vanwege zijn uniek en democratisch gehalte'; omdat het is ingebed in het 'karakter en de cultuur van D66 [en] als het ware het waarmerk van de partij [vormt]'; omdat de alv 'op unieke wijze de grondgedachten en mentaliteit van D'66 [belichaamt], n.l. dat elke burger in een democratie onbelemmerd toegang moet hebben tot de menings- en besluitvorming', enzovoort.⁷¹ De oplossing werd gezocht in een betere voorbereiding, wijziging van het amendementsrecht en dergelijke. Het basisdemocratische systeem inruilen voor evenredige vertegenwoordiging was uiteraard onbestaanbaar. Ook al zou de discussie op het congres er beter door verlopen, de keerzijde ervan was 'dat de afgevaardigden-club zich ontwikkelt tot een élite, vervreemdt van zijn achterban en de "gewone" leden tot passiviteit laat vervallen'.⁷²

Ook zonder een afgevaardigdenstelsel ontstond er een partijelite. Kopstukken kregen meer aandacht dan de mindere goden. 'Pas als Gruyters z'n zegje zegt..., is het toch wel even helemaal stil. Ook Van Mierlo kan altijd op een aandachtig publiek rekenen'.⁷³ Dat de prominenten ondanks de onafhankelijke voorzitters de besluitvorming op de congressen konden beïnvloeden, is zonneklaar.⁷⁴ Een bekend voorbeeld is het partijcongres dat in juli 1982 ter voorbereiding van de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen werd gehouden. Het wees Terlouw als lijsttrekker aan en besloot overeenkomstig diens wens de mogelijkheid van een kabinet van D66 met CDA en VVD niet bij voorbaat uit te sluiten. Volgens een deel van de congresgangers zou partijleider Terlouw daarbij zware, 'on-democratische' druk hebben uitgeoefend. Er werd gesproken van 'weezinwekkende [...] onverkwikkelijke en ontoelaatbare manipulatie'.⁷⁵ Los van de vraag of Terlouw inderdaad buiten zijn boekje was gegaan: de op het congres aanwezige Koole constateerde dat op de bijna tweeduizend aanwezige leden 'een bombardement van redevoeringen van de partijelite [werd] losgelaten, die er hierdoor in slaagde de zaken beslissend te beïnvloeden'. Het open systeem van D66 bood volgens hem 'alle gelegenheid tot het "kneden" van de congresmassa door de partijelite'.⁷⁶

Dat laatste bleek ook in april 2005, toen een extra partijcongres zich moest uitspreken over de voortzetting van de deelname van D66 aan het tweede kabinet-Balkenende. Toen D66 in mei 2003 besloot met CDA en VVD te gaan regeren, vonden nogal wat partijleden dat de partijtop dit besluit erdoorheen had gedrukt.⁷⁷ Anderhalf jaar later leek het erop dat de congresgangers het zogeheten Paasakkoord zouden afwijzen. Een procedurele kunstgreep van het landelijk bestuur in combinatie met positieve stemverklaringen van onder meer de oud-partijleiders Terlouw en Van Mierlo resulteerde in een congresmeerderheid, waarbij het fiat van de laatste ‘doorslaggevend’ zou zijn geweest.⁷⁸ ‘Partijprominenten brachten redding,’ signaleerde *NRC Handelsblad*.⁷⁹

Op gezette tijden klonken klachten over de dominante positie van de partijleiding. ‘De feitelijke besluitvorming vindt niet eens plaats op de schijnbaar democratische kongressen door de leden, maar reeds lang daarvoor door een nauwelijks te identificeren top,’ zo stelden kritische partijleden in 1971.⁸⁰ Secretaris organisatie Herman Schaper signaleerde dat leden het gevoel hadden ‘door de top gemanipuleerd te worden’; ‘een klein klikkje aan de top regelt alles.’⁸¹ In de zomer van 1984 kwam de ‘informele partijtop’ bijeen om zich te buigen over het lijsttrekkerschap voor de Tweede Kamerverkiezingen. Van Mierlo stelde zich kandidaat, zonder Tweede Kamerfractievoorzitter Maarten Engwirda in te lichten.⁸² In 1992 beklagde Laurens Jan Brinkhorst – bepaald geen gewoon partijlid – zich erover dat de kandidatenlijst werd ‘voorgekookt’ door ‘partijbobo’s aan de top’.⁸³ In een intern rapport uit 2007 werd opgemerkt dat de invloed binnen de partij bij een klein groepje ‘insiders’ lag, het zogeheten ‘zoencircuit’.⁸⁴ Zo kende D66 net als andere partijen een intern machtsircuit en achterkamertjes.

In 1997 zou Van Mierlo zelf zijn opvolger zoeken. Het voorjaarscongres stemde in met zijn aanbod om samen met partijvoorzitter Tom Kok een ‘beoogd lijsttrekker’ voor de Tweede Kamerverkiezingen te zoeken. Wat later presenteerde Van Mierlo minister Borst als zijn opvolger, die vervolgens door het partijcongres als lijsttrekker werd aangewezen. Deze gang van zaken week nogal af van de open en democratische kandidaatstellingsprocedure. Van Mierlo werd verweten op autoritaire wijze te hebben gehandeld, maar daarvan wilde hij niets weten. Het congres was immers op zijn aanbod om zijn opvolger te zoeken akkoord gegaan: ‘Ik weet werkelijk niet wat hier ondemocratisch aan is.’⁸⁵ Volgens de geschiedschrijver van D66 Menno van der Land was er evenwel

sprake van een 'vooropgezette strategie'. Andere kandidaten voor het lijsttrekkerschap maakten weinig kans, zo dacht partijvoorzitter Kok.⁸⁶ Borst werd zonder dat het hoofdbestuur was geraadpleegd door de partijtop naar voren geschoven. Het congres had daarvoor weliswaar de ruimte geboden, maar met zijn afzijdigheid tegelijkertijd 'de democratische legitimatie van het partijleiderschap ter discussie' gesteld.⁸⁷ 'Procedurele rechtvaardigheid' was hier ver te zoeken.⁸⁸

Kandidaatstelling

Niet alleen het lijsttrekkerschap van Van Mierlo in 1986, ook dat van Borst was aldus in achterkamertjes voorbereid. De democratische procedure voor de samenstelling van de kandidatenlijst vanaf plek twee kende ook zo haar feilen. Voormalig partijvoorzitter Henk Zeevalking gaf dat op het partijcongres in juli 1982 ruiterslijk toe: 'U weet hoe dat gaat: waar vrienden en maten en familieleden bepaalde mensen hoog op de lijst zetten omdat ze die graag als kamerlid wensen, dat is toch duidelijk?' Er klonk protest in de congreszaal, maar volgens Zeevalking was het 'gewoon een erkend feit'.⁸⁹ Naast zulke vriendendiensten kwamen ook gevallen van 'onaanvaardbare beïnvloeding' voor, zoals het benutten van onreglementair verkregen adressenbestanden voor voorkeursacties.⁹⁰

De meeste zorgen baarde D66 echter de lage opkomst. Voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 deed 34,5 procent van de stemgerechtigde leden aan de voorronden mee en aan de tweede ronde 28 procent.⁹¹ Bij de Kamerverkiezingen van 1989 (toen geen voorronden werden gehouden) en 1994 (toen deze waren afgeschaft) ging het om ongeveer 25 procent.⁹² Hoog is dat niet voor een radicaal-democratische partij. Bij de stemming over de kandidaten voor de Eerste Kamer of het Europees Parlement lag de opkomst nog een stuk lager. De relatief geringe participatie ondergroef de legitimiteit van de kandidaatstellingsprocedure; het one person, one vote-beginsel was kennelijk aan de meerderheid van de D66'ers niet besteed.⁹³ De in 1998 ingestelde, door oud-staatssecretaris Dick Tommel voorgezeten commissie Kiessystemen en Stemadvies weet dat onder meer aan een overdaad aan informatie over de kandidaten. Haar voorstel om het de leden makkelijker te maken door het mogelijk te maken om het stemadvies integraal over te nemen, werd aanvaard.

De instelling door het congres van de stemadviescommissie voorafgaande aan de Tweede Kamerverkiezingen in de periode 1986-2002

betekende een zekere mate van centralisatie van de kandidaatstellingsprocedure. Van het advies ging een sturende werking uit: in 1986, 1989 en 1994 kwam telkens hooguit één ‘tweederangskandidaat’ tussen de eerste vijftien door de commissie aanbevolen kandidaten te staan. In 1998 weken de leden wat meer van het advies af.⁹⁴ Bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 werd voor het eerst het integrale advies van de stemadviescommissie als te verkiezen optie op het stembiljet opgenomen, als een weliswaar bescheiden maar toch nieuwe stap in de centralisering van de kandidaatstelling. Het stemadvies is immers een poging om de open en gedemocratiseerde kandidaatstelling binnen D66 in van bovenaf uitgezette banen te leiden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het altijd omstreden is geweest.⁹⁵

De sluipende centralisering van de kandidaatstellingsprocedure bereikte een hoogtepunt toen de stemadviescommissie in 2007 plaatsmaakte voor de – door het congres goedgekeurde – formele invloed van de lijsttrekker (en de partijvoorzitter) op de advieskandidatenlijst. Een in 2010 ingestelde evaluatiecommissie onder leiding van oud-partijvoorzitter Jacob Kohnstamm meende terugblikkend dat er geen reden was verandering aan te brengen in de reglementaire ‘hoofdroel’ voor beiden. Het partijcongres in april 2012 nam echter een motie aan waarin gesteld werd dat de mogelijkheid voor individuele leden om zelf de lijstvolgorde te bepalen te zeer werd beperkt door ‘de invloedrijke rol’ van de lijsttrekker en de partijvoorzitter. De congresuitspraak bleef vanwege een vormfout evenwel zonder gevolgen.⁹⁶ In november 2020 haalde een motie het niet die een einde wilde maken aan de cruciale rol van het duo, ten gunste van de leden. Waar de selectie van de kandidaten binnen D66 in de eerste decennia juist aan de basis startte om ‘een wezenlijke democratische keuze te bevorderen’, zoals toenmalig vicevoorzitter organisatie Rogier het formuleerde, begint die sinds 2007 eigenlijk aan de top. Daarmee heeft de partijleiding meer grip gekregen op de kandidaatstelling.

Partijleider Pechtold en de presidentialisering van D66

De traditie van dominant politiek leiderschap, dat mede rust op electoraal succes (Van Mierlo en Terlouw), de rol van partijprominenten als politieke influencers, informele machtsconcentratie, de sluipende

centralisering van de kandidaatstellingsprocedure en het plebiscitaire potentieel van de ledendemocratie (waarbij de partijleider zich kan beroepen op een direct ledenmandaat) kwamen samen in het partijleiderschap van Pechtold, dat van 2006 tot 2018 duurde. Mede door de door hem gemobiliseerde steun van oudgedienden als Van Mierlo en De Graaf wist Pechtold in 2006 de lijsttrekkersverkiezingen van toenmalig Tweede Kamerfractievoorzitter Lousewies van der Laan te winnen, zij het nipt. Vervolgens trok hij in korte tijd de regie binnen D66 naar zich toe. Met zijn aanwijzing tot politiek leider door de ledenaanhang in plaats van door het ledencongres – zoals tot dan toe gebruikelijk – werd zijn legitimiteit groter, waar de relatief gunstige verkiezingsuitslag in 2006 nog eens bijkwam. In 1999 had het congres besloten dat de lijsttrekker voortaan voorafgaand aan de lijstsamenstelling werd verkozen. Pechtold had voor de Kamerverkiezingen van 2006 geprobeerd om enkele van zijn favorieten ten koste van zittende Tweede Kamerleden op de weinige verkiesbare plaatsen op de kandidatenlijst te krijgen, maar dat was hem niet gelukt: hij werd door de leden gecorrigeerd.⁹⁷

Daarna lukte het Pechtold wel de partij naar zijn hand te zetten, ook omdat hij D66 electoraal succes en een enorme groei van de ledenaanhang bezorgde. Op zijn initiatief maakte de zittende partijvoorzitter plaats voor Gerard Schouw, die toen hij in mei 2007 voorzitter van de Eerste Kamerfractie werd, afgelost werd door Ingrid van Engelshoven, die tot 2013 partijvoorzitter bleef. Met vertrouwelingen op deze cruciale posten domineerde Pechtold D66. Veel macht was in zijn persoon (en een kleine kring om hem heen) geconcentreerd, zonder dat het landelijk bestuur of het ledencongres hem veel voor de voeten liep. Pechtold verzekerde zich formeel van invloed op de advieskandidatenlijst, die zoals al vermeld in het vervolg door de lijsttrekker en de partijvoorzitter werd opgesteld. Zonder protest aanvaardde het congres de reglementaire bemoeienis van de partijleider met het kandidaatstellingsproces; ‘iets wat twee of drie decennia eerder binnen D66 ondenkbaar zou zijn geweest’.⁹⁸ Verder zetten Pechtold, Schouw en Van Engelshoven in 2007 gedrieën de langetermijnstrategie uit voor D66. Het trio speelde de ‘centrale rol’ in de revitalisering van de partij – met instemming overigens van het congres, dat Schouw en Van Engelshoven in hun functie (her)koos, en van de leden, die Pechtold na 2006 ook in 2010, 2012 en 2017 als lijsttrekker aanwezen.⁹⁹ Net als

eerder Van Mierlo regisseerde Pechtold ook zijn opvolging: Kajsa Ollongren en Sigrid Kaag werden door de partijtop naar voren geschoven als minister in het derde kabinet-Rutte en daarmee tegelijk als mogelijke kandidaat voor het lijsttrekkerschap. Mede door de ziekte van Ollongren werd Kaag de opvolger van de in 2018 als politiek leider teruggetreden Pechtold.¹⁰⁰ Met een zeer ruime meerderheid werd zij tot lijsttrekker gekozen.

De toegenomen autonomie van de partijleider van D66 (zoals onder meer zichtbaar bij zijn grotere zeggenschap bij de kandidatenselectie en zijn invloed op de aanwijzing van zijn opvolger), in combinatie met zijn persoonlijke, directe ledenmandaat, is in meer partijen waar te nemen. Politicologen spreken van de ‘presidentialisering’ van de politieke partij – als de moderne variant van de door Michels beschreven oligarchisering.¹⁰¹ Dit begrip lijkt meer dan gedurende de tijdperken Van Mierlo op D66 van toepassing te zijn tijdens de periode onder Pechtold, die veel sterker dan ‘Mister D66’ zijn stempel drukte op de partijorganisatie. D66 werd onder Pechtolds leiding professioneler en gedisciplineerder, wat enerzijds wellicht nodig was om de kenmerkende vrijblijvendheid van de Democraten te kunnen inwisselen voor meer doelmatigheid, maar anderzijds ook deels ten koste ging van de democratische verhoudingen. ‘Pechtold en zijn vertrouwelingen bepalen wat er wel en wat er niet gebeurt,’ aldus Frans Verhagen, die in 2007 kandidaat-partijvoorzitter was maar verloor van Van Engelshoven. ‘De Van Mierlo-partij is nu de Pechtold-partij.’¹⁰² Treffend is de presidentialisering onder Pechtold in 2014 onder woorden gebracht door Joris Backer, senator en voormalig vicepresident Shell Rusland: ‘Onze politiek leider heeft nog steeds niet de slagkracht van een CEO in het bedrijfsleven, maar het gaat de goede kant op.’¹⁰³

Slot

De rechtstreekse zeggenschap die D66 zijn leden bood binnen de partijorganisatie en de kandidaatstellingsprocedure – als pendant van zijn streven naar een radicale democratisering van het politieke bestel – plaatste het bij de oprichting lijnrecht tegenover de gevestigde partijen, waarbinnen de leden slechts op indirecte, getrapte wijze invloed konden uitoefenen. Deze markante positie behield D66 ongeveer tot de

eeuwwisseling. Daarvoor was het al wel wat meer op de andere partijen gaan lijken, toen de bewegingsgedachte plaatsmaakte voor het partij-concept: aanhangers werden voortaan formeel buitengesloten en het lidmaatschap van andere partijen werd bij het bekleden van functies problematisch. Ook overwon D66 deels zijn reserves ten aanzien van categorale organisatievorming: in 1984 meldde de Jonge Democraten zich, zij het dat het nooit tot een afzonderlijke vrouwenorganisatie kwam. Vooral na 2000 schoven de andere partijen duidelijk op in de richting van D66, door hun leden directe zeggenschap te geven – via referenda, ledencongressen en de directe verkiezing van lijsttrekkers en partijvoorzitters. D66 onderscheidde zich organisatorisch gezien niet langer van ‘de rest’ – die was in zekere zin D66 geworden.

De centrale positie van het partijlid binnen de partijorganisatie, die D66 in de Nederlandse politiek lange tijd uniek maakte, had mede als doel de vorming van een interne elite te voorkomen. Dat is de partij niet gelukt. De leden mochten dan wel soeverein zijn, maar het ene lid bleek soms soevereiner dan het andere. Voormalig vicevoorzitter Marty Smits gaf dat ruiterlijk toe. ‘Je kunt wel volhouden dat alle meningen gelijk zijn, maar dat is niet zo.’¹⁰⁴ Dit is inderdaad ‘gewoon een erkend feit’, om met Zeevalking te spreken: de informele hiërarchie is op de partijcongressen nooit ver weg, de mening van partijprominenten heeft in het verleden op cruciale momenten de doorslag gegeven en de partijleider heeft groot overwicht. Al met al heeft de democratische structuur van D66 de partij niet immuun gemaakt voor de door Michels geconstateerde wetmatige oligarchisering van partijen. Net als de andere partijen hadden en hebben de Democraten hun partij-elite en machtige partijleiders.¹⁰⁵

DE WET VAN DE REMMENDE VOORSPRONG? D66-LEDEN EN DE INTERNE PARTIJDEMOCRATIE

Joop van Holsteyn en Josje den Ridder

Dat aan de leden van D66 een grote rol zou worden toebedeeld bij het interne reilen en zeilen van de partij, lag bij de oprichting in het najaar van 1966 voor de hand. Immers, een partij die in ‘de ernstige devaluatie van onze democratie’ de belangrijkste reden voor haar oprichting zag, kon moeilijk heen om bijzondere aandacht voor en een grote mate van interne partijdemocratie. Bovendien zette de nieuwe partij zich af tegen het in haar ogen vastgeroeste verzuilde partijstelsel, waarin elites van traditionele partijen bij de gratie van de ‘lijdelijkheid’ van hun achterbannen al decennialang de politieke lakens uitdeelden. Kritiek op de zogenoemde regentenmentaliteit van politieke leiders van dat moment en de vrees voor oligarchisering van partijen waren nadrukkelijk aanwezig. Het moest bij D66 anders. Directe democratie was een ideaal dat ook in eigen gelederen diende te worden vormgegeven – en dat was halverwege de jaren zestig bepaald ongebruikelijk in de bestaande partijen.¹

Door het bijzondere karakter van de interne organisatie van D66 liep de nieuwe partij lang voorop bij het geven van meer zeggenschap aan gewone partijleden. De feitelijke werking van die interne partijdemocratie was echter niet altijd onomstreden. Het ideaal mocht weliswaar aantrekkelijk zijn, de praktijk was soms lastig en weerbarstig. In dit hoofdstuk gaan we op basis van gegevens uit het Leidse Partijledenonderzoek (LPO) van 1999, 2008 en 2017 na hoe D66-leden hun positie in de partij en interne partijdemocratie waarderen. Zo wordt in kaart gebracht of het ledenbestand van houding en opvatting veranderde

en hoe de leden de interne werking van hun partij in het recente en minder recente verleden waardeerden. Is daar in de loop van de tijd verandering in gekomen? En zo ja, is die waardering af- of toegenomen? En hoe verhoudt deze beoordeling van interne democratische verhoudingen en praktijken binnen D66 zich tot die van partijleden in andere partijen, met name CDA, PvdA en VVD?² De behandeling van deze vragen wordt voorafgegaan door een schets van enige historische achtergrond en context. (Zie voor een uitgebreidere geschiedenis het hoofdstuk ‘De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij’ van Ewout Klei, en voor een nadere studie van de partijorganisatie van D66 het hoofdstuk “De leden zijn de partij”: De interne partijorganisatie van D66’ van Gerrit Voerman, beide elders in deze bundel.)

Een proeftuin der democratie

Het chaotisch verlopen oprichtingscongres in december 1966, waarop het eerste partijprogramma en de eerste kandidatenlijst van D66 werden vastgesteld, temperde het enthousiasme voor directe democratie niet. De enkele honderden mensen die toen in de RAI en vervolgens in Krasnapolsky in Amsterdam bijeenkwamen, mochten allen aan het debat en de besluitvorming deelnemen. De drempel lag slechts in het betalen van entreegeld, maar na betaling van deze vergoeding kon worden deelgenomen aan wat wel een ‘Poolse landdag’ is genoemd.³ Een jaar later, op het zogeheten structuurcongres in Helmond, werd niettemin vastgehouden aan het ideaal van directe democratie en werden alle pogingen afgewezen om tot meer centrale sturing te komen.

Het resultaat van dat structuurcongres werd in 1967 in de reglementen vastgelegd. Er werd daarbij niet gekozen voor het bij andere partijen gebruikelijke afgevaardigdencongres of partijparlement, maar het hoogste orgaan werd de algemene ledenvergadering (alv), later de ‘landelijke ledenvergadering’; in de literatuur zou een dergelijk orgaan worden aangeduid als ledencongres. Elk individueel partijlid heeft – tot op de dag van vandaag – stem- en spreekrecht op het ledencongres. Wat echter wel snel weer verdween, was de ‘steekproefvergadering’.⁴ Waar bestaande partijen beschikten over een

partijraad die tussen congressen door bijeen kon worden geroepen, beschouwde D66 dergelijke partijraden als hinderpalen tussen bestuur en leden. Daarom introduceerde de partij als alternatief vergaderingen waarbij tweehonderd willekeurig geselecteerde partijleden uitgenodigd werden om zich over inhoudelijke of organisatorische kwesties te buigen en daarover te stemmen. Het betrof een 'experiment' zonder bindende besluitvorming, hetgeen er waarschijnlijk aan heeft bijgedragen dat het mislukte. De deelname werd te gering geacht en het experiment werd niet voortgezet. Wat bleef, was de deelname van alle gewone leden aan de interne besluitvorming over onder meer kandidatenlijsten en verkiezingsprogramma's (mits zij op een ledencongres aanwezig waren).

Gewone leden konden aan de formele besluitvormingsprocessen meedoen, maar wie mochten er dan lid zijn? Hier toonde de partij haar jeugdig elan. Vanaf de leeftijd van zestien jaar kon men partijlid worden, in 1992 zelfs vanaf veertien jaar. Hierin liep D66 voorop. Al waren er wel degelijk beperkingen. Aanvankelijk mochten, zoals bij andere partijen, alleen Nederlanders lid worden, die bovendien contributie moesten betalen. Vanaf 1978 werd daarnaast uitdrukkelijk gesteld dat een bestuursfunctie in of vertegenwoordigende functie namens D66 niet kon worden gecombineerd met het lidmaatschap van andere partijen.

In de eerste jaren stelde D66 trouwens nog een bijzondere eis, waarin het opinieklimaat van de jaren zestig en zeventig tot uitdrukking kwam. Het verwerkingsproces van de Tweede Wereldoorlog in Nederland verliep in die jaren volgens een heftig goed-foutschema. Tevens riep de jongere generatie de generatie van haar ouders ter verantwoording. In die atmosfeer verlangde D66 van partijleden die een bestuurs- of vertegenwoordigende functie wilden vervullen te verklaren 'dat zij na 9 mei 1940 niet zodanig betrokken zijn geweest bij handelingen, uitingen of voorvallen waaruit een nationaal-socialistische, fascistische of racistische gezindheid blijkt, of zij niet zodanig hebben deelgenomen aan activiteiten van de bezettende macht dat een en ander een moreel beletsel zou vormen bij de kandidatuur voor het lidmaatschap voor een vertegenwoordigend lichaam'.⁵ Deze bepaling bleef bestaan tot 1984, toen zij werd vervangen door de algemenere eis dat men niet betrokken mocht zijn geweest bij handelingen of voorvallen waaruit een fascistische of racistische gezindheid blijkt. Ook die

eis is overigens vervallen. Momenteel geldt alleen nog de algemene en positief geformuleerde eis die sinds 1968 in de statuten staat: dat mensen ‘die redelijkerwijs geacht kunnen worden in te stemmen met de uitgangspunten van de Partij’ lid van D66 kunnen worden.⁶

Vereisten voor het lidmaatschap bepalen echter slechts in beperkte mate de omvang van het ledenbestand. Veel belangrijker daarvoor lijkt het electorale wel en wee van de partij. Die geschiedenis kent bij opeenvolgende verkiezingen hoge pieken en diepe dalen, die mogelijk doorwerken in de omvang, samenstelling en opvattingen van dat ledenbestand (zie ook het hoofdstuk “Wie zijn die mensen?” Over de kiezersaanhang van D66, 1967-2021’ van Joop van Holsteyn en Galen Irwin). Voorbeelden hiervan zijn het dieptepunt in 1974, de terugval na Terlouw in 1982 en de weinig florissante positie in 2006. In 1974 had de euforie over het in 1967 als grote overwinning beschouwde verkiezingsresultaat van zeven zetels met Hans van Mierlo als lijsttrekker plaatsgemaakt voor interne verdeeldheid en het bijna opheffen van de partij. Na een comeback als ‘redelijk alternatief’ onder leiding van Jan Terlouw raakte de partij in 1982 nogmaals in verval, toen ze met het CDA in het rompkabinet-Van Agt III bleef zitten, nadat de PvdA de coalitie van oorspronkelijk CDA, D66 en PvdA had verlaten.⁷ De gemoederen liepen intern hoog op tijdens een uiterst druk bezocht congres in juli 1982, gevolgd door wederom een periode van verval, nadat Terlouw was teruggetreden. In 2006 stond de partij er beroerd voor en behaalde haar slechtste verkiezingsresultaat ooit (drie zetels), gevolgd door eveneens slechte resultaten bij de Statenverkiezingen in 2007; wel haalde zij nog twee zetels in de senaat. De partij ging ‘langs de afgrond’,⁸ maar titels van partijrapporten uit 2007 (*Verloren vertrouwen en de weg naar herstel* en *Klaar voor de klim*) lieten tegelijkertijd zien dat de partij het er niet bij liet zitten. Alexander Pechtold kreeg als ‘verse’ politiek leider de kans de partij weer op te bouwen, wat zich electoraal uitbetaalde: 9 tien zetels in 2010, twaalf zetels in 2012, negentien zetels in 2017 en – onder Sigrid Kaag – 24 zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021, nadat de partij vanaf oktober 2017 met VVD, CDA en CU deelnam aan het kabinet-Rutte III.

Toch kan men zien dat een belabberde electorale positie er niet onontkoombaar toe leidde dat het ledental even beroerd was. Er bleven steeds voldoende leden over om de partij door en zelfs uit het

electorale dal te trekken: het ledenbestand als vliegwiél van de partij. Niettemin is de sterke groei van het ledental na het midden van de jaren zeventig en na 2008 wel degelijk het resultaat van het nieuwe elan dat Terlouw respectievelijk Pechtold tentoonspreidden en dat zich (tijdelijk) ook electoraal uitbetaalde. De ontwikkeling in het aantal partijleden van D66 sinds 2008 lijkt in te gaan tegen de zichtbare neergaande trend in ledenaantallen van CDA, PvdA en VVD. Zo kon de partij zomer 2017 in een strategisch plan melden: 'D66 staat er goed voor. We hebben ruim 28.000 leden, een ijzersterk programma en we hebben herkenbare, sterke volksvertegenwoordigers en bestuurders in stad, land en in Europa.' Maar het kon nog beter door 'innovatieve keuzes' te maken, onder meer op het punt van het partijlidmaatschap, dat moest worden gedifferentieerd: 'Het doel is de basis van onze politieke vereniging te verstevigen zodat meer mensen met diverse achtergrond en kwaliteiten zich aan ons verbinden. Ondernemer, kunstenaar of ambtenaar, jong en oud, uit de stad of uit het dorp.'¹⁰ Ook moest het aantal actieve leden en sympathisanten worden vergroot.

Ideaal en werkelijkheid van de directe democratie

Ondanks alle turbulentie in D66 bleef het beginsel van de interne directe democratie gehandhaafd. Zoals het strategisch plan van 2017 onomwonden zei: 'Het principe van elk lid een stem blijft uiteraard overeind'. Dat wil echter niet zeggen dat de praktische ervaringen met dit principe altijd onverdeeld positief waren.

De steekproefvergadering was – zoals we zagen – snel afgeschaft. Later, op het drukbezochte congres van 1982, waar het lijsttrekkerschap van Terlouw aan een zijden draad hing, liepen de emoties hoog op. 'Vandaag kwamen de mensen op het drama af,' aldus de hoofdrolspeler zelf in zijn 'politiek dagboek'.¹¹ Een stoet van prominente partijleden domineerde de besluitvorming echter zodanig dat directe democratie er feitelijk verkeerde in haar tegendeel: oligarchisering.¹² Het extra congres na het Paasakkoord in april 2005 in Den Haag, waar ruim 2.700 leden aanwezig waren en dat rechtstreeks op televisie werd uitgezonden, zou een opmerkelijk vergelijkbaar beeld laten zien.¹³

In 1982 was Terlouw door de leden in de poststemming over de kandidatenlijst slechts op de vierde plaats gezet, maar formeel was het aan het congres om de lijsttrekker aan te wijzen. Dat bleek ook nog eens in 1998, toen de leden Thom de Graaf prefereerden als lijsttrekker. Het hoofdbestuur had zich echter al gecommitteerd aan de keuze – ‘Het is een meisje geworden en ze heet Els’¹⁴ – van Van Mierlo voor lijsttrekker Els Borst. Het congres mocht daar formeel aan voorbijgaan, maar kon politiek en feitelijk niet anders dan ermee instemmen.¹⁵ Anders dan vaak wordt gedacht, liep D66 trouwens niet voorop bij het rechtstreeks verkiezen van de lijsttrekker door de leden in een stemming op afstand (per post of digitaal); dat werd pas in 2006 en in afwijking van het toenmalige huishoudelijk reglement de facto ingevoerd, nadat andere partijen daar eerder toe waren overgegaan. Het leidde tot een felle strijd tussen Pechtold en Lousewies van der Laan, met persoonlijke verwijten over en weer. Toch besloot D66 dit instrument te handhaven. Momenteel geldt formeel dat een D66-lid zich kandidaat kan stellen voor het lijsttrekkerschap wanneer ten minste 1 procent van de leden hem of haar steunt. De verkiezing vindt op digitale wijze plaats.¹⁶

De chaotische taferelen die de interne directe democratie op gezette tijden opleverde, brachten sommigen er in het verleden toe te spreken van ‘een anarcho-liberale partij’ of van ‘het anarchistische dat D66 van zichzelf heeft’.¹⁷ De laatste jaren zijn dat soort aanduidingen minder vaak te horen. Dat kan te maken hebben met de professionalisering van de partij, die vooral sinds 2008 heeft plaatsgevonden. De tegen de gevestigde politieke orde gerichte Gideonsbende van weleer maakte allengs plaats voor een strakker georganiseerde partij, die nu zelf tot de gevestigde macht behoort. Maar wellicht heeft de voorsprong op het terrein van de interne partijdemocratie, die in het begin van de 21ste eeuw door diverse andere partijen ten minste werd ingelopen,¹⁸ door sommige ervaringen toch remmend gewerkt op het enthousiasme en de steun van de leden daarvoor. Die vraag komt in de volgende paragrafen aan de orde.

Leden van D66 vergelijkenderwijs

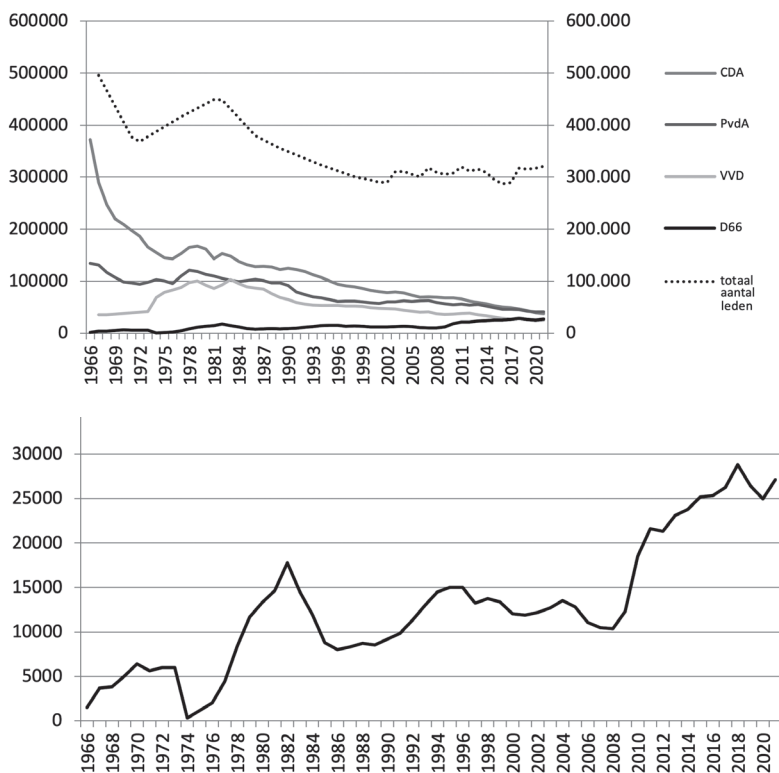
De leden van D66 passeerden al enkele malen enigszins terloops de revue als in potentie voorname politieke actoren die, althans formeel,

intern konden meepraten en -beslissen over alle zaken de partij betreffende, zoals het verkiezingsprogramma en de lijsttrekker. Maar wie zijn die leden? Wat is hun achtergrond in termen van geslacht, leeftijd en opleiding? Bij de oprichting bleek D66 een bende van hoog-opgeleide jongens¹⁹ – maar dat was toen. En hoe dachten en denken leden van D66 eigenlijk over wat toch het oer-issue van de partij moet worden genoemd: democratisering en democratische verhoudingen, buiten maar niet minder binnen de eigen partij? In deze paragraaf komen deze vragen aan bod, primair op basis van de gegevens van het zogenoemde Leidse Partijledenonderzoek van 1999, 2008 en 2017, plus enkele gegevens van 1986.²⁰ Helaas dekken deze onderzoeksgegevens niet de hele bestaansperiode van D66, maar evenzogoed geven ze een rijk en gedifferentieerd beeld van het ledenbestand van D66 voor de afgelopen decennia, een beeld dat tevens kan worden vergeleken met CDA, PvdA en VVD, en voor 2017 met nog enkele andere partijen.

Wie zijn de leden van D66?

Als ledenpartij was D66 oorspronkelijk een erg kleine partij vergeleken met de traditionele volks- en massapartijen CDA (en zijn voorgangers) en PvdA, en zelfs met de VVD, die ondanks het zelfgekozen predicaat ‘volkspartij’ nooit een grote ledenpartij is geweest of geworden. Die term ‘volkspartij’ in de VVD was dan ook vooral bedoeld om aan te geven dat het de partij om het algemeen belang te doen was.²¹ Echter, gestaag dalende ledentallen bij deze drie partijen, gecombineerd met de groei van het ledental in met name het recentste decennium, maken dat D66 zich momenteel wat de omvang van zijn ledenbestand betreft met de voorheen Grote Drie kan meten (zie Figuur 1). Op 1 januari 2021 is D66 de VVD zelfs in ledental voorbijgestreefd, na een ledengroei die mede is toegeschreven aan de aantrekkingskracht van de nieuwe politiek leider en lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021, Sigrid Kaag, wat nogmaals de sterke positieve relatie tussen kiezers- en ledentallen suggereert.²² Meer in het algemeen vormt D66 overigens een van de tegenvoorbeelden in het dominante vertoog dat het met de ledentallen van politieke partijen in West-Europa steeds slechter gesteld zou zijn, en rechtvaardigt D66 de clausulering dat ‘a slightly more nuanced development in membership size can be observed especially for some parties.’²³

Figuur 1: Partijleden D66, cda, PvdA, vvd en totaal, 1967-2021 (boven) en D66 afzonderlijk (onder) (bron: www.dnpp.nl)

De samenstelling naar enkele achtergrondkenmerken laat zien dat D66 als ledenorganisatie niet zo veel (meer) afwijkt van de andere drie partijen waarvoor we voor een langere periode gegevens hebben (zie Tabel 1). Zo blijkt ‘de politiek’ overwegend een mannenzaak te zijn als het om partijleden gaat, ook bij D66. In alle jaren domineren mannen het ledenbestand van D66; in 2017 is de verhouding mannen-vrouwen 3:1. Een dergelijke scheve verhouding was altijd al aanwezig bij CDA en ook VVD. Van de vier vergeleken grote(re) partijen is het alleen de PvdA waarbij de verhouding tussen mannen en vrouwen iets minder scheef is, zij het nog altijd verre van evenredig, met ongeveer twee derde deel mannelijke en een derde deel vrouwelijke leden.

Tabel 1: Enkele kenmerken van leden van D66, CDA, PvdA en vvd, 1986-2017

partij	geslacht		leeftijd			opleiding			subj. soc. klasse		
	man	vrouw	18-30	60-plus	gem.	laag	midden	hoog	hoger	midden	arbeiders
CDA											
1986	80	20	3	40	56,6	15	54	32	29	60	11
1999	75	25	3	52	61,1	6	58	36	41	51	8
2008	76	25	2	73	66,9	2	56	41	42	53	6
2017	78	22	1	77	69,1	1	38	61	55	41	4
D66											
1986	73	27	16	9	43,4	1	26	73	55	40	4
1999	52	48	13	17	47,3	0	17	82	69	28	3
2008	65	35	1	57	62,3	0	17	83	74	24	2
2017	76	24	17	33	50,3	0	6	94	75	24	2
PvdA											
1986	62	38	6	29	49,8	12	47	40	22	39	40
1999	64	36	6	30	54,2	4	37	58	43	36	22
2008	63	37	4	49	59,8	2	33	66	49	36	15
2017	67	33	3	72	65,3	1	24	75	53	33	14
VVD											
1986	72	28	9	34	52,9	2	47	51	59	38	3
1999	69	31	5	43	57,3	1	44	55	69	29	1
2008	76	24	8	31	51,5	0	23	76	76	23	2
2017	80	20	8	45	56,7	0	16	84	74	24	2

De recentste revitalisering van D66 in of sinds 2008 lijkt zich te tonen in het keren van de interne vergrijzingstrend. D66 had in 1986 en 1999 nog ongeveer evenveel relatief jonge leden van onder de dertig jaar als oudere leden van boven de zestig, maar zag in 2008 dat de ouderen de overhand hadden gekregen: het aandeel jongeren was gering, de zestigplussers vormden de meerderheid, en de gemiddelde leeftijd van de partijleden was van onder de vijftig naar ruim boven de zestig jaar gestegen. Echter, een decennium later blijken de eerdere leeftijdsverhoudingen binnen het D66-ledenbestand min of meer hersteld, met 17 procent van de leden jonger dan dertig en een naar vijftig jaar gedaalde gemiddelde leeftijd. Voor 2017 – en het is waarschijnlijk dat de geringe latere ledenwinst dit beeld nog iets verder naar ‘omlaag’ heeft bijgesteld – doet D66 het relatief goed, vergeleken met CDA, PvdA en vvd en onder de aanname dat ook hier geldt dat wie meer jeugd heeft wellicht tevens een betere toekomst heeft. Overigens zijn, kennelijk

ongeacht hun leeftijd, leden van D66 relatief hoogopgeleid. Misschien al vanaf zijn oprichting – D66 als ‘Boerenpartij voor intellectuelen’, zoals Ferry Hoogendijk al in 1967 de nieuwe partij typeerde in *Elseviers Weekblad* – maar zeker sinds 1986 heeft het overgrote deel van het ledenbestand een hogere opleiding genoten, in 2017 bijna iedereen (94 procent). Op dit punt gaan andere partijen trouwens steeds meer lijken op D66; bij CDA, PvdA en VVD zien we dat de hoogopgeleide leden van minderheid of krappe meerderheid in 1986 tot ruime of zeer ruime meerderheid in 2017 zijn uitgegroeid.

Ook, en allicht positief met opleiding samenhangend, in termen van (subjectieve) sociale klasse zien we dat de vier hier gerepresenteerde partijledenbestanden in de loop der tijd meer gelijkenis zijn gaan vertonen. D66 was altijd een partij waarin leden die zichzelf rekenden tot de hogere of hogere middenklasse (in Tabel 1 samengebracht in de categorie ‘hoger’) de overhand hadden,²⁴ zij het minder duidelijk in 1986 dan sinds 2008, een patroon dat voor de hele bestreken periode sterk overeenkomt met dat bij de VVD. Leden van het CDA rekenden zich lange tijd in meerderheid tot de gewone middenklasse, maar het aandeel van die leden was in 2017 tot een minderheid teruggelopen, en ook hier zien we dat leden uit de hogere klasse in cijfermatig opzicht recentelijk het christen-democratische ledenbestand zijn gaan domineren. Iets vergelijkbaars is het geval bij de PvdA. In 1986 kon die partij zich met verwijzing naar haar ledenbestand nog met enig recht arbeiderspartij noemen – al noemt de partij zich niet voor niets anders dan haar voorganger Sociaal-Democratische Arbeiderspartij een partij van de *arbeid*, niet van de *arbeiders* –, met de grootste minderheid van 40 procent van de leden die zich rekenden tot de hogere of gewone arbeidersklasse. Dat ledensegment is drastisch geslonken tot ongeveer 15 procent in de 21ste eeuw; bij de PvdA heeft ongeveer de helft van de partijleden zich naar eigen zeggen weten te verheffen tot de hogere (midden)klasse, of rekent zichzelf althans tot deze klasse.

Wie verwacht zou hebben dat die jonge, hoogopgeleide leden van D66 vervolgens en masse hun ongetwijfeld in termen van menselijk kapitaal aanzienlijke potentie inzetten voor en actief zijn binnen de partij, komt echter enigszins bedrogen uit. In het LPO geeft in alle jaren een ruime meerderheid van 60 à 70 procent aan zich niet, (vrijwel) niet of niet zo actief te achten als partijlid (gegevens niet gepresenteerd). De helft (in 1999) of zelfs meer nog (in 2008 en 2017) geeft

aan helemaal geen tijd kwijt te zijn aan het partijlidmaatschap of het werk voor de eigen partij. Slechts ongeveer één op de vijf partijleden is per maand een halve dag of meer bezig met dergelijke activiteiten; deze groep omvat partijleden die als volksvertegenwoordigers of bestuurders namens de partij van ‘de politiek’ tot op zekere hoogte hun dagelijkse werk en professie hebben gemaakt.²⁵ Wat hun activisme voor of in de partij betreft zijn D66-leden overigens niet wezenlijk anders dan leden van CDA, PvdA en VVD, die eveneens in meerderheid aangeven het partijlidmaatschap vooral passief te beleven. Een ander overeenkomstig gegeven is dat over de hele linie meer partijleden aangeven recentelijk (in 2017) minder actief te zijn als partijlid dan in het verleden (voor D66: 38 procent) in plaats van nu actiever dan in het verleden (voor D66: 17 procent), vooral vanwege persoonlijke omstandigheden.

Al met al lijkt het strategische plan van D66 van eind 2017 dat streeft naar een divers en actief partijlidmaatschap in termen van te realiseren ambitie nog steeds relevant, omdat zowel de diversiteit als de mate van activisme van D66-leden voor de partij te wensen overlaat – al doet D66 op dit punt niet onder voor andere gevestigde partijen. Mede daardoor en ook omdat de beperkte diversiteit en het beperkte activisme een fenomeen vormen dat zich eveneens elders voordoet,²⁶ is het niet de verwachting dat D66 er nu, in 2021, wezenlijk anders voor staat dan onze gegevens van enkele jaren terug tonen.

Wat denken leden van D66 over interne partijdemocratie?

De passiviteit onder leden van D66 sluit geenszins uit dat men wel degelijk hooggestemde idealen had of heeft ten aanzien van inspraak- en zeggenschapsmogelijkheden. Democratie en democratische verhoudingen doen er immers toe, wellicht bovenal voor D66-leden. Een van de vele doelen die partijen kunnen nastreven, en wat met name D66 vanaf zijn oprichting nadrukkelijk stelde te doen, is het ‘streven naar meer inspraak en democratie’. Van de D66-leden vindt blijkens het LPO 2017 44 procent dat nog altijd een ‘zeer belangrijk’ doel voor de eigen partij (gegevens niet gepresenteerd).²⁷ Daarmee onderscheiden D66'ers zich van leden van CDA, PvdA en VVD, van wie 20, 31 respectievelijk 23 procent deze opvatting is toegedaan. Een dubbele kanttekening is daarbij echter op haar plaats. Niet alleen meende van het ledenbestand van 2008 nog een meerderheid van 56 procent dat het

streven naar meer inspraak en democratie een zeer belangrijke partijdoelstelling was, maar in 2017 is dat streven zeker niet het doel of de waarde waaraan het meeste belang wordt toegekend. Van de achttien onderscheiden doelen die in het LPO aan partijleden werden voorgelegd, nam het streven naar meer democratisering als het gaat om het oordeel ‘zeer belangrijk’ slechts een lage middenpositie in de rangorde in (positie 10), op heel ruime afstand van onder meer ‘in stand houden rechtsstaat’ (78 procent ‘zeer belangrijk’), ‘waarborgen vrijheid individu’ (77 procent), ‘streven naar schoon en duurzaam milieu’ (74 procent) en ‘bieden van gelijke kansen voor alle burgers’ (72 procent). Doelstellingen van een overwegend sociaal-liberale partij die volgens haar zelfbeeld iedereen vrijlaat, maar niemand laat vallen.²⁸ Niet alleen bij de politieke top, ook bij de partijleden lijkt staatsrechtelijke vernieuwing bepaald niet meer de belangrijkste politieke prioriteit.

Hoe dan ook ziet nog altijd een substantieel deel van de leden van D66 in het streven naar meer inspraak en zeggenschap een zeer belangrijke doelstelling van de partij. En als geldt dat een betere wereld bij jezelf begint, dan begint een betere democratie allicht bij de eigen partij.²⁹ Hoe denken D66-leden over die interne democratie? In het LPO was een forse batterij deels herhaalde uiteenlopende stellingen over deze thematiek opgenomen, die we vanwege de gerichtheid van dit hoofdstuk op juist dit thema uitgebreid presenteren (zie Tabel 2) en bespreken, niet alleen voor D66 en de (voorheen) Grote Drie maar in dit geval voor alle partijen waarvoor we gegevens beschikbaar hebben, opdat we kunnen bezien of en hoe leden van D66 zich gelijk opstellen als of juist anders dan leden van andere partijen.

Eerder is, gelet op hun redenen om zich ooit als lid bij een partij aan te sluiten, in algemene zin voor Nederland opgemerkt ‘dat leden iets willen leren en “overhouden” aan hun partijlidmaatschap’.³⁰ Dat het hun meer om de knikkers van macht en invloed gaat dan om het politieke spel en de sociale aspecten ervan, blijkt ook uit reacties op de stelling dat het leden meer zou gaan om gezelligheid dan om het stemmen over partijbesluiten (Tabel 2, stelling 1). Daar is in 2017 van de D66- en andere leden zo goed als niemand het mee eens. Dat het in de politiek en bij implicatie in politieke partijen uiteindelijk gaat om macht en invloed,³¹ lijkt voor partijleden geen probleem: onder D66’ers is slechts één op de tien leden van mening dat er in de partij te veel aandacht zou zijn voor het uitoefenen van macht en invloed, en te

weinig voor onderling overleg en debat (stelling 2). Met name binnen PvdA en VVD is in 2017 een iets groter aandeel der leden die opvatting toegedaan, maar ook daar betreft het bescheiden minderheden van 20 tot 25 procent.

Macht, invloed en partijbesluiten doen ertoe. Maar wie mag dan meedoen en wat zijn de mogelijkheden in dezen voor anderen dan reguliere partijleden, zoals sympathisanten, in een tijd waarin partijen naarstig op zoek zijn naar nieuwe steun en worteling in de maatschappij, eventueel door middel van andere organisatievormen en lidmaatschapsmodellen?³² Die sympathisanten kunnen volgens een aanzienlijk deel van de leden van D66 volwaardig deelnemen aan discussies in de partij (stelling 3), zij het dat in de loop der tijd steeds minder D66'ers aan sympathisanten die ruimte wensen te bieden, van een meerderheid van 62 procent in 1999 via 54 procent in 2008 tot een minderheid van 42 procent in het LPO van 2017.³³ Mee mogen stemmen over zoiets als de verkiezing van de lijsttrekker bij Tweede Kamerverkiezingen is echter niet aan de orde; in 2017 is een stem voor sympathisanten in dat belangrijke intern-democratische proces volgens slechts 14 procent akkoord (stelling 4). Op dit punt wijkt de partij die zich ooit onderscheidde vanwege haar in formeel opzicht hoge intern-democratische gehalte trouwens niet af van andere partijen. Ook in die partijen zijn het in de regel substantiële minderheden die akkoord zijn met de deelname van sympathisanten aan het interne debat, maar meebeslissen bij de selectie van de lijsttrekker is volgens het merendeel van de partijleden niet gewenst. De belangrijkste beslissingen in een democratische partij moeten nu eenmaal (direct) door de leden worden genomen, zo meent een ruime meerderheid van de D66-leden van in alle jaren ongeveer 70 procent (stelling 5). Echter, wederom zijn leden van D66 en andere partijen het, zeker in 2017, min of meer met elkaar eens, ook vanwege het groeiende aandeel leden bij andere partijen dat deze mening is toegedaan, een aandeel dat enkel bij de SGP een minderheid betreft. Een van die wellicht belangrijke keuzes, zeker voor een partij als ledenorganisatie, is de keuze van de partijvoorzitter, waarbij het overgrote deel van de D66-leden in 2008 voorstander was van een rechtstreekse verkiezing en dat nog steeds is in 2017 (stelling 6). Onderscheidend is deze houding nochtans niet, gezien het feit dat ook bij andere partijen de (grote) meerderheid van de leden meent dat zij hun voorzitter direct

moeten kunnen kiezen; zelfs bij de SGP, die over de hele linie relatief terughoudend is als het gaat om directe ledenrechten, vindt de helft dat een goed idee.

Tabel 2: Opvattingen over interne partijdemocratie onder leden D66 en overige partijen, 1999-2017 (procent [zeer] eens)

	jaar	50PLUS	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
1. Voor partijleden is gezelligheid in de partij belangrijker dan stemmen over partijbesluiten.	2017	4	5	2	3	2	5	3	5
2. In [mijn partij] is te veel aandacht voor het uitoefenen van macht en invloed, en te weinig voor onderling overleg en debat.	2017	17	16	3	9	5	24	5	21
3. Sympathisanten moeten volwaardig kunnen deelnemen aan discussies in de partij.	1999		44		62		52		36
	2008		40	28	54	55	47	18	37
	2017	35	34	30	42	51	36	15	36
4. Sympathisanten van [mijn partij] moeten mee kunnen stemmen bij de verkiezing van de lijsttrekker bij Tweede Kamerverkiezingen.	2017	29	18	10	14	19	21	14	14
5. In een democratische partij moeten de belangrijkste beslissingen direct door de leden worden genomen.	1999		55		73		58		53
	2008		44	36	71	55	54	22	53
	2017	76	65	52	67	63	67	37	62
6. De voorzitter van de partij moet direct door de leden worden gekozen.	2008		81	47	88	70	84	43	83
	2017	88	78	60	88	79	86	51	87

	jaar	50PLUS	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
7. Leden die zich langere tijd met een bepaald thema hebben beziggehouden, moeten bij de besluitvorming meer invloed hebben dan passieve leden.	1999		52		31		37		45
	2008		60	58	35	43	47	46	43
	2017	55	52	48	39	41	40	49	44
8. Een ledenreferendum over een bepaald politiek standpunt komt de besluitvorming binnen de partij ten goede.	1999		39		75		51		37
	2008		43	55	73	62	61	28	54
	2017	76	44	42	63	56	52	28	45
9. Bij Tweede Kamerverkiezingen moet de lijsttrekker direct door de leden worden gekozen.	2008		47	32	87	60	69	36	63
	2017	77	61	33	70	65	70	39	64
10. Als partijleden eenmaal een besluit hebben genomen, zijn volksvertegenwoordigers van die partij daaraan gebonden.	1999		46		46		43		44
	2008		53	46	44	32	45	47	51
	2017	67	51	39	32	44	41	50	44
11. De Tweede Kamerfractie moet in alle gevallen onafhankelijk van de partijleden beslissen.	2008		47	29	41	26	37	36	40
	2017	36	48	38	36	31	40	35	46

Voor een privilege voor die leden die zich langere tijd met een bepaald thema hebben beziggehouden ten opzichte van passieve leden, bestaat ruime minderheidssteun onder D66-leden (stelling 7). Ook bij andere partijen is er aanzienlijke steun voor die doorbreking van het principe van gelijke intern-democratische rechten voor alle leden, lopend van ongeveer 40 procent tot een krappe meerderheid bij CDA en 50PLUS. Die twee partijen zijn het echter vervolgens scherp oneens over de stelling dat een ledenreferendum over een bepaald politiek standpunt de

besluitvorming binnen de partij ten goede zou komen (stelling 8): een meerderheid van de 50PLUS-leden maar een minderheid van de CDA'ers en de leden van VVD, CU en SGP, geeft in het LPO 2017 aan die mening te hebben. De leden van D66 zijn in meerderheid van mening dat dit het geval is en geven aldus duidelijker dan leden van de meeste andere partijen aan wel iets te zien in het interne gebruik van dat direct-democratische instrument over een bepaalde inhoudelijke positie.

De geschiedenis van D66 kent, zoals we in de summiere inleidende schets van deze bijdrage aanstipten, enkele voorbeelden van geruchtmakende directe bemoeienis van het ledenbestand met de landelijke politiek, het toneel waarop veelal vooral gekozen volksvertegenwoordigers een hoofdrol spelen. De relatie tussen de gewone leden en de aanzienlijk kleinere groep namens de partij gekozen volksvertegenwoordigers lijkt weinig eenduidig, mogelijk ronduit moeizaam. Zo is een minderheid van 32 procent (in 2017; ruim 40 procent in eerdere jaren) van de D66-leden het eens met de stelling dat als partijleden eenmaal een besluit hebben genomen de D66-volksvertegenwoordigers daaraan gebonden zijn (stelling 10), maar is een ongeveer even grote groep (36 procent in 2017, 41 procent in 2017) van mening dat de Tweede Kamerfractie in alle gevallen onafhankelijk van de partijleden dient te beslissen (stelling 11). Deze aanzienlijke spanning tussen het formele, constitutioneel verankerde vrije mandaat en de feitelijke partijpolitieke gebondenheid van volksvertegenwoordigers in de representatieve democratie is trouwens niet uniek voor D66, maar zien we terug bij alle andere partijen, misschien nog het minst bij 50PLUS, waar de mening dat besluiten van partijleden bindend zijn althans in 2017 onder partijleden lijkt te domineren.

Tussen droom en daad staan volgens dichter Willem Elsschot onder meer wetten in de weg, en praktische bezwaren. Het is dan ook zaak om de reacties op de algemene en abstracte stellingen over diverse zaken aangaande de interne democratische verhoudingen aan te vullen met enigszins concrete zaken in de vorm van (gerapporteerd) feitelijk gedrag. Op basis van het LPO 2017 is dat mogelijk in de vorm van antwoorden op de vraag of leden binnen de eigen partij 'al eens [hebben] meegepraat of gestemd over' besluitvormingsprocessen over uiteenlopende interne zaken (zie Tabel 3). Dan blijkt dat een fors deel van de aan het LPO deelnemende D66-leden zich met name op lokaal niveau met een en ander heeft bemoeid: met de samenstelling van de kandidatenlijst

voor gemeenteraadsverkiezingen (75 procent), met de selectie van de lijsttrekker bij die verkiezingen (63 procent), en met het lokale verkiezingsprogramma (58 procent).³⁴ Kleinere maar nog altijd aanzienlijke groepen leden praatten of stemden mee bij landelijke besluitvormingsprocessen, zoals de samenstelling van de kandidatenlijst voor Kamerverkiezingen (53 procent) en de selectie van de lijsttrekker (42 procent), en de inhoud van het verkiezingsprogramma (33 procent). Binnen de partij had een ruime minderheid van 43 procent naar eigen zeggen op enigerlei wijze bemoeienis met de selectie van de partijvoorzitter.

Tabel 3: Aandeel partijleden dat bemoeienis had met interne besluitvormingsprocessen, leden D66 en overige partijen, 2017

% meegepraat of meegestemd over ...	50PLUS	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
a. de samenstelling van de kandidatenlijst voor gemeenteraadsverkiezingen.	19	64	50	75	51	61	40	73
b. de samenstelling van de kandidatenlijst voor Kamerverkiezingen.	14	34	14	53	33	33	24	52
c. de selectie van de partijvoorzitter.	15	38	10	43	28	70	22	63
d. de selectie van de lijsttrekker voor Kamerverkiezingen.	12	30	8	42	30	59	15	45
e. de selectie van de lijsttrekker voor gemeenteraadsverkiezingen.	13	57	37	63	44	55	34	64
f. het verkiezingsprogramma voor gemeenteraadsverkiezingen.	16	61	47	58	49	51	30	68
g. het verkiezingsprogramma voor Kamerverkiezingen.	13	26	13	33	22	27	10	30
Opmerking: - De weergegeven percentages tellen met de antwoordcategorie 'nee' op de vraag of men al eens heeft meegepraat of meegestemd plus de categorie 'niet van toepassing in mijn partij' op tot 100 procent.								

Tussen de onderzochte partijen bestaan forse verschillen als het gaat om deze manier van intern politiek activisme.³⁵ Zo blijken leden van 50PLUS en ook SGP over de hele linie betrekkelijk weinig te hebben meegesproken en meebeslist, terwijl behoorlijk veel leden in andere partijen zich (in enige mate) met partijactiviteiten hebben beziggehouden, zij het ten aanzien van uiteenlopende zaken. In het CDA hebben weinig leden van 2017 bemoeienis met zaken die de Kamerverkiezingen betreffen, maar er zijn er meer als het gaat om het lokale niveau; op een lager niveau zien we dat patroon eveneens bij de ChristenUnie en GroenLinks. Relatief veel leden van de PvdA zijn betrokken geweest bij met name de selectie van hun partijvoorzitter, en behoorlijk wat VVD-leden, ten slotte, zeggen te hebben meegepraat en meebeslist in besluitvormingsprocessen in hun partij.

Een laatste aanscherping van het bij het D66-ledenbestand bestaande beeld van de interne partijdemocratie is mogelijk als we percepties van feitelijke invloed en opvattingen over gewenste invloed vergelijken. Deelnemers aan het LPO 2017 is gevraagd aan de hand van een schaal lopend van 0 ('heel weinig invloed') tot en met 10 ('heel veel invloed') aan te geven hoe weinig of hoeveel invloed bepaalde personen of groepen *feitelijk* hebben op de besluitvorming in D66, gevolgd door de vraag hoeveel invloed zij daarop *zouden moeten* hebben. Dan zien we ten eerste dat in de ogen van de D66-leden de feitelijke macht in Den Haag ligt, bij de Tweede Kamerfractie (gemiddelde score 7,8) en met name de fractievoorzitter (8,3) in de Tweede Kamer, en bij eventuele bewindspersonen (7,7) (zie Tabel 4).

Tabel 4: Feitelijke en gewenste invloed op de besluitvorming binnen de partij van diverse actoren, 2017

Volgens leden D66	Invloed (gemiddelde score) op de besluitvorming van ...							
	Partijvoorzitter	Partijcongres	Actieve partijleden	Alle partijleden	Fractie TK	Fractievoorzitter TK	Bewindspersonen	Kiezers partij
Feitelijk	6,8	7,4	6,8	5,4	7,8	8,3	7,7	4,9
Gewenst	6,1	7,9	7,0	6,7	7,5	7,5	7,2	5,8
Verskil	-0,7	0,6	0,2	1,3	-0,3	-0,8	-0,5	0,9

Volgens de leden ligt de macht binnen de eigen partij dus feitelijk niet bij het partijcongres (7,4), bij alle partijleden (5,4) of bij de actieve leden

(6,8), terwijl het partijcongres (7,9) wel op de eerste plaats staat op de ranglijst van gewenste invloed op de besluitvorming. Op deze ranglijst van gewenste invloed valt het op dat de verschillende ‘mensen in Den Haag’ nog steeds invloed wordt gegund, maar dat zij allen minder invloed op de besluitvorming mogen uitoefenen. Vooral de positie van ‘alle partijleden’ wordt aanzienlijk meer invloed toegewenst. Al met al lijkt het idee van D66 als partij waarin iedereen in beginsel evenveel invloed dient te hebben, nog wel degelijk normatief door te schijnen.

Slotopmerkingen

In het Leidse Partijledenonderzoek 2017 was de volgende stelling opgenomen: ‘Intern is [mijn partij] nu meer democratisch dan een jaar of tien geleden.’ Van de partijleden van de gevestigde partijen was 30 tot 40 procent het daarmee eens, met een uitschieter omhoog van 60 procent onder SGP-leden. Een uitschieter omlaag was er ook: bij de leden van D66, van wie slechts 19 procent instemde met deze stelling. Wellicht speelt hier mee dat deze partij haar leden altijd al diverse vergaande arrangementen voor interne democratische besluitvorming had geboden – de wet van de remmende voorsprong. Ook kan de ‘presidentialisering’ van politieke partijen hier een rol in spelen. [Zie voor dit laatste het hoofdstuk “De leden zijn de partij”: De interne partijorganisatie van D66’ van Gerrit Voerman in deze bundel.]

Hazan en Rahat onderscheiden in hun typering van wie er binnen partijen beslist, enkele stadia die lopen van inclusief naar exclusief.³⁶ In de meer exclusieve stadia is besluitvorming voorbehouden aan partijleiders, selectiecommissies of afgevaardigden. Dat was bij D66 in formeel opzicht nooit het geval, al zagen we in het voorgaande dat, ook als daar formeel geen sprake van is, een D66-partijleider weleens feitelijk zijn opvolger aanwees. Het model van een indirecte partijstructuur met een afgevaardigdencongres dat beslist over partijprogramma, lijsttrekker, partijvoorzitter en kandidaten op landelijk niveau, en leden die ‘slechts’ actief zijn in hun afdelingen, kozen de Democraten vanaf de oprichting bewust niet; dat model bleef wel tot de eeuwwisseling dominant in andere, gevestigde partijen. D66 echter wenste vanaf zijn oprichting een meer inclusief besluitvormingsproces met directe ledendemocratie en one person, one vote

als uitgangspunt, waarbij leden individueel en rechtstreeks kunnen meepraten en meebeslissen op landelijk niveau. Een dergelijke organisatie of ordening van de interne democratie kan nog altijd rekenen op brede steun van de D66-leden.

Ten aanzien van een volgend stadium van inclusiviteit, waarin meepraten en meebeslissen verder wordt opengesteld en uiteindelijk ook voor niet-leden geldt, blijft echter de nodige terughoudendheid bestaan onder leden van D66. De eventuele komst van en in sommige landen al gesignaleerde zogenoemde *multi-speed parties*³⁷ die verschillende gradaties van betrokkenheid kennen en waarin ook niet-leden op diverse momenten mogen meepraten of zelfs meestemmen over interne partijaangelegenheden, lijkt niet op een heel warm onthaal te hoeven rekenen onder D66-leden. Meepraten door niet-partijleden is een optie, die ook eerder openstond bij D66,³⁸ maar meebeslissen is in de ogen van de 'echte' partijleden echt een brug te ver, al is hiermee geëxperimenteerd tot 1978 en in 2004 bij de kandidatenlijst voor de Europees Parlementsverkiezingen. Zoals de democratie in haar algemeenheid een specifieke organisatie en beperkende grenzen kent – slechts een bescheiden minderheid van nog geen 30 procent van de D66-leden van 2017 is het eens met de stelling dat in Nederland meer gebruik zou moeten worden gemaakt van vormen van directe democratie, zoals het referendum –, zo blijkt ook de interne democratie weliswaar in hoge mate inclusief, maar bepaald niet onbegrensd en ongeclausuleerd te zijn, zelfs niet bij de Democraten. Wat interne democratie betreft houdt D66 vast aan een idee waar de partij ooit in haar *Appel*, kijkend naar het democratisch functioneren van Nederland als geheel, de revolutie tegen predikte: 'Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw.'

'WIE ZIJN DIE MENSEN?'

OVER DE KIEZERSAANHANG

VAN D66, 1967-2021

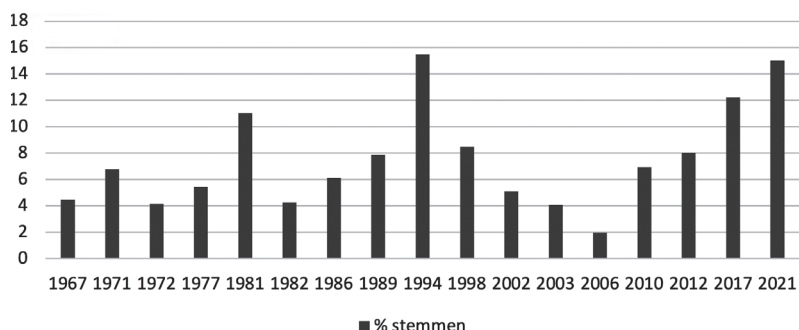
Joop van Holsteyn en Galen Irwin

Begin januari 2021 zond de vPRO een televisiedocumentaire uit over Sigrid Kaag, in het bijzonder over haar transformatie van diplomate tot lijsttrekker van D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart dat jaar.¹ 'Wie zijn die mensen, die daarop stemmen?', vroeg Kaag zich daarin hardop af. Die aan verbazing ontsproten vraag had echter geen betrekking op de kiezersaanhang van haar eigen partij, maar op die van Forum voor Democratie, de partij met groot electoraal succes bij de Statenverkiezingen van 2019 en enige tijd koploper in de peilingen.² De partij ook die de frontale aanval had geopend op het politieke bestel van Nederland en dan vooral op het zogenaamde partijkartel,³ zoals ruim een halve eeuw daarvoor D66 de ambitie had de op dat bestel gerichte 'ontploffingstheorie' in praktijk te brengen, voortvloeiend uit een overigens enigszins losse opmerking van zijn beroemdste oprichter, Hans van Mierlo.⁴

De vraag van Kaag naar de Forum-aanhang is relevant en interessant, maar die naar de kiezersaanhang van D66 is dat niet minder, zeker ook vanuit historisch perspectief. Immers, sinds de oorspronkelijke bestorming van het bestel in 1967 – als gloednieuwe politieke partij naar de Tweede Kamer met 4,4 procent van de stemmen en zeven zetels, een record dat nipt werd verbeterd door ds'70 in 1971 (5,3 procent, acht zetels) en pas in 2002 door de Lijst Pim Fortuyn werkelijk werd verpulverd (17 procent, 26 zetels)⁵ – kent D66 electorale pieken en dalen (zie Figuur 1). Bij alle navolgende Tweede Kamerverkiezingen⁶ wisten weliswaar stevast voldoende kiezers de kandidaten van de partij op het stembiljet te vinden om althans enige vertegenwoordiging in de Tweede Kamer te realiseren, maar de voortdurende

wisselingen in kiezersaanhang zijn fors en opmerkelijk. D66 heeft kennelijk vanaf zijn oprichting te maken met een uiterst volatiel deel van het Nederlandse electoraat, lang voordat de term volatilititeit of electorale beweeglijkheid in de 21ste eeuw min of meer gemeengoed werd en beschouwingen over Nederlandse kiezers en kiesgedrag als vanzelfsprekend dienden te verschijnen onder titels als *Rumoer* en *Aanhoudend wisselvallig*.⁷ Het uitstekende resultaat van D66 bij de recentste verkiezingen van 15, 16 en 17 maart 2021 – met 15,02 procent bijna een evenaring van de recordscore van 15,49 procent van 1994 – biedt de partij dan ook geen enkele garantie voor de toekomst op een forse fractie van 24 Kamerleden van Democratische partijpolitieke komaf.

Figuur 1.: Kiezersaanhang D66 bij verkiezingen Tweede Kamer, 1967-2021⁸

In deze bijdrage gaan we in op de kiezers van D66, de partij die na haar oprichting een razendsnelle ontwikkeling doormaakte. Als we conform het levensloopmodel van de politicoloog Mogens Pedersen vier drempels leggen op weg naar politieke volwassenheid of relevantie (*relevance*) van een politieke partij, dan wipte D66 daar in hoog tempo soepel overheen: na de oprichting in oktober 1966 volgde heel snel de aankondiging tot deelname (*declaration*) aan de Kamerverkiezingen van februari 1967, voldeed de partij vervolgens aan de in Nederland niet bijster hoge eisen⁹ tot deelname (*authorisation*), en wist ze zoals gezegd al in 1967 meer dan een handvol zetels te verwerven in de Tweede Kamer (*representation*). D66 was dan ook vanwege dat electorale succes en zijn omvang, gevoegd bij de politieke constellatie

van dat moment, direct een zogenoemde 'relevante' partij¹⁰ en is dat altijd gebleven, ook en zelfs in electoraal aanzienlijk guurdere tijden.

Een profiel van de aanhang van D66

Onze schets van het profiel van de kiezersaanhang van D66 richt zich op slechts enkele aspecten. Voor een volledig, gedetailleerd beeld van die aanhang over een periode van meer dan een halve eeuw laat immers een enkele boekbijdrage onvoldoende ruimte en ontbreken wellicht goed vergelijkbare gegevens.¹¹ De kenmerken waarop wij daarbij de aandacht vestigen, zijn echter bewust gekozen. Zo gaan we in op achtergrondkenmerken van D66-kiezers als leeftijd, opleiding en religie vanuit het idee dat D66 oorspronkelijk de Kamer in gedreven werd op golven van hoogopgeleid jeugdig enthousiasme. Is dat zo gebleven? Ook kijken we naar opvattingen van de D66-aanhang ten aanzien van staatsrechtelijke verandering. Immers, de positie ten aanzien van naar Nederlandse begrippen radicale democratisering mede door institutionele ingrepen was midden jaren zestig onderscheidend voor het inhoudelijke, programmatische profiel van D66 en heeft allicht electorale aantrekkingskracht uitgeoefend. De vraag is of toen en later de eigen aanhang dat ooit zo brandende partijverlangen om de strijd aan te gaan tegen 'de ernstige devaluatie van onze democratie' deelde en of dat verlangen een typisch kenmerk was en is gebleven van D66-kiezers of eveneens bij andere kiezersgroepen bestaat. Meer in het algemeen is de vraag aan de orde of en hoe D66 zich wat aanhang betreft heeft gevoegd naar de gebruikelijke, gekende politieke links-rechtstypering of -positionering waartegen de partij zich zo lang heeft verzet, en wat de specifieke politieke positionering van D66 heeft betekend voor zijn electorale aantrekkingskracht. Ten slotte gaat enige aandacht uit naar opvattingen over lijsttrekkers van D66, om na te gaan of de aanhang van deze partij misschien eerder of nadrukkelijker aan een proces van electorale personalisering, waarbij het individueel-persoonlijke van relatief groot belang is vergeleken met het collectief als de partij of het programma,¹² onderhevig is geweest dan overige kiezers.

Onderliggend bij onze deelbeschouwingen met betrekking tot diverse aspecten van het profiel van de D66-aanhang is de vraag of het

politieke buitenbeentje van weleer zich wat kiezersaanhang betreft heeft ontwikkeld als een partij als vele of zelfs alle andere. Is er, kortom, empirische steun voor het vermoeden dat conform de normaliseringsthese D66 zich heeft bewogen van een enigszins excentrieke electorale buitenspeler tot een degelijke speler op de centrale as van het politieke of althans electorale speelveld?

Sociaal-demografische kenmerken kiezersaanhang: Leeftijd, opleiding en religie

De jeugd heeft de toekomst. Beschouwen we deze stelling niet als observatie maar als claim, dan werd deze bovenal in de roerige jaren zestig geuit. En bij de Kamerverkiezingen van 1967 gaf die jeugd er blijk van dat de politieke toekomst van Nederland niet in handen diende te worden gelegd van gevestigde partijen, maar in die van (relatieve) nieuwkomers als de PSP, de Boerenpartij (BP) en met name D66. 'Van de jonge kiezers die in 1967 voor het eerst stemden, verkoos 20 procent deze partij,' aldus een bevinding van het ambitieuze landelijke VU-onderzoek van dat jaar, voorloper van het NKO.¹³ D66 telde dat jaar tevens een meerderheid van 55 procent relatief jonge kiezers, dat wil zeggen, geboren in 1932 of later. Dit was een aanzienlijk groter aandeel dan bij de toenmalige Grote Vijf (ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD; na de samenvoeging van de drie eerstgenoemde confessionele partijen tot het CDA de Grote Drie), maar ook meer dan bij de BP en de PSP.¹⁴ Jongeren begonnen kennelijk midden jaren zestig hun reputatie te vestigen dat zij 'vaak disproportioneel bijdragen aan electorale verschuivingen'.¹⁵

D66 bleek vervolgens niet de politieke modegril of 'fashionable party'¹⁶ te zijn die slechts eenmalig in 1967 relatief veel aantrekkingskracht op jongere kiezers wist uit te oefenen. '[...] D'66 doet het vooral bij de jongere kiezers goed, daarna neemt de belangstelling voor deze partij geleidelijk af,' zo werd geconstateerd bij de navolgende Kamerverkiezingen van 1971,¹⁷ en in het electoraal teleurstellende jaar 1972 bleven onder de aanhang '[j]ongeren domineren, met het accent op de leeftijdsgroep tussen 25 en 30 jaar en weinig aanhang boven 50 jaar'.¹⁸

Tabel 1a: Kiezen voor D66 naar leeftijd, 1971-2021

Jaar	Leeftijdsgroep			Totaal
	t/m 34 jaar	35-59 jaar	60-plus	
1971	16	7	2	9%
1972	7	3	1	4%
1977	9	7	2	7%
1981	18	6	13	13%
1982	7	6	2	5%
1986	8	8	3	7%
1994	26	19	4	18%
1998	14	14	4	12%
2002	7	7	4	6%
2003	5	7	5	6%
2006	1	2	2	2%
2010	9	9	8	9%
2012	12	8	5	8%
2017	18	13	8	12%
2021	22	18	17	19%
Opmerking:				
- Voor 1967 en 1989 zijn Nationaal Kiezersonderzoek (NKO-)gegevens niet beschikbaar.				

Tot de eeuwwisseling blijft dat beeld van grotere aantrekkingskracht van D66 onder jongeren in stand, waarna in de periode 1998-2010 de in dit opzicht opmerkelijke positie van de jongste leeftijdsgroep vervaagt en soms zelfs verdwijnt (zie Tabel 1a). In 1977 werd al geconstateerd dat D66 weliswaar ‘qua leeftijd van zijn aanhang duidelijk de jongste partij’ was, maar er ‘wel een veroudering gaande [is] in het D’66 bestand’ en dat het ‘redelijke alternatief’ van 1977 ‘kennelijk aan een heel ander publiek [appelleert] dan het studentikoze élan van de jaren ’60’.¹⁹ Bij de recentste verkiezingen van 2012, 2017²⁰ en ook 2021 weet D66 het dan toch weer relatief goed te doen onder de jongere kiezers. Zo wordt voor de aanhang van maart 2021 op basis van een zogenoemde exitpoll opgemerkt: ‘D66 blijkt vooral populair onder kiezers tot en met 34 jaar. De partij is onder die leeftijdsgroep met 18 procent de grootste partij geworden.’²¹ De gegevens van het NKO 2021 suggereren zelfs een nog iets grotere aanhang (22 procent) onder deze jongste leeftijdsgroep.

De blijkbaar voortdurend aanwezige bijzondere aantrekkingskracht van D66 op jongere kiezers mag echter niet de indruk wekken

dat uitsluitend leeftijd als zodanig electoraal relevant is, en mag een eveneens aanwezig zogeheten cohorteffect niet aan het oog onttrekken. Als we de kiezers die in 1967 tussen 18 en 34 jaar jong waren, door de loop der tijd blijven volgen, zien we namelijk dat in dit cohort D66 het relatief goed *blijft* doen. Van de kiezers die in 1967 voor de eerste maal de kans kregen op D66 te stemmen, stemt later vaak een hoger percentage D66 dan van kiezers in andere leeftijdscohorten het geval is (cijfers niet gepresenteerd).

Niet alleen is D66, vanuit electoraal perspectief, een kennelijk permanent relatief jeugdige partij, het is ook en allicht tegenwoordig in nog sterkere mate een partij met een relatief hoogopgeleide aanhang. Het was *Elsevier*-commentator Ferry Hoogendijk eind september 1966 met zijn prikkelende typering van D66 als ‘Boerenpartij voor intellectuelen’²² niet te doen om de toekomstige kiezersaanhang van de partij, maar die kwalificatie zou bepaald niet hebben misstaan (mits een hogere opleiding intellectuelen rekruteert dan wel genereert). Na verloop van tijd tenminste, want het is pas sinds de jaren tachtig het geval dat D66 zijn electorale aantrekkingskracht op lageropgeleide kiezers min of meer verliest of aanzienlijk ziet teruglopen. Dit vergelijken met de aantrekkelijkheid voor hoger- en met name de hoogstopgeleide kiezers, dat wil zeggen, kiezers met een opleiding op hbo- of universitair niveau (zie Tabel 1b).²³ De gegevens voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 ondersteunen dat beeld van D66 als partij die het bovenal goed doet onder de hoogstopgeleide kiezers: ‘[...] de hoogopgeleide kiezers kozen voor D66: 21 procent van hen stemde op D66’, aldus de exitpoll.²⁴ Volgens de gegevens van het NKO 2021 stemde zelfs bijna een kwart van de hoogstopgeleide kiezers D66. En dan mag de aantrekkingskracht van D66 misschien in de loop der tijd steeds disproportioneel op hoogopgeleide burgers worden uitgeoefend, het betreft hier wel een segment van de Nederlandse bevolking dat gestaag en in een behoorlijk stevig tempo groeit. ‘In 2010 had ruim 20 procent van de bevolking van 25-64 jaar een hbo-diploma en bijna 12 procent een universitaire graad (samen ruim 32 procent). Het percentage hogeropgeleiden is sindsdien met bijna 8 procentpunten gestegen: in 2019 had ruim 24 procent een hbo- en ruim 15 procent een wo-diploma (samen meer dan 40 procent),’ aldus het Sociaal en Cultureel Planbureau in *De sociale Staat van Nederland 2020*.²⁵ Wie de hoogopgeleiden heeft, heeft de electorale toekomst!

Tabel 1b: Kiezen voor D66 naar opleidingsniveau, 1971-2021

Jaar	Opleidingsniveau					Totaal
	Lager/ basis	Lager/ beroeps	Voortgezet/ middelbaar	Hoger voortgezet	Hoog	
1971	6	11	11	14	7	9%
1972	3	5	4	5	11	4%
1977	4	15	8	11	3	7%
1981	10	13	19	14	15	14%
1982	1	4	7	7	9	5%
1986	3	5	7	8	13	7%
1989	3	8	12	19	10	10%
1994	12	16	22	14	23	18%
1998	3	4	8	15	20	12%
2002	2	3	4	6	9	6%
2003	0	3	4	4	9	6%
2006	0	0	1	2	3	2%
2010	n.v.t.	4	8	7	15	9%
2012	0	3	5	6	18	9%
2017	8	3	5	10	18	12%
2021	7	7	11	14	24	18%
Opmerking: - Wat opleidingsniveau betreft, is in de afgelopen halve eeuw de naamgeving van opleidingen en onderwijsprogramma's gewijzigd, maar de bovenstaande gegevens ordenen dat niveau globaal en ordinaal van lager naar hoger.						

In termen van religie heeft D66 het altijd moeten hebben van in het bijzonder maar zeker niet uitsluitend de niet-religieuze kiesgerechtigde burgers, in mindere mate van katholieke kiezers en slechts weinig van met name de gereformeerde mannenbroeders (gegevens niet in tabelvorm gepresenteerd).²⁶ Volgens het vu-onderzoek van 1967 stemde 10 procent van de seculiere kiezers op D66, vergeleken met 5 procent van de katholieke en lagere percentages onder hervormde en gereformeerde kiezers. Die verhoudingen van electorale aantrekkingskracht zijn, met schommelingen uiteraard, in een halve eeuw tijd niet wezenlijk veranderd: in 2017 en 2021 stemde volgens gegevens van het NKO respectievelijk 15 en ruim 20 procent van de niet-religieuze kiezers op D66, 9 en 15 procent van de katholieken, 5 en 12 procent van de hervormden, 8 en 10 procent van degenen die zich rekenden tot de PKN, en 1 en 4 procent der gereformeerden. Dat terwijl het aandeel confessionele kiezers van het Nederlandse electoraat in de afgelopen halve eeuw aanzienlijk

geslonken is en dat van niet-confessionelen gegroeid, wat nogmaals een onderliggende demografische ontwikkeling indiceert die electoraal in het voordeel van D66 uit kan werken. Al in 1981 werd in dat verband trouwens scherpzinnig opgemerkt dat D66 op termijn de positie van het CDA als prominente middenpartij zou kunnen overnemen: '[...] zet de trend tot ontkerkelijking en ontzuiling zich voort, dan zou D'66 wel eens de plaats van het CDA als dominerende centrumpartij in het Nederlandse parlement in kunnen gaan nemen.'²⁷

De houding ten aanzien van staatsrechtelijke veranderingen

D66 manifesteerde zich bij de oprichting als nieuwe en vernieuwende partij 'die zich niet baseert op religieuze overtuigingen of klassenstrijd, maar op avontuurlijk democratisch experimenteren'.²⁸ Het rigoureuze aanpakken van primair de vermoldde democratische structuur 'door allereerst het instrumentarium te veranderen'²⁹ en de 'politieke vervreemding' op massaniveau³⁰ die daarvan wellicht het gevolg was, stond bij de partij hoog in het politieke vaandel. De partij kan dan ook worden beschouwd als de Nederlandse manifestatie van het democratisch-radicalisme in West-Europa,³¹ met onder meer voorstellen op het gebied van de rechtstreekse verkiezing van de minister-president en de invoering van een districtenstelsel.

Echter, de oorspronkelijke aandacht voor velerlei staatsrechtelijke vernieuwing zwakt af na het (eerste) vertrek van Van Mierlo na de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973, waarna Jan Terlouw hem opvolgt als leider van de partij: 'De staatsrechtelijke idealen raken op de achtergrond en maken plaats voor een bredere maatschappelijke oriëntatie'.³² In het begin van de 21ste eeuw maakt D66 steeds duidelijker dat de partij 'meer is dan een pleitbezorger van staatsrechtelijke vernieuwing', en in de aanloop naar de vervroegde Kamerverkiezingen van januari 2003 staan in het beknopte pamflet dat dienstdoet als verkiezingsprogramma weliswaar vier thema's centraal, maar 'vormen onderwijs en kennis het speerpunt van de D66-campagne', dus niet langer staatsrechtelijke vernieuwing.³³ In de woorden van partijleider Alexander Pechtold op het partijcongres van april 2008 over deze zogenoemde kroonjuwelen:³⁴ 'Ze zijn nog wel uit voorraad leverbaar, maar ze liggen even niet in de etalage'.³⁵

Maar dan lopen we op de zaken vooruit. Dat D66 midden jaren zestig op partijpolitiek terrein uitdrukking geeft aan een breed

gevoeld publiek verlangen naar meer politieke zeggenschap voor de gewone burger, is duidelijk: '[...] de kiezer wenst meer invloed. [...] Zodra men dan ook de kiezer vragen voorlegt betreffende voorstellen die hem een grotere zeggenschap toekennen, oogst men hoge percentages: de gekozen minister-president (50 procent), de gekozen burgemeester (53 procent), het referendum (61 procent)'.³⁶ En dat 'diepgaande democratiseringsstreven' hielp D66 in 1967 de Kamer in.³⁷

In het NKO is herhaaldelijk – niet in alle onderzoeken – gevraagd naar de opvatting van Nederlandse burgers over enkele staatsrechtelijke veranderingen. Als we de opvattingen van kiezers van D66 vergelijken met die van de Grote Vijf/Drie, althans als daarvan nog sprake is nu het driestromenland van weleer zich lijkt te hebben ontwikkeld tot een aanzienlijk minder overzichtelijke en grillige partijpolitieke delta,³⁸ dan zien we dat de partij van de radicale democratische vernieuwing zich vanaf haar ontstaan wat kiezersaanhang betreft minder onderscheidt dan op basis van de programmatische prioritering verwacht mocht worden (zie Tabel 2). Zo blijkt begin jaren zeventig een grote meerderheid van bijna 80 procent van de D66-kiezers voorstander te zijn van de gekozen minister-president,³⁹ maar onder kiezers van met name de PvdA is die mening ongeveer even wijdverbreid. Zelfs onder de aanhang van de dan nog drie grote confessionele partijen ARP, CHU en KVP alsmede de VVD is in die jaren substantiële steun te vinden voor deze staatsrechtelijke wijziging.⁴⁰ In de 21ste eeuw is de positie van de aanhang van D66 evenmin onderscheidend en zijn er andere partijen waarvan de aanhang in relatief groten getale iets ziet in de directe verkiezing van een minister-president. Over de hele linie, en bij D66 in het bijzonder, lijkt het enthousiasme ervoor echter in de loop der tijd wat te zijn afgenomen, en bij de D66-aanhang het afgelopen decennium is dat gestabiliseerd op een niveau van ongeveer 30 procent steun voor deze wijziging.

Meer (blijvende) steun toont de aanhang van D66 voor de gekozen burgemeester, een optie die eigenlijk pas sinds december 2018 de status van puur gedachte-experiment verloor, toen de zogenoemde deinstitutionalisering van de kroonbenoeming werd gerealiseerd. Eerdere pogingen dit te bewerkstelligen faalden, zoals in de roemruchte Nacht van Van Thijn in maart 2005, toen de PvdA-senatoren onder aanvoering van Ed van Thijn het verwijderen van de kroonbenoeming uit de Grondwet blokkeerden,⁴¹ wat de toch al niet permanent bloeiende

liefde tussen de twee ‘progressieve broederpartijen’ voor enige tijd danig bekoelde.⁴² Dat terwijl de kiezers van PvdA en D66 op dit punt juist eensgezind waren: over de hele periode sinds begin jaren zeventig was een ruime meerderheid van de kiezers van deze partijen voor het kiezen van de burgemeester door de inwoners van de gemeente (zie Tabel 2).⁴³ Trouwens, ook de aanhang van de andere grote partijen zag in meerderheid wel brood in deze mogelijkheid, wat het des te opmerkelijker maakt dat het toch nog zo lang heeft geduurd.

Tabel 2: Opvattingen over enkele staatsrechtelijke wijzigingen naar kiezersaanhang CDA (en voorgangers), D66, PvdA en VVD (diverse jaren, diverse NKO's)

‘De minister-president moet rechtstreeks door de kiezers worden gekozen.’ (% [helemaal] eens)							
	D66	ARP	CHU	KVP	CDA	PvdA	VVD
1971	79	32	46	49		71	38
1972	78	50	53	59		85	53
1977	58				57	75	46
2003	59				43	61	48
2012	32				45	43	35
2017	29				35	25	29
2021	33				36	24	39
‘De burgemeester moet gekozen worden door de inwoners van de gemeente.’ (% [helemaal] eens)							
1971	81	48	52	60		78	54
1972	76	49	43	51		77	60
1977	74				60	71	55
2003	81				58	72	65
2012	68				50	62	61
‘Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een zogeheten referendum.’ (% [helemaal] eens)							
1971	62	32	46	54		71	55
1972	82	61	55	64		84	62
1977	70				66	70	69
2003	51				47	40	61
2012	63				60	63	64
2017	44				50	32	48
2021	41				44	48	43

Wat voor de gekozen burgemeester geldt, geldt in zekere zin eveneens voor het referendum in Nederland. Er is in termen van publieke opinie voortdurend ruime steun voor, maar in de democratische en politiek-bestuurlijke praktijk van Nederland is en blijft het ermee tobben, ondanks de vliegende start aan het einde van de achttiende eeuw.⁴⁴ En ook het referendum kent zijn Nacht, dit keer vernoemd naar Hans Wiegel, die in mei 1999 als senator de politieke doodsteek gaf aan een wetsvoorstel dat het correctieve referendum in Nederland mogelijk diende te maken.⁴⁵ Een variant van het referendum die trouwens door partijgenoot Johan Remkes als voorzitter van de Staatscommissie Parlementair Stelsel nieuw leven werd ingeblazen: 'De staatscommissie ziet in de invoering van het bindend correctief referendum een belangrijke bijdrage aan de modernisering van, en aanvulling op de representatieve democratie en aan de toekomstbestendigheid van het parlementaire stelsel.'⁴⁶ Niet alle vvd'ers zijn blijkbaar bevreesd voor het referendum als 'bijl aan de wortels van de democratie'.⁴⁷ De suggestie van de staatscommissie heeft overigens een vervolg gekregen met een initiatiefwetsvoorstel van sp-Kamerlid Ronald van Raak dat gereed is voor de voor grondwetswijziging benodigde 'tweede lezing'.⁴⁸

De bepaald moeizame relatie die D66 vanaf zijn oprichting met het referendum heeft, bleek nogmaals toen D66-minister van Binnenlandse Zaken Kaja Ollongren in het kabinet-Rutte III niet alleen akkoord ging met de afschaffing van de raadplegende variant ervan, maar die afschaffing begin 2018 vanuit haar functie in de Tweede Kamer met gepaste overtuiging diende te verdedigen. Immers, het regeerakkoord 2017-2021 waarvoor D66 had getekend, had vastgelegd dat het 'nationaal raadgevend referendum [...] niet gebracht [had] wat ervan werd verwacht'. Die rol werd haar niet in dank afgenomen: 'Oppositie grilt Ollongren over afschaffen referendum', kopte dagblad *Trouw*.⁴⁹ Een gegrilde minister of niet, nadat de Eerste Kamer eveneens akkoord ging, was het met die variant van het referendum en daarmee het landelijk referendum in Nederland (voorlopig?) gedaan. Maar het is daarbij de vraag of een en ander D66 werkelijk electorale schade zal hebben toegebracht: in 2017 behaalde de partij een score van 17 procent onder tégenstanders van het referendum vergeleken met een score van 12 procent onder vóórstanders, nadat in 2012 die percentages 9 respectievelijk 8 waren geweest.⁵⁰ De tijd dat

D66 relatief veel kiezers trok juist onder voorstanders van het referendum lijkt voorbij. Onder de kiezersaanhang van D66 is dan ook zowel in 2017 als nogmaals in 2021 een minderheid het (helemaal) eens met de stelling dat over sommige voor Nederland belangrijke beslissingen door de kiezers zelf moet worden gestemd door middel van een referendum. Zoals ook meer in het algemeen de houdingen van kiezers van D66 ten aanzien van de twee kroonjuwelen plus de later toegevoegde glimmer meer en meer zijn gaan lijken op die van andere kiezers, en steeds minder opvallen door een uitgesproken, onderscheidend enthousiasme over enkele staatsrechtelijke vernieuwingen. Sterker nog, in 2021 is de kiezersaanhang van D66 zelfs een fractie minder enthousiast over het landelijke referendum dan de kiezers van CDA, PvdA en VVD zijn.

Ideologisch profiel kiezersaanhang en electorale aantrekkelijkheid

In de beginjaren van de partij ging pragmatisme boven ideologische verankering en principes. ‘De ideologische benadering van de politiek leidt tot een leerstelling, die verstarrend werkt, de vraagstukken, waar het om gaat, vertroebelt en de besluitvorming vaak doet afwijken van hetgeen – geval voor geval – met de wensen van de meerderheid overeenkomt,’ zo poneerde Hans Gruijters, medeoprichter van D66, in *Daarom D’66*.⁵¹ De typering van D66 als ‘een postideologische partij’ onder aanvoering van, zeker in de tijd van Hans van Mierlo, een leider die ‘openlijk claimt dat hij vanuit de casuïstiek redeneert en niet vanuit ideologische schema’s’,⁵² is dan ook begrijpelijk. Pragmatisme als alternatieve principiële keuze, zo lijkt het.

Na de bijna-dood en wederopstanding van de partij in en na 1974 positioneerde de partij zich als ‘het redelijk alternatief’ – titel van het verkiezingsprogramma van 1977 en een blijvend sterk merk – en daarmee ten minste impliciet in ideologische termen: naast het confessionalisme, socialisme en liberalisme representeerde D66 de ‘vierde stroming’ in de Nederlandse politiek.⁵³ Een expliciete keuze voor een ideologische typering en positionering in meer traditionele termen blijkt echter pas jaren later mogelijk, na het definitieve vertrek uit de politiek van Van Mierlo, die de partij veeleer als politieke beweging sui generis en hardnekkig niet als ‘gewone’ partij wenste te zien: ‘Ruim drie maanden nadat Van Mierlo zich uit de politiek heeft teruggetrokken, maakt het partijcongres van D66

in Gouda onbekommerd korte metten met dit leerstuk. De leden omarmen een voorstel om D66 voortaan te tooien met de bijnaam “sociaal-liberaal”.⁵⁴ Al blijft het traditionele ideologische begrippenkader knellen, blijktens bijvoorbeeld de positiebepaling van de Kamerfractie in 2003, waarin wordt gesteld dat D66 ‘niet definieerbaar [is] in links-rechtsverhoudingen’.⁵⁵ Of meer in het algemeen: ‘Het feit dat D66 de ene keer bij “rechts” en de andere keer bij “links” wordt geschaard, toont aan hoe moeilijk het is om het vrijzinnige, progressief-liberale D66 te plaatsen in een simpele links-rechts-tegenstelling.’⁵⁶

De kiezers van D66 hebben echter, zo blijkt, aanzienlijk minder moeite dan de politieke top om zich te duiden in termen van links en rechts, het begrippenpaar dat nog altijd een treffende ideologische positionering indiceert. Niet alleen zijn zij bereid en in staat dat te doen, zij doen dat voor de afgelopen vier decennia waarvoor we vergelijkbare gegevens hebben op consistente wijze (zie Tabel 3), zoals overigens meerdere partijen zich in de loop der tijd in ideologisch opzicht min of meer stabiel betonen.⁵⁷ Gemiddeld genomen blijken D66-kiezers zich dan stevast iets links van het midden te positioneren. En het beeld van de partij als geheel wijkt niet sterk af van het individuele zelfbeeld. Als D66-kiezers een indruk hebben van de links-rechtspositie van hun eigen partij, dan zien zij ook hun partij op een centrumlinkse positie binnen de eendimensionale links-rechtsdimensie. Die perceptie wordt in hoge mate gedeeld door de overige kiezers, die zeker ook in recente jaren iets minder dan D66-kiezers een links-rechtsbeeld hebben van D66 als partij, maar die, als zij een dergelijk beeld hebben, D66 eveneens zien als een middenpartij met een lichte linkse neiging. Een kleine uitzondering is het zeker voor D66 verwarrende politieke jaar 1982, als na de val van het kabinet-Van Agt II D66 anders dan de PvdA deel blijft uitmaken van het kabinet, waardoor ‘de twee progressieve coalitiepartners [...] aan verschillende kanten van de breuklijn terecht komen’.⁵⁸

Tabel 3: D66-positionering in ideologische links-rechtstermen, 1977-2021 (diverse jaren, diverse NKO's)

	Links-rechts (gemiddeld) Zelfpositionering kiezers D66	Geen links-rechts positionering D66 (%)		Links-rechts (gemiddeld) positionering D66	
		door D66-kiezers	door overige kiezers	door D66-kiezers	door overige kiezers
1977	4,8				
1981	4,8	5	10	4,6	4,4
1982	4,8	10	14	5,1	4,9
1986	4,8	1	14	4,6	4,7
1989	4,7	1	5	4,4	4,2
1994	4,9	5	9	4,9	5,0
1998	4,4	4	12	4,9	5,1
2002	4,3	1	4	4,3	4,5
2003	4,7	1	9	4,7	4,7
2006	5,2	0	16	5,2	4,9
2010	4,6	5	14	4,7	4,6
2012	4,9	1	12	5,2	5,0
2017	4,7	5	12	4,9	5,0
2021	4,2	8	14	4,4	4,4
Opmerkingen: - De positionering in termen van links en rechts vond in beginsel plaats aan de hand van een 11-puntsschaal lopend van 0 (links) tot en met 10 (rechts). - Alle zelfpositioneringen zijn afkomstig uit het NKO-vraaggesprek dat aan de Kamerverkiezingen voorafging (pre-enquête), met uitzondering van de zelfpositionering van 2006, die afkomstig is uit het vraaggesprek na de verkiezingen (post-enquête).					

Dat de partij niet evident bij een der klassieke politieke families van socialisten, liberalen of confessionelen behoorde, haar positionering in het politieke midden en het presenteren van zichzelf als pragmatisch en redelijk alternatief: het zijn factoren die allicht bijdragen aan de aantrekkelijkheid van D66 voor een aanzienlijk deel van het Nederlandse electoraat. Wellicht dat dit lange tijd enigszins diffuse ideologische profiel van de partij er mede toe heeft geleid dat kiezers van D66 relatief weinig specifieke, concrete redenen geven om op de partij te stemmen: '[...] er lijkt geen typisch "D66-stemmotief" te bestaan anders dan de vage en wellicht uitermate vluchtige redenen [als "beste partij"] der partijkeuze'.⁵⁹ Dan lijkt het de aantrekkelijkheid van een

goede vriend of vriendin bij wie men zo nodig tijdelijk kan verblijven of logeren, niet die van die ene grote liefde die voor eens en altijd gekozen wordt. Al voor de beginjaren van D66 wordt de partij gezien als tussenstop voor kiezers die zich vrijer dan voorheen door het politieke spectrum begonnen te bewegen en een keuze voor kiezers 'uit schier elke richting'⁶⁰ als bruikbare electorale optie voor velen 'for exchanges with parties on both sides of the Dutch political spectrum'.⁶¹ D66 als politieke partij waar men nu eens op stemt en dan weer niet, het is en blijft een kenmerk van de partij; en herhaaldelijk weet D66 ruim minder dan de helft van de kiezersaanhang bij de ene Kamerverkiezing bij de direct navolgende verkiezing nogmaals voor zich te winnen.⁶²

Dat D66 tot op zekere hoogte een electorale allemansvriend is, kan scherper in kaart worden gebracht met gebruikmaking van het idee van het (maximale) potentiële electoraat (MPE) van partijen, dat wil zeggen het aandeel van het electoraat dat min of meer serieus overweegt ooit op een bepaalde partij te stemmen.⁶³ Bezien we de grootte van de electorale vijver, dan kon D66 zich de afgelopen 35 jaar over het geheel bezien moeiteloos meten met de Grote Drie en beloven in het bijzonder de electoraal goede jaren 1994 en 2017 een nog fraaiere electorale toekomst, als het MPE voor D66 groter is dan of gelijk is aan dat voor CDA, PvdA en VVD (zie Tabel 4). Ook in 2021 ziet die electorale toekomst van D66 er zonnig uit, met een MPE dat nogmaals groter is dan dat van zelfs de VVD. Slechts in een enkel jaar (2006), met op dat moment in meerdere opzichten een 'partij in crisis',⁶⁴ was D66 in termen van potentieel de kleinste van de vier. In dat jaar is ook een van de andere kleinere partijen op links, GroenLinks, in potentie groter dan D66; de gegevens van GroenLinks zijn hier toegevoegd om aan te geven dat het niet vanzelfsprekend is dat in feitelijk stemmenaantal kleinere partijen altijd wel een veel groter potentieel aan kiezers zullen kennen.

Tabel 4: Maximaal potentieel electoraat diverse partijen, 1986-2021
(diverse NKO's)

	D66	CDA	PvdA	VVD	GroenLinks
1986	42	52	49	33	n.v.t.
1989	47	52	50	34	35
1994	57	46	54	46	46
1998	51	48	66	49	35
2002	38	52	45	42	38
2003	42	49	54	41	32
2006	28	49	49	40	35
2010	53	45	54	53	46
2012	44	39	52	51	33
2017	45	42	39	45	37
2021	50	44	45	48	41
Opmerking: - Voor de berekening van het maximaal potentieel electoraat (MPE) vormt de frequentieverdeling van de stemkansvraag, die loopt van 1 (zeker nooit op stemmen) tot en met 10 (zeker ooit op stemmen), het uitgangspunt. De proportie van elke schaalpositie wordt vermenigvuldigd met een cijfer uit de reeks 0; .11; .22; .33; .44; .56; .67; .78; .89; 1. De som ervan is het MPE voor een partij, met 100 vermenigvuldigd om het MPE als percentage uit te kunnen drukken.					

Maar ‘tussen potentieel electoraat en werkelijke verkiezingsuitslag bestaan grote verschillen. D66 is volgens vele kiezers een partij waar men misschien ooit eens op zal stemmen, maar op basis van dergelijke gegevens worden de zetels van de Tweede Kamer natuurlijk niet verdeeld.’⁶⁵ D66 mag dan potentieel allang een grote en soms de grootste partij zijn, maar gelet op de mobilisatie of omzetting van potentiële naar echte stemmen blijft de partij nog altijd achter bij de Grote Drie en behoort D66 eerder tot de politieke kleintjes, met in de regel mobilisatiescores van onder de 20 procent. Slechts af en toe, bijvoorbeeld door een goede campagne, slaagt D66 erin om een groter deel van de potentiële kiezers tot daadwerkelijke kiezers te maken en een goed resultaat te boeken, zoals in 1994 met een mobilisatiescore van ongeveer 29 procent⁶⁶ en met ruim 30 procent nog net iets meer dan in het electorale succesjaar 2021 het geval geweest is.

Rol lijsttrekker

Een goede campagne en vervolgens een mooi verkiezingsresultaat staat of valt met een goede, aantrekkelijke lijsttrekker, zo luidt een hedendaagse politieke wijsheid. Op de vraag naar de empirische degelijkheid van de onderbouwing van die stelling voor de Nederlandse casus gaan we hier niet in,⁶⁷ maar juist in het geval van D66 is het zaak om toch enige aandacht aan deze ene politicus of soms politica te besteden. Immers, '[d]e persoon van de politicus is bij D66 belangrijker dan het programma,' aldus een stellige Hubert Smeets in zijn biografie van Hans van Mierlo over de beginfase van D66, de campagne van 1967 en de 'on-Nederlandse' rol van de D66-lijsttrekker daarin.⁶⁸ En inderdaad, al bij die eerste Kamerverkiezingen van 1967 waaraan de partij meedeed, viel op dat een relatief belangrijke reden voor de D66-keuze 'het vertrouwen in de leiders' was.⁶⁹ Ook in later jaren leek D66 bij herhaling electoraal profijt te hebben van een aansprekende aanvoerder van de kandidatenlijst, zoals gesuggereerd wordt door verwijzingen naar met name Van Mierlo en Terlouw in de antwoorden van kiezers op de vraag waarom zij op een bepaalde politieke partij hebben gestemd.⁷⁰ Deze 'traditie' is tot op heden zichtbaar. Bij de Kamerverkiezingen van maart 2021 inspireerde de heel prominente rol die lijsttrekster Sigrid Kaag speelde in de campagne en beeldvorming de satirische rubriek De Speld tot een bericht onder deze kop: 'Wordt Kaag de eerste kagelijke kaag van Kaagland?'⁷¹ Zo ver kwam het niet, maar er zijn empirische aanwijzingen dat Kaag haar partij aan enige stemmenwinst heeft geholpen: 'Kaags rol als lijsttrekker was voor veel D66-kiezers van belang. De partij slaagde er daardoor in om veel linkse kiezers weg te trekken bij hun eerste keuze,' aldus Ipsos-onderzoeker Sjoerd van Heck.⁷²

In het proces dat personalisering heet, gaat het echter niet om de geïsoleerde aantrekkelijkheid van de lijsttrekker of politiek leider als zodanig, maar om een verschuiving van aandacht van het collectief dat een partij is naar de individuele politicus (m/v). 'The core of the personalisation hypothesis is the notion that individual political actors have become more prominent at the expense of parties and collective identities.'⁷³ Dat kan impliceren dat op massaniveau de waardering van politieke partijen en hun politici uiteen gaat lopen,⁷⁴ maar suggereert wellicht tevens dat individuele politici door kiesgerechtigden hoger gewaardeerd en sympathieker bevonden worden

dan de partij waarvan ze lid en vertegenwoordiger zijn. Dat is vanuit electoraal perspectief relevant, te meer als een vermoeden bestaat van persoonseffecten binnen de electorale calculus. ‘Als partij en persoon precies even positief of negatief worden beoordeeld, dan is immers een onafhankelijke en te onderscheiden effect van een persoon op het stemgedrag onwaarschijnlijk.’⁷⁵ Om een indruk te krijgen van de eventuele bijzondere aantrekkingskracht van de D66-lijsttrekker door de tijd vergelijken we de sympathie voor hem of haar met die voor de partij als geheel, waarbij een positieve score inhoudt dat deze individuele persoon door de kiezers sympathieker wordt geacht, en een negatieve score dat juist de partij hoger scoort op de zogeheten sympathieschaal dan die persoon. We doen dit voor de Grote Drie plus D66 (zie Tabel 5).

Tabel 5: Sympathie voor lijsttrekker en partij vergeleken, D66, CDA, PvdA en VVD (1986-2021, diverse NKO's)

	1986	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	2017	2021
Lijsttrekker-partij D66	+0,7	+2,3	-0,2	+5,8	+5,2	+2,5	-3,1	+4,7	-1,0	+0,4
Lijsttrekker-partij CDA	+10,9	-5,9	-3,7	+2,8	+1,3	+2,0	-1,3	+2,1	-1,3	+1,2
Lijsttrekker-partij PvdA	-3,3	+7,2	+7,4	-8,3	+7,4	+0,0	+4,7	+4,5	+5,7	+1,2
Lijsttrekker-partij VVD	-3,5	-4,0	-2,3	+7,6	-0,8	+2,4	+0,3	+9,4	+6,5	+6,3
Opmerkingen: - Vragen naar sympathiescores voor lijsttrekkers (en soms andere politici) en politieke partijen zijn in het NKO opgenomen sinds 1986; in 1989 was er geen vraag naar sympathie voor partijen opgenomen, waardoor voor dit jaar de vergelijking lijsttrekker-partij ontbreekt. - Tot en met 2003 werd de sympathiescore gemeten aan de hand van een 101-puntschaal (lopend van 0 tot en met 100), vanaf 2006 aan de hand van een 11-puntsschaal (0-10), wat een doorlopende vergelijking van scores door de tijd enigszins hindert; ter vergelijking zijn hier de scores voor die latere jaren vermenigvuldigd met een factor 10. - Bij de vergelijking van sympathiescores is de score van de partij afgetrokken van die voor de lijsttrekker, waardoor een positieve score relatief veel sympathie voor de persoon en een negatieve score relatief veel sympathie voor de partij indiceert.										

Als D66 het sinds midden jaren tachtig bij de Tweede Kamerverkiezingen al van zijn lijsttrekker moet hebben gehad, dan toch niet als gevolg van de bijzonder grote sympathie voor de lijsttrekker van de partij. Veelal wordt de lijsttrekker van D66 iets sympathieker bevonden dan de partij, maar dat verschijnsel zien we voor deze grotere partijen over de hele linie. En op een enkele uitzondering na (in 2006, net aan) is de discrepantie tussen de sympathie voor de lijsttrekker en die voor zijn of haar partij bij opeenvolgende verkiezingen bij D66 minder groot dan bij de drie partijen waarmee vergeleken wordt. Als de sympathiebonus van enige lijsttrekker er ooit is geweest, dan toch waarschijnlijker voor het CDA met lijsttrekker Ruud Lubbers in 1986, de PvdA met Wim Kok in 1994 en 1998 en met Wouter Bos in 2003 en misschien zelfs Job Cohen in 2010, en voor de VVD toen de lijst bij de verkiezingen werd aangevoerd door Hans Dijkstal in 2002, en in 2012, 2017 en nogmaals in 2021 door Mark Rutte. Een maluseffect – als lijsttrekkers kiezers kunnen aantrekken, waarom zouden zij ze dan niet kunnen afstoten?⁷⁶ – zien we in 1994 bij het CDA met Elco Brinkman als nummer 1 op de lijst en bij de PvdA toen Ad Melkert in het jaar van Pim Fortuyn de electorale kop van Jut was van de PvdA. D66 heeft mogelijk enige electorale hinder ondervonden in 2010 onder Alexander Pechtold, die zich in termen van relatieve sympathie wist te reванcheren bij de Kamerverkiezingen van 2012 – maar daarna in 2017 weer wat minder sympathiek werd gevonden door het Nederlandse electoraat dan D66 als partij.

Slotopmerkingen

Het beeld dat Sigrid Kaag had van de kiezersaanhang van Forum voor Democratie was helder – in de kern: klimaatontkenners met behoefte aan een sterke man – maar daarmee nog niet per se juist. Maar zeker wel een scherp en onderscheidend profiel, zoals ooit kiezers van D66 hadden: D66 als partij met een erg jonge kiezersaanhang, relatief hoog opgeleid, duidelijk voorstander van enkele van de staatkundige vernieuwingen die de partij voorstond. Wat dat laatste betreft, was de aanhang van D66 echter weinig uniek. Er waren immers opmerkelijk veel kiezers die in ieder geval na en mogelijk deels door de aandacht die D66 voor dit vraagstuk van staatsrechtelijke vernieuwing had, al

bijna een halve eeuw terug de mening waren toegedaan dat een gekozen minister-president en burgemeester, en een grotere zeggenschap van het Nederlandse volk door een beslissend referendum, wijzigingen waren in het aloude politieke en electorale bestel van Nederland die het overwegen waard zouden zijn. Erg onderscheidend was de kiezersaanhang van D66 dan ook niet op dit punt, zoals na verloop van tijd die aanhang zich meer in het algemeen minder onderscheidde als typisch D66-segment van het electoraat. En effectief is het verlangen naar staatkundige wijziging eigenlijk nooit geweest. Het ontploffen van het bestel heeft D66 nooit gerealiseerd – de enige majeure wijziging was de afschaffing van de opkomstplicht, waarvan D66 als partij electoraal de dupe werd en die vervolgens niet de verhoopte vervolgwijzigingen heeft gefaciliteerd⁷⁷ –, ook niet bij de totstandkoming van paars, toen de kans op stelselwijziging groter dan ooit was, maar Van Mierlo deze kans voor zo goed als open doel liet lopen.⁷⁸ Wat mede kan leiden tot een enigszins weemoedige conclusie: ‘Als er iets in de eenentwintigste eeuw ontplofte, dan toch vooral het modern vooruitstrevende kamp waaraan Van Mierlo zijn hart eind jaren zestig had verpand.’⁷⁹

Als D66 zich wat zijn kiezers betreft nog onderscheidt van andere partijen en dat mogelijk in de loop der tijd steeds scherper is gaan doen, dan is het toch dat de partij vooral kiezers voor zich weet te winnen met een relatief hoge opleiding en een ideologische middenpositie. Een niet heel scherp geprofileerde seculiere middenpartij. Een gematigde partij als resultaat van het krankzinnige avontuur waarmee Van Mierlo en de zijnen ooit begonnen waren – een paradoxale uitkomst, maar ach, voor een paradox meer of minder zou Van Mierlo niet zijn teruggeschrokken.

DE GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN D66-KIEZERS: IN GEMEENTEN MET VEEL ACADEMICI WONEN OOK VEEL D66'ERS

Ron de Jong en Henk van der Kolk

De steun voor D66 is niet in alle gemeenten hetzelfde, zelfs niet als we rekening houden met de grote electorale hoogtes en diepe dalen waardoor D66 de afgelopen decennia is gegaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 bijvoorbeeld was de steun voor D66 het grootst in de toenmalige gemeente Eygelshoven in Limburg. In het dorpje, dat sinds 1982 deel uitmaakt van de gemeente Kerkrade, gingen in dat jaar maar liefst 616 van de 2.456 geldig uitgebrachte stemmen (25 procent) naar D66.

Pas bij de verkiezingen van 2021 sneuvelde dit record, toen in de gemeente Utrecht 26 procent van de kiezers op D66 stemde. In Kerkrade was de steun voor D66 inmiddels afgebrokkeld en kwam de partij niet meer uit boven de 7 procent, ver onder het landelijk gemiddelde. Wellicht had de grote steun in Eygelshoven in 1971 te maken met de gemeentelijke herindelingsdiscussie die in die jaren speelde. De Katholieke Volkspartij (KVP), de dominante partij in die contreien, had zich voor herindeling uitgesproken en een groot deel van de bevolking was tegen. Bovendien stond een inwoner van Eygelshoven en lid van de Provinciale Staten, E.J. van Litsenburg, op de kandidatenlijst van D66 en kreeg hij een opmerkelijk aantal voorkeurstemmen. Dergelijke persoonlijke factoren en lokale

omstandigheden zijn niet uniek: ook in 2017 speelden ze een rol bij een uitzonderlijke uitslag. In dat jaar haalde D66 in de Limburgse plattelandsgemeente Leudal een opmerkelijk percentage van 17 procent, terwijl het landelijke percentage enkele procentpunten lager lag. De goede uitslag kan waarschijnlijk toegeschreven worden aan de in Leudal woonachtige kandidaat Rens Ramaekers, waardoor in Leudal kiezers op D66 hebben gestemd die dat anders niet zouden hebben gedaan.

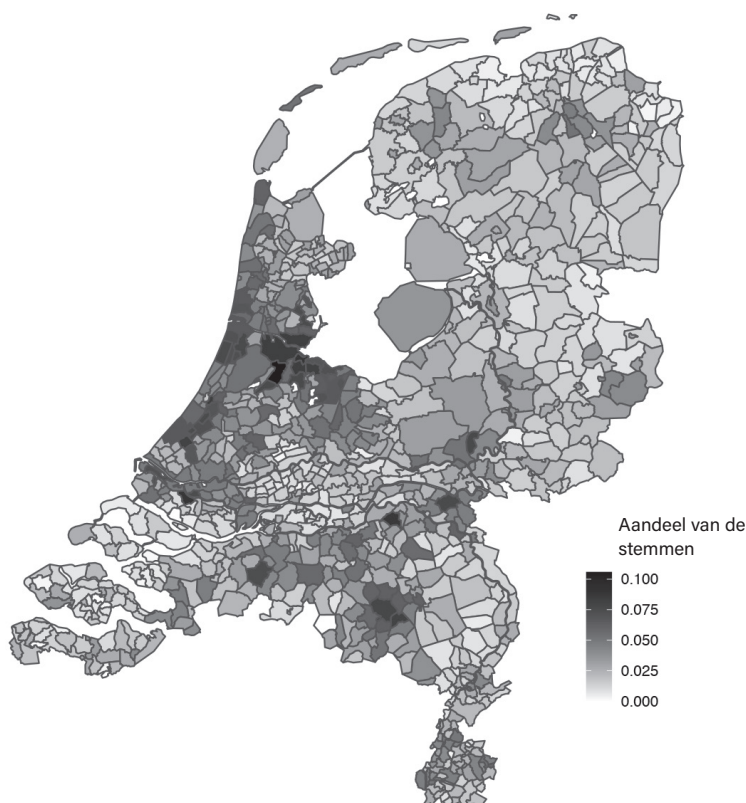
Naast dergelijke specifieke lokale factoren spelen meer algemene factoren als opleidingsniveau en inkomen een rol bij de verdeling van kiezers over de verschillende gemeenten. Het relatieve gewicht van die algemene factoren is niet constant, maar verandert in de loop van de tijd. In dit hoofdstuk bespreken we een aantal van deze algemene factoren. Voordat we daarmee beginnen, geven we eerst een globale indruk van de geografische spreiding van de D66-stem door de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 en 2021 te vergelijken. Op die manier kunnen enkele veranderingen en constanten worden beschreven. De vraag die we daarna beantwoorden, is of het patroon van 1967 wellicht valt terug te voeren op de Vrijzinnig-Democratische Bond, die geregeld als de ideologische voorloper van D66 wordt gezien (zie ook het hoofdstuk ‘Oude vormen en oude woorden: Een politieke voor-geschiedenis van D66’ van Coen Brummer in deze bundel). Daarna bekijken we in hoeverre de geografische spreiding van de D66-stem stabiel was of dat het geografische beeld per verkiezing sterk verschilde. We eindigen met het bespreken van de algemene factoren opleiding, leeftijd en religie.

Het vergelijken van verkiezingsuitslagen door de tijd heen op het niveau van gemeenten is niet eenvoudig. Gemeenten in Nederland zijn tussen 1967 en 2021 veelvuldig heringedeeld. In 1967 waren er 942 gemeenten en in 2021 was dat aantal teruggelopen tot 352. Om uitslagen te kunnen vergelijken moeten ze telkens omgerekend worden naar een andere gemeentelijke indeling. Verder ontbreken soms oude gegevens over de samenstelling van gemeenten. Het opleidingsniveau per gemeente is bijvoorbeeld niet voor alle jaren bekend. Toch geven de gemaakte vergelijkingen en analyses een helder beeld van de veranderende geografische spreiding van D66-stemmers.

De geografische spreiding van de D66-stem in 1967 en in 2021

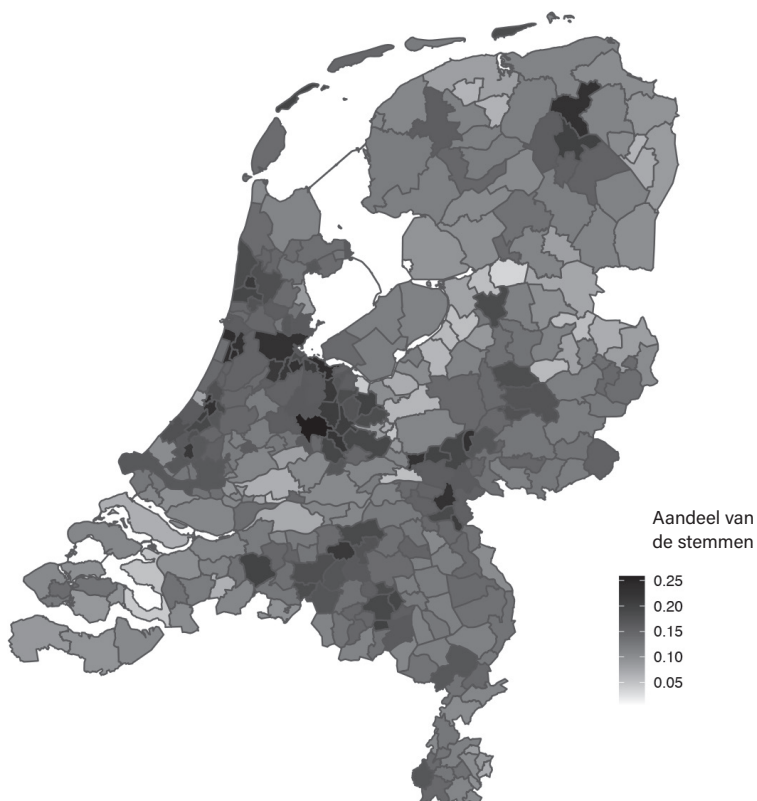
Maar laten we beginnen bij het begin. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 maakte D66 een voor die tijd spectaculaire entree met 4,5 procent van de geldige stemmen. Kaart 1 laat de spreiding van de stemmen in dat jaar zien. Relatief sterk was D66 vooral in Noord-Holland, maar ook in Zuid-Holland en Noord-Brabant (rond Eindhoven bijvoorbeeld). Daarnaast valt de sterke positie op van de meeste universiteitsgemeenten. In de drie noordelijke provincies, Overijssel en het oosten van Gelderland was de partij in 1967 relatief minder aanwezig. Hetzelfde geldt voor Zeeland en het rivierengebied in midden-Nederland.

Kaart 1: Steun voor D66 in 1967

In 2021 haalde D66 15,0 procent van de stemmen. Het patroon was in dat jaar op een aantal punten veranderd. Op kaart 2 zijn de resultaten per gemeente voor dat jaar weergegeven.

Kaart 2: Steun voor D66 in 2021

Allereerst valt wederom de steun in de grote steden op. Het gaat daarbij niet alleen om Amsterdam of Utrecht, maar ook om een stad als Groningen. Het lijkt er wel op dat die steun in 2021 uitgesprokener is. Zo springt Groningen er in 2021 wel, maar in 1967 nog niet bovenuit. In 2021 bleek welke consequenties die relatief grote steun in een stad als Amsterdam kan hebben. Pas toen vrijwel alle stemmen waren geteld kwam de uitslag van Amsterdam binnen. En daardoor schoof

een restzetel van de vvd (die in de hoofdstad juist relatief weinig steun heeft) naar D66. De beide kaarten tonen duidelijk waar D66 noch in 1967 noch in 2021 voet aan de grond kreeg. Dat zijn voornamelijk gemeenten in de Biblebelt, de strook die loopt van de Zeeuwse eilanden over het rivierengebied naar de Veluwe en eindigt in de kop van Overijssel. Het zijn gemeenten als Reimerswaal in Zeeland (in 2021 4 procent), Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland (5 procent) en Zwartewaterland in Overijssel (5 procent). Urk (Flevoland) sluit met 0,5 procent met afstand de rij.

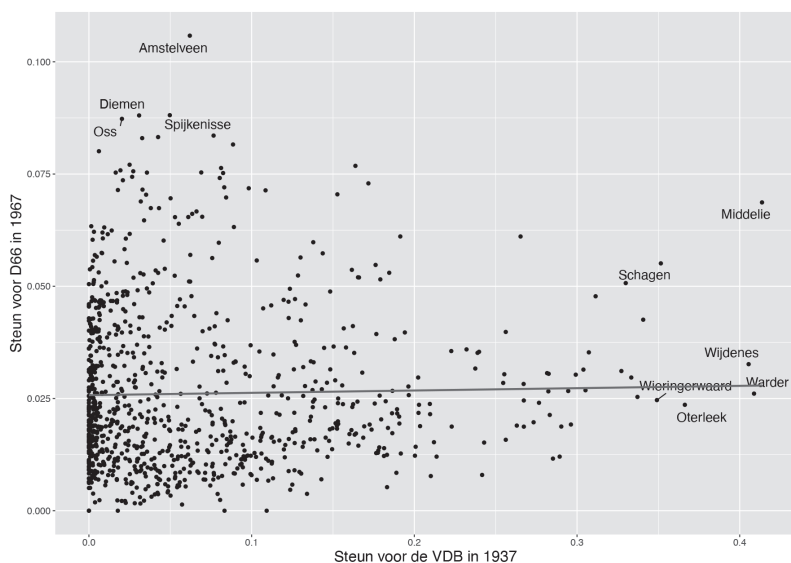
Een eerste vergelijking tussen 1967 en 2021 laat constanten in de geografische aanhang van D66 zien (grote steden en de Biblebelt), maar ook verschuivingen. Alvorens daarop nader in te gaan, bekijken we of het geografische patroon van 1967 te herleiden valt op de partij waarmee D66 een historische verwantschap voelt, namelijk de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb).

Lijkt het geografische patroon van de vdb in 1937 op dat van D66 in 1967?

Hoewel D66 in de beginjaren van zijn bestaan te boek stond als een niet-ideologische, programmatische partij, keerde geregeld de discussie terug over de vraag of de partij als voortzetting gezien kon worden van de vooroorlogse vdb. In het verkiezingsprogramma 1981-1985 werd voor het eerst gesteld dat D66 zijn wortels had in de vrijzinnig-democratische traditie. In 1998 werd het pleit beslecht nadat het partijcongres een motie had aangenomen waardoor de ondertitel 'sociaal-liberaal' aan de naam werd toegevoegd. (Zie het hoofdstuk 'Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast' van Laurien Hansma en Paul Lucardie in deze bundel.) Ook in de wetenschappelijke literatuur over de vdb en D66 wordt het verband tussen beide partijen gelegd. Zo wees Meine Henk Klijnsma in zijn geschiedenis van de vdb op de inhoudelijke overeenkomsten en op het feit dat veel D66-prominenten die verwantschap ook constateerden.¹ Menno van der Land stelde in zijn geschiedenis van D66 dat de partij de rol vervulde die de vdb voorheen speelde. Hij schetste een meer dan honderd jaar oude vrijzinnig-democratische traditie die alleen in de periode 1946-1966 geen partijpolitieke vertaling heeft gekend.²

De vraag naar de inhoudelijke verwantschap van D66 met de vDB behandelen wij niet, maar we bekijken wel of de geografische spreiding van de D66-stemmen in 1967 gelijkenis vertoont met die van de vDB uit 1937, de laatste Tweede Kamerverkiezing waaraan de vrijzinnig-democraten deelnamen voordat ze in 1946 opgingen in de Partij van de Arbeid. Tussen beide jaren gaapt een kloof van dertig jaar. Veel oudere vDB-kiezers waren in 1967 inmiddels overleden, maar er was ook een groep van jongere vDB-stemmers uit 1937 die dertig jaar later weer de gang naar het stemlokaal zou maken. Herkenden zij D66 als de opvolger van de vDB? En, zo ja, hadden ze ook de behoefte om weer naar de vrijzinnig-democratische traditie terug te keren? En kan dat dan wellicht een deel van de patronen in 1967 verklaren?

Figuur 1: Het verband tussen de stemmen op de vDB 1937 en D66 1967 in de gemeentelijke indeling 1967

Figuur 1 laat in de gemeentelijke indeling van 1967 voor elke gemeente op de x-as het percentage vDB-stemmen zien in 1937 en op de y-as het percentage D66-stemmen dertig jaar later. Het is duidelijk dat elk verband tussen beide partijen ontbreekt. Tussen het electoraat van de vDB en dat van D66 bestaat hoegenaamd geen geografische continuïteit.

In de gemeenten waar de vdb in 1937 meer dan 30 procent van de stemmen had behaald, kwam D66 vaak niet eens aan het landelijk gemiddelde. Nu is het natuurlijk mogelijk dat in de tussenliggende jaren de nog levende vdb-kiezers in groten getale verhuisd zijn, maar heel waarschijnlijk is dat niet. Zo zien we in de grafiek plattelandsgemeenten als Wijdenes, Oterleek en Warder, waar de vdb 35 procent of meer van de stemmen haalde en waar de vrijzinnig-democratische kiezers vooral uit vrijzinnig-protestantse boeren bestonden.³ Het is niet aanmerkelijk dat deze en masse vertrokken zijn na 1937.

Een opmerkelijk verschil tussen vdb en D66 is dat eerstgenoemde partij veel meer spreiding in stemmen kende. De grafiek toont duidelijk dat er veel gemeenten waren waar de vdb geen of nog geen procent van de geldige stemmen behaalde, terwijl er ook flink wat gemeenten waren met 10 procent of meer. Bij D66 was het juist omgekeerd. Slechts één gemeente met een uitslag boven de 10 procent en nauwelijks gemeenten met heel weinig stemmen.

Dat de vdb zo'n grote spreiding kende, is begrijpelijk wanneer we naar de typische vrijzinnig-democratische kiezer kijken. Dat waren vrijzinnig-protestanten die vooral woonachtig waren in Noord-Holland en de drie noordelijke provincies. In katholieke streken had de vdb nauwelijks aanhang. De meer gelijkmatige spreiding van D66 lijkt er dan op te wijzen dat de partij geografisch uit alle hoeken en gaten stemmen trok en ogenschijnlijk minder aan bepaalde bevolkingsgroepen was gebonden. Wel was er een duidelijk zwaartepunt in de Randstad en in en rond de grote steden in Noord-Brabant. Daar was de geografische aanhang van D66 min of meer de geografische tegenhanger van die andere testpartij: de Boerenpartij. De partij van Hendrik Koekoek haalde in 1967 vooral goede resultaten buiten de Randstad.⁴

Kaart 1 roept ook de vraag op of D66 wellicht een partij was die in 1967 vooral goede resultaten boekte onder ontzuidde katholieke kiezers. De kaart geeft daar wel aanleiding toe. In de meeste gemeenten waar D66 goede resultaten boekte, woonden relatief veel katholieken. Hier toe behoren onder andere Haarlem en omstreken, de kuststrook van Beverwijk tot Bergen en Het Gooi. Daartegenover staan echter streken als West-Friesland (in Noord-Holland), de Liemers (Gelderland) en Twente, waar de D66-resultaten onder het gemiddelde lagen. Verder loopt het beeld in Noord-Brabant en Limburg ook sterk uiteen. Natuurlijk zaten er onder de D66-kiezers ontzuidde katholieken, maar dat

bevestigt nog niet de stelling dat D66 een partij van vooral ontzuidde katholieken was.

Globale stabiliteit van de aanhang van D66 tussen 1967 en 2021

Terug naar de globale vergelijking van de D66-stemmen van 1967 en 2021. We constateerden dat er op het eerste gezicht veel continuïteit lijkt te zijn tussen beide jaren, maar dat er zich ook veranderingen voordeden. Deze indruk is natuurlijk weinig precies. Bovendien gaat de vergelijking eraan voorbij dat in de tussenliggende jaren heel andere patronen kunnen zijn opgetreden. Om alle Tweede Kamerverkiezingen preciezer met elkaar te kunnen vergelijken, hebben we alle uitslagen vanaf 1967 naar de gemeentelijke indeling van 2021 omgerekend. Vervolgens hebben we voor elke verkiezing de correlatie berekend met alle andere verkiezingen. Het aantal gemeenten is het aantal in 2021, hoewel dat door wat vreemde herindelingen soms een beetje lager ligt. De uitkomsten zijn weergegeven in Figuur 2. Nemen we 1982, dan is in de rij van dat jaar te zien hoe sterk de correlatie van de gemeentelijke uitslagen is met de gemeentelijke uitslagen van de verkiezingen die daarna volgden. In de cellen staat de correlatiecoëfficiënt vermeld. Hoe dichter die waarde 1 nadert, hoe sterker het verband. Hoe dichter de waarde 0 nadert, des te meer elk verband ontbreekt tussen de betreffende jaren.

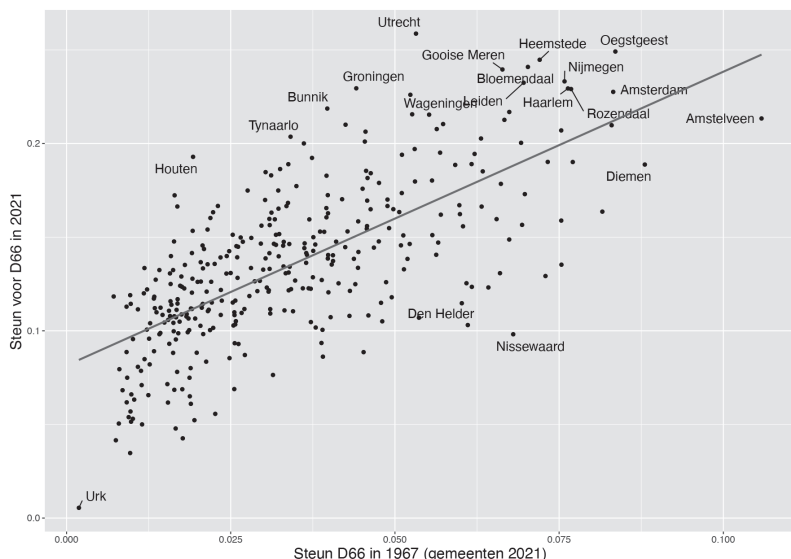
Figuur 2 toont een grote stabiliteit in de tijd, ongeacht de omvang van de steun voor D66. Gemeenten die relatief hoog scoren in het ene jaar, doen dat veelal ook in andere jaren. Daarbij zijn er ook verschillen. Zo is te zien dat het verband van de uitslagen van 1971 en 1972 met de verkiezingen na 2003 zwakker is dan bij andere verkiezingsjaren, zelfs lager dan de verkiezingen van 1967. Opmerkelijk is verder dat vanaf 1998 sterke verbanden zijn ontstaan. De verbanden van elk verkiezingsjaar vanaf 1998 met daaropvolgende verkiezingen zijn duidelijk veel sterker dan bij de verkiezingen voor 1998. Op die verkiezingen van begin jaren zeventig komen we later in dit hoofdstuk nog terug.

Figuur 2: Samenhang in de steun voor D66 door de tijd heen, omgerekend naar de 352 gemeenten in 2021

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	2017	2021
1967	0.79	0.76	0.77	0.69	0.58	0.75	0.78	0.67	0.75	0.71	0.78	0.7	0.73	0.69	0.67	0.69
1971		0.93	0.64	0.8	0.63	0.7	0.69	0.68	0.58	0.54	0.54	0.49	0.47	0.44	0.45	0.46
1972			0.72	0.82	0.63	0.76	0.74	0.66	0.63	0.59	0.59	0.5	0.48	0.44	0.46	0.47
1977				0.78	0.65	0.9	0.93	0.69	0.86	0.8	0.85	0.72	0.77	0.7	0.69	0.72
1981					0.81	0.85	0.82	0.84	0.74	0.72	0.67	0.54	0.58	0.53	0.6	0.61
1982						0.71	0.69	0.75	0.72	0.69	0.64	0.49	0.61	0.6	0.64	0.65
1986							0.97	0.81	0.86	0.81	0.81	0.7	0.71	0.65	0.67	0.69
1989								0.82	0.91	0.86	0.88	0.77	0.8	0.74	0.75	0.77
1994									0.81	0.83	0.73	0.63	0.7	0.67	0.73	0.74
1998										0.95	0.96	0.84	0.92	0.89	0.89	0.91
2002											0.93	0.82	0.9	0.87	0.9	0.91
2003												0.87	0.94	0.9	0.88	0.89
2006													0.91	0.87	0.84	0.83
2010														0.98	0.95	0.94
2012															0.96	0.96
2017																0.97

In Figuur 3 illustreren we Figuur 2 aan de hand van de vergelijking tussen 1967 en 2021. In Figuur 2 hebben we laten zien dat de correlatie tussen de steun voor D66 in 1967 en 2021 0,69 is op een schaal die loopt van -1 tot 1. In Figuur 3 staat dat verband weergegeven in een strooidiagram. In beide figuren is de indeling van gemeenten in 2021 gebruikt. De steun voor D66 verschilde enorm tussen beide jaren (4 procent in 1967 tegen 15 procent in 2021), maar gemeenten waar D66 in 1967 relatief goede of slechte uitslagen haalde, leverden ook in 2021 vaak relatief veel of weinig stemmen op.

Figuur 3: Samenhang in de steun voor D66 in 1967 en in 2021, omgerekend naar de 352 gemeenten in 2021

Gemeenten met een (in)stabile D66-stem tussen 1967 en 2021

Om gemeenten te identificeren die een grote mate van stabiliteit te zien geven en gemeenten waar de aanhang van D66 juist sterk wisselde, hebben we de omgerekende uitslagen op twee manieren geanalyseerd. Eerst met de vraag of er gemeenten zijn waar de steun voor D66 in absoluut opzicht stabiel was. Dat was eigenlijk alleen het geval in Urk, waar sinds 1967 vrijwel niemand op D66 heeft gestemd. In de gemeente Bunschoten is de aanhang van D66 ook vrij stabiel, omdat deze daar sinds 1967 nooit boven de 5 procent uitkwam. In andere gemeenten fluctueert de aanhang van D66 meer, maar het zijn onder meer de eerdergenoemde gemeenten in de Biblebelt waar die schommelingen het kleinst zijn, omdat D66 daar ook zeer laag scoort in de jaren dat het landelijk goed gaat met de partij.

Een tweede manier om na te gaan in hoeverre gemeenten afwijken is door rekening te houden met de wisselende omvang van de partij en te kijken of een bepaalde gemeente sterk afwijkt van het landelijke patroon.⁵ Zo gezien komt in de eerste plaats Nieuwkoop (dat in 2007 met Ter Aar en Liemeer is samengevoegd) naar voren, dat in alle jaren

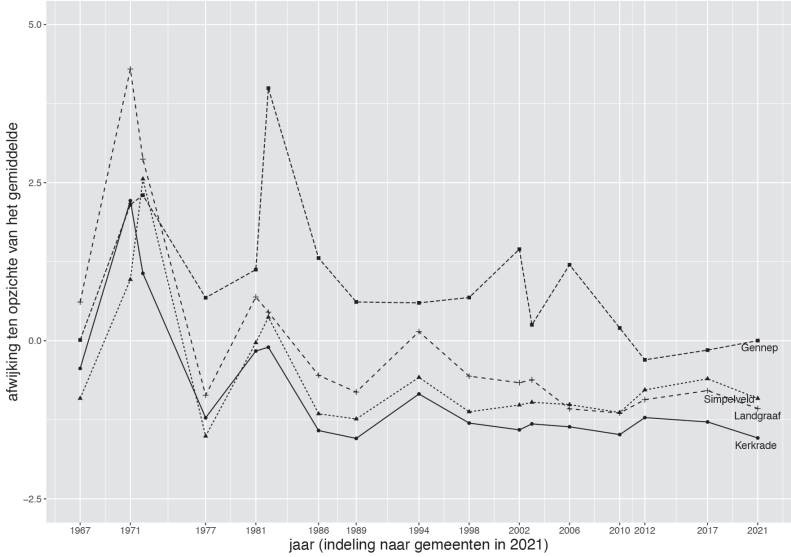
uitzonderlijk gemiddeld scoort: bij landelijk dalende steun voor D66 zakt ook de steun in Nieuwkoop, bij landelijke pieken stemmen ook meer mensen in Nieuwkoop op D66. Ook in gemeenten als Súdwest Fryslân en West Betuwe is de aanhang voor D66 in relatief opzicht stabiel.⁶ Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de samenstelling van deze gemeenten in de afgelopen decennia in allerlei opzichten sterk lijkt op de samenstelling van Nederland als geheel, waardoor veranderingen die we landelijk zien, zich ook op plaatselijk niveau voordoen.

Deze stabiliteit door de tijd, die al bleek uit de relatief sterke correlaties in Figuur 2 en 3, mag niet verhullen dat in sommige gemeenten de uitslag voor D66 wel degelijk sterk veranderde, hetzij trendmatig (gestage *relatieve* daling of stijging), hetzij omdat ze een uitschieter kenden.⁷ Tijdelijke uitschieters duiden waarschijnlijk eerder op specifieke lokale omstandigheden, zoals we in de inleiding al beschreven. De grootste uitschieters zijn weergegeven in Figuur 4a.

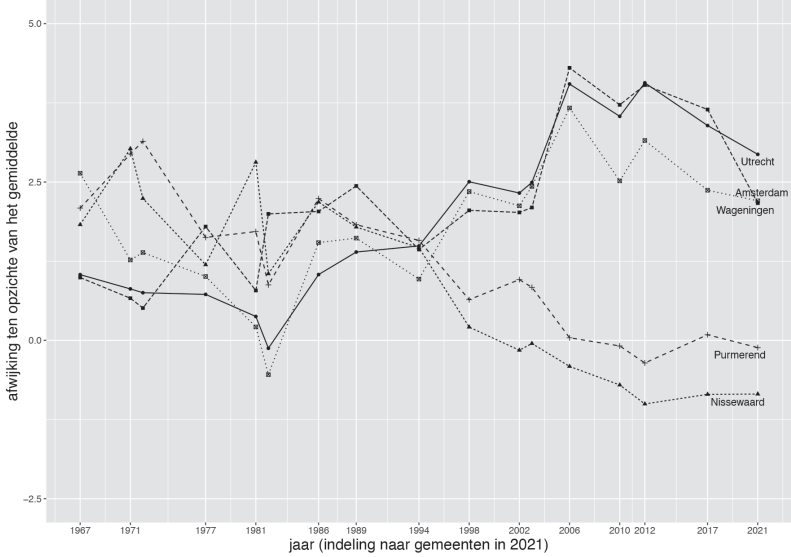
In Figuur 4a staan de vier gemeenten met sterke afwijkingen. In het geval van Kerkrade zagen we eerder dat veel stemmen in 1971 toe te schrijven waren aan de populariteit van een lokale kandidaat. Hetzelfde geldt voor Gennep in 1982, waar het D66-raadslid Paul Wessels veel voorkeurstemmen kreeg.⁸ Opvallend is dat een aantal afwijkingen vooral in 1971 en 1972 optrad, alsof in dat jaar de aanhang van D66 tijdelijk een iets andere samenstelling had. We constateerden dat ook al bij Figuur 2.

In Figuur 4b staan de gemeenten waar niet zozeer sprake is van een tijdelijk uitschieter, als wel van een gestage, maar substantiële verandering: drie universiteitssteden (in voor D66 positieve zin) en Purmerend (van bovengemiddeld naar gemiddeld) en Nissewaard (van bovengemiddeld naar daaronder). Die laatste twee zijn gemeenten waarvan de omvang en samenstelling van de bevolking zeer sterk zijn veranderd in de afgelopen vijftig jaar.

Figuur 4a: Grootste veranderingen in de relatieve steun voor D66: de uitschieters

Figuur 4b: Grootste veranderingen in de relatieve steun voor D66: de trends

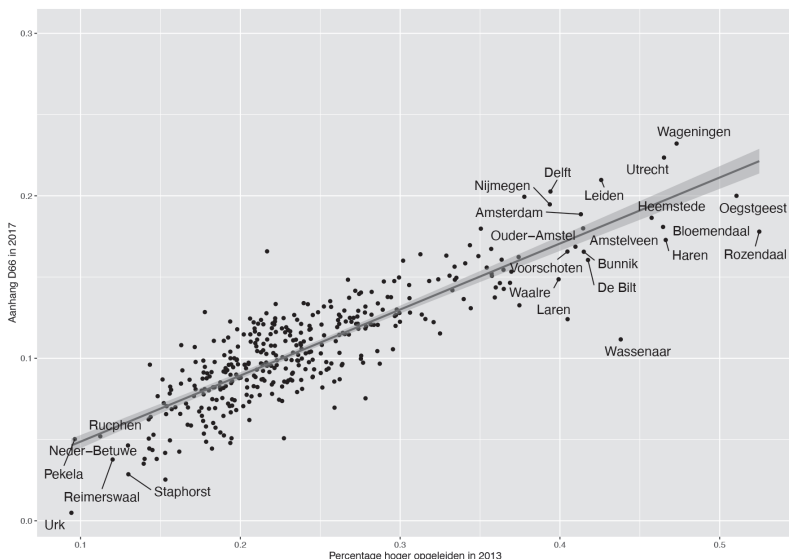
Onze rondgang door het geografisch-electorale verleden van D66 heeft tot nu toe opgeleverd dat er veel geografische stabiliteit bestaat, met enkele opvallende stijgende trends in Utrecht, Wageningen en Amsterdam en enkele incidentele uitschieters veroorzaakt door lokale factoren. Hoe valt dit te duiden? Op grond van het feit dat drie genoemde trendmatige stijgers alle universiteitssteden zijn, ligt het voor de hand eerst naar de factor opleiding te kijken.

In welke mate verklaart opleiding het geografische patroon van D66-kiezers?

Uit kiezersonderzoek weten we dat opleiding een belangrijke rol speelt bij het stemmen op D66. Uit recente kiezersonderzoeken blijkt bijvoorbeeld dat ongeveer 65 procent van de D66-kiezers hoogopgeleid is, terwijl dat bij kiezers van andere partijen ongeveer 40 procent bedraagt.⁹ Dit verklaart waarom D66 in 2021 goed scoorde in universiteitsgemeenten als Groningen, Nijmegen en Leiden (in alle drie scoort D66 23 procent). De gemeente met het hoogste percentage heeft ook een universiteit binnen de grenzen, namelijk Utrecht met 26 procent. Tot de twintig gemeenten waar D66 in 2021 het best scoorde, behoorden liefst zeven gemeenten met een universiteit.

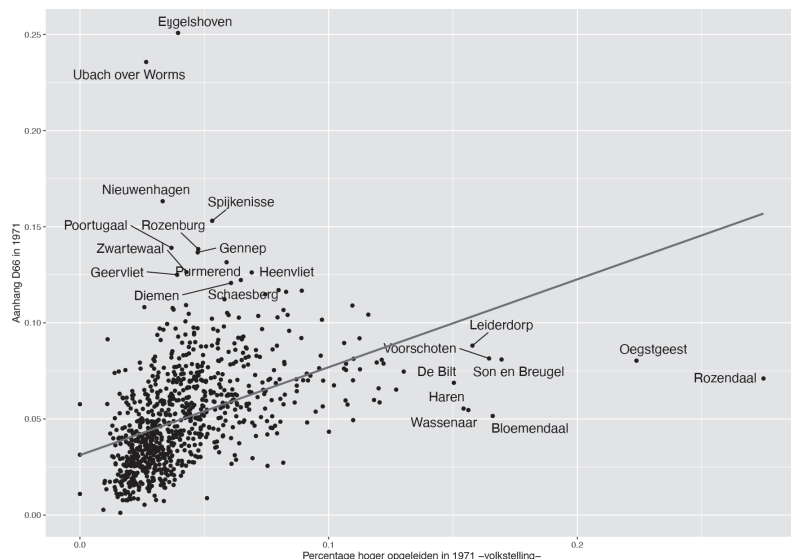
Het verband tussen opleiding en steun voor D66 hebben we verder onderzocht door te kijken naar het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 2013 en het stemmenpercentage op D66 in 2017. Dat verband staat in Figuur 5. Zoals verwacht is er een sterk verband tussen beide variabelen, en ook zijn er nauwelijks extremen. De correlatie tussen beide variabelen is met 0,85 uitzonderlijk hoog te noemen.

Figuur 5: Het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 2013 en steun voor D66 in 2017

Bestond dat verband ook bij de start van D66? Die vraag bleek lastiger te beantwoorden, omdat vergelijkbare CBS-gegevens ontbraken, maar gelukkig was er in 1971 nog wel een volkstelling. Met behulp van die volkstelling hebben we het opleidingsniveau per gemeente bepaald. De categorieën semi-hoger (hbo en kandidaatsexamen) en hoger (beroepsonderwijs volgend op hbo en doctoraal) uit de volkstelling zijn door ons samengevoegd tot de categorie hogeropgeleiden. Het resultaat is in Figuur 6 te zien. Tussen het percentage hogeropgeleiden en het percentage D66-stemmen bestond in 1971 een positief verband. Er zijn echter veel extremen, en het verband is zwakker dan in 2017. Zo scoren de gemeenten met meer dan 15 procent hogeropgeleiden vaker onder dan boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 6: Het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 1971 en steun voor D66 in datzelfde jaar

Nu constateerden we al eerder dat de uitslagen van 1971 en 1972 wat afwijken van 1967 en latere jaren, dus wellicht is dit zwakke verband een uitzondering. We hebben daarom de opleidingsgegevens uit 1971 ook vergeleken met de uitslagen van 1967 en 1977 door de cijfers om te rekenen naar de gemeentelijke indeling van die jaren. Daaruit wordt bevestigd dat er wellicht in 1971 en 1972 iets bijzonders aan de hand was. De correlatie tussen de aanhang van D66 en opleiding in de (ge-aggregeerde) gemeenten was namelijk zowel in 1967 (0,66) als in 1977 (0,60) sterker dan in 1971 (0,44). In 1971 lijkt in een aantal gemeenten, waaronder het eerdergenoemde Eygelshoven en het nabijgelegen Ubach over Worms, maar ook in bijvoorbeeld Nieuwenhagen, de steun voor D66 groter te zijn geweest dan we louter op basis van het percentage hogeropgeleiden zouden verwachten.

Dit is al de tweede keer dat we de verkiezingen van begin jaren zeventig tegenkomen. Het lijkt erop dat die verkiezingen wat betreft D66 wat afwijken van het latere patroon. Wat zou hier aan de hand geweest kunnen zijn? Allereerst was de steun voor D66 in dat jaar niet uitzonderlijk hoog, waardoor kleine verschillen al snel veel invloed hebben, maar dat was in andere jaren ook zo. Verder was de

opkomstplicht net afgeschaft, maar dat gold voor alle gemeenten, en omdat de samenhang in de uitslag tussen 1967 en 1977 best sterk is, kan ook dat geen verklaring zijn. Ook waren er in 1971 zowel wat betreft opleiding als wat betreft steun voor D66 een paar stevige *outliers* (gemeenten met relatief veel hogeropgeleiden of een uitzonderlijk hoge steun voor D66), maar dat waren er te weinig om te verklaren waarom het verband tussen opleiding en D66-s stem in die jaren zo zwak was. Bovendien speelden die opleidingsverschillen in 1967 en 1977 ook.

Het lijkt er eerder op dat we de verklaring moeten zoeken in een (achteraf gezien tijdelijke) toename van steun voor D66 in een aantal gemeenten die helemaal niet gekenmerkt werden door een groot aantal hogeropgeleiden: gemeenten als Spijkenisse, Nieuwenhagen, Zwartewaal en, hiervoor al genoemd, Eygelshoven en Ubach over Worms. Maar het is lastig in die gemeenten een algemeen patroon te ontdekken. In die laatste twee gemeenten verliest bijvoorbeeld de KVP fors en zou het kunnen gaan om overlopers van die partij naar D66. Ook in plaatsen als Nieuwenhagen en Gennep valt niet uit te sluiten dat het gaat om ontzuidde KVP-kiezers die een (tijdelijk) onderkomen vonden bij D66. Maar in Purmerend en Spijkenisse, waar ook veel op D66 werd gestemd en waar toen niet uitzonderlijk veel hogeropgeleiden woonden, was de achteruitgang van de KVP helemaal niet sterk in die jaren, en in ieder geval niet groot genoeg om de relatief grote aanhang van D66 te verklaren. Verder ligt een verband met eventueel overgelopen PvdA-stemmers niet direct voor de hand omdat de PvdA juist won in enkele van de genoemde gemeenten. Kortom, dit behoeft nader onderzoek: waren de verkiezingen van 1971 en 1972 inderdaad afwijkend voor D66? En hoe valt die uitzondering dan te verklaren?

Figuur 5 en Figuur 6 doen vermoeden dat het verband tussen opleiding en het stemmen op D66 de afgelopen decennia sterker is geworden. Hoewel het verband in 1971 in negatieve zin afwijkt van het verband in 1967 en 1977, is het toch in 2017 beduidend sterker (hoewel anders gemeten en daardoor niet een-op-een vergelijkbaar) dan eind jaren zestig en begin jaren zeventig.

Het toenemende belang van opleiding is mogelijk onder meer het gevolg van het feit dat D66 in de loop van de tijd steeds meer een partij is geworden van onderwijs, van progressieve ethische standpunten zoals rond euthanasie, en van kosmopolitische opvattingen

inzake onderwerpen als immigratie en Europese eenwording. Daarmee profileerde de partij zich breder dan in de verkiezingen van 1967 en kort daarna, toen onvrede over het bestaande politieke bestel centraal stond. De oprichters constateerden een gebrek aan zeggenschap van de burgers en streefden een radicale democratisering na van de samenleving en het politieke stelsel.¹⁰ De verschuiving van een van oorsprong staatkundige vernieuwingsbeweging naar een progressieve vrijzinnige en kosmopolitische partij kan wellicht een verklaring zijn waarom het belang van opleiding voor het geografische patroon toegenomen is. Enerzijds sloten de waarden die D66 steeds meer uitdroeg goed aan bij de waarden van veel hoogopgeleiden, en anderzijds nam het aantal hoogopgeleiden na 1971 zeer sterk toe.

Leeftijd en religie

Uit kiezersonderzoek naar de aanhang van D66 lijkt naast opleidingsniveau ook leeftijd een rol te spelen. Om te bezien of dit ook de geografische spreiding van de D66-stem kan verklaren, hebben we bekeken of in 2021 de aanhang van D66 samenhangt met het percentage jongeren tussen 20 en 25. En dat blijkt inderdaad het geval. Maar het lijkt dan toch vooral weer te gaan om hogeropgeleide jongeren. Het verband wordt namelijk in belangrijke mate bepaald door een handvol gemeenten waar relatief heel veel jongeren wonen, en dat zijn precies de gemeenten die we al eerder tegenkwamen, zoals Utrecht, Nijmegen en Leiden. De verschillen tussen de overige gemeenten zijn veel kleiner en daarom leveren die geen bijdrage aan het verklaren van de geografische verdeling van de D66-stem. Een uitzondering in dit opzicht is Urk. Daar is het percentage jongeren ten opzichte van andere gemeenten vrij hoog, terwijl D66 daar vrijwel geen voet aan de grond krijgt. Maar dat is dan ook een gemeente met relatief weinig hogeropgeleiden.

Die laatste gemeente wijst ook nog op een tweede factor die kan helpen de regionale spreiding van de D66-stem te verklaren: religie. Mede door de eerdergenoemde progressieve standpunten op het gebied van de openstelling van het burgerlijk huwelijk voor homoseksuelen en het verruimen van mogelijkheden tot euthanasie verdraagt het stemmen op D66 zich zeker voor orthodox-protestanten moeilijk

met hun levensovertuiging. Ook dat zien we terug in de geografische spreiding van de D66-stem. Zeker als meer dan 15 procent van de inwoners in een bepaalde gemeente ten minste één keer per maand naar de kerk gaat of als het percentage gereformeerden groter wordt dan 10 procent, komt het percentage D66-kiezers in 2021 niet meer uit boven het gemiddelde.

Conclusie

D66 bestormde het politieke toneel met het doel het politieke stelsel te democratiseren en het verouderde partijstelsel op te blazen. De partij richtte zich niet op bepaalde sociale of religieuze groepen, maar op individuele burgers die politieke verandering wensten. Het is wellicht dit algemene appel aan politieke onvrede dat ervoor zorgde dat de partij geografisch relatief weinig spreiding kende. De Democraten haalden wel meer stemmen in de grote steden, in universiteitsgemeenten en in forensengemeenten dan in plattelandsgemeenten, maar de verschillen lijken per saldo niet zo groot als bij andere partijen. Geografisch gezien was D66 niet belast met het verleden. Hoezeer er ook iets te zeggen valt voor een inhoudelijke continuïteit met de VDB, geografisch ontbrak die totaal. D66 ging geografisch niet verder waar de VDB was opgehouden. Als de nog levende VDB'ers nog in dezelfde gemeente woonden als in 1937, was D66 vermoedelijk geen feest van herkenning, en als dat gevoel er wel was, dan was het in ieder geval geen reden om over te stappen.

D66 spreekt tegenwoordig vooral hoogopgeleide kiezers aan. De partij doet het dan ook vooral goed in gemeenten met veel hoogopgeleide inwoners. Dat verband bestond ook al in 1971, maar het was minder sterk en er waren veel meer gemeenten die sterk afweken. De veranderingen die in het geografisch patroon sinds 1967 optraden, zijn dan ook waarschijnlijk ten minste deels toe te schrijven aan het toenemend belang van het opleidingsniveau bij het stemmen op D66.

CONCLUSIE

Coen Brummer en Simon Otjes

‘Wij zijn geen politici,’ schreven de initiatiefnemers van D66 in hun *Appel* in 1966. Ze presenteerden zich als een ‘groep landgenoten’ die bij elkaar waren gebracht door ‘een gevoel van hachelijkheid aangaande sommige verschijnselen in onze parlementaire democratie’. Hoewel dit beeld van buitenstaanders in de politiek niet helemaal recht doet aan de werkelijkheid (in 1969 becijferde de socioloog J.J. Godschalk dat 25 van de 36 initiatiefnemers eerder al actief lid van een politieke partij waren geweest¹), laat het wel duidelijk zien waar het jonge D66 zichzelf positioneerde: buiten het politieke systeem, dat de initiatiefnemers alleen binnentraden vanuit de wens het te veranderen.

In de afgelopen 55 jaar ontwikkelde D66 zich met horten en stoten tot een partij die ook binnen het politieke systeem een rol voor zichzelf vond. De Democraten namen deel aan het landsbestuur in zeven kabinetten en de partij werd, in de woorden van *NRC*-journalisten Annemarie Kas en Thijs Niemantsverdriet, ‘meester in het sluw spelen van het politieke spel’.² De afgelopen tien jaar is een werkbare coalitie in Den Haag zonder constructieve rol voor D66, hetzij in kabinet, hetzij in oppositie, zelfs ondenkbaar. Het laat zien dat het raar kan lopen in de politiek. Maar ook dat D66 vandaag een andere partij is dan bij de oprichting in 1966.

In de inleiding van dit boek werd de vraag opgeworpen in welke mate D66 vandaag nog fundamenteel anders is dan de andere partijen. Het ligt voor de hand dat D66 tegenwoordig meer een besturende dan een bestormende partij is. Maar betekent dit dat D66 een partij is geworden als alle andere? Zijn de verschillen tussen D66 en de andere partijen kleiner geworden? En als dit zo is, komt dit dan door een normalisering van D66 of doordat andere partijen meer op D66 zijn gaan lijken? In deze conclusie hopen we hier een antwoord op te geven.

Tussen 1966 en 2021, zo laat Klei zien in zijn bijdrage, maakte D66 een ontwikkeling door: meer en meer werd D66 een partij die binnen de spelregels van het bestaande systeem politiek bedreef. De ambitieuze – en misschien wel onbezonnen – plannen over het doen ontploffen van het partijbestel en het radicaal democratiseren van samenleving en politiek van het vroege D66 maakten plaats voor bedachtzame hervormingsgezindheid. Ontegenzeggelijk is daarmee iets ‘revolutionairs’ verloren gegaan. Het past bij het beeld van de roerige jaren zestig en de verzakelijking van politiek en bestuur die optrad in de decennia die daarop volgden. Maar wie met een open blik de geschiedenis van D66 beziet, moet concluderen dat het revolutionaire elan van D66 eigenlijk altijd zuinigjes werd uitgedragen als het ging om concrete politiek. Medeoprichter Hans van Mierlo was waarschijnlijk het meest serieus in zijn wens van een nieuw politiek bestel, maar al vanaf de oprichting van D66 was er debat in de partij én de Kamerfractie over de vraag hoe wenselijk de eenzijdige nadruk op democratisering nu precies was. Al ten tijde van de komst van Jan Terlouw als politiek leider leek er consensus te zijn dat D66 een normale politieke partij moest zijn.

Onderdeel van deze ontwikkeling tot ‘normale’ politieke partij is dat D66 gaandeweg drie typische onderdelen van het zijn van een partij accepteerde: het staan in een politieke traditie, het hebben van een gedachtegoed en het onderdeel zijn van een internationale familie. Zoals Brummer in zijn hoofdstuk laat zien was er ook voor de komst van D66 een lange traditie van links-liberalisme in de Nederlandse politiek. De periode 1946-1966 – waarin er geen georganiseerd links-liberalisme bestond – was daarmee een opvallende uitzondering. Hoewel de D66'ers van het eerste uur verdeeld waren over de vraag of zij in een links-liberale traditie stonden, is dit anno 2021 geen onderwerp van debat meer in de partij. Dit blijkt ook uit de bijdrage van Hansma en Lucardie, die beschrijven hoe D66 zich ontwikkelde tot een partij die het ‘sociaal-liberalisme’ aanhangt. D66 danste lang om dit label heen. Pas in 1998 omarmden de Democraten het etiket, terwijl de partij in feite al jarenlang die combinatie van individuele zelfontplooiing en gelijke kansen onderschreef. Het opvallende is dat de keuze van D66 voor dit label samenviel met de jaren van paars,

de coalitie van PvdA, vvd en D66 die mogelijk was gemaakt door de derde weg binnen de sociaal-democratie en de keuze van de vvd om met louter progressieve partijen te regeren. Ook toen het politieke klimaat veranderde door de opkomst van het rechts-populisme in de landelijke politiek, hield D66 vast aan de sociaal-liberale, pro-Europese en progressieve idealen uit de jaren negentig. Deze kregen meer nadruk dan de democratiseringsagenda die de drijvende kracht achter de oprichting van D66 was. Anno 2021 hangt D66 net als de andere gevestigde partijen een 'isme' aan en is het in die zin 'genormaliseerd'. Echter, juist door de pro-Europese, kosmopolitische en progressieve oriëntatie verwierf D66 zich een eigen positie.

Deze programmatische en ideologische trends komen samen in de relatie van D66 tot de Europese liberale familie, zoals beschreven door Otjes. Hier zien we duidelijk de normalisering van D66. Waar D66 aanvankelijk wilde dat zich één pan-Europese pro-Europese progressieve partij zou vormen, liet het deze gedachte varen om zich – na veel interne strubbelingen – aan te sluiten bij de Europese liberale familie. Hierin verwierf de partij zich een sterke positie, naast de grote (en soms kleinere) Europese broer vvd.

Leiders, leden en kiezers

De veranderingen die D66 doormaakte in de afgelopen 55 jaar en de verschillende politiek leiders beïnvloedden elkaar wederzijds, zo laat Smeets zien in zijn bijdrage. Waar Van Mierlo de belichaming was van een gewenste brede ommekeer in de politieke cultuur, opereren latere leiders als Terlouw, Alexander Pechtold en Sigrid Kaag strategisch binnen de bestaande spelregels.

Ook drukten partijleiders hun stempel op de partij zelf, zoals Voerman schetst, en dat met betrekking tot zowel de organisatie als de cultuur. D66 is niet meer de enige partij die op basis van one person, one vote beslist en waar de leden de kandidatenlijst vaststellen en de lijsttrekker aanwijzen – eerst door een ledencongres en vanaf 2006 door een referendum. In dat opzicht heeft het peloton de afstand tot de koploper weten in te lopen. Ondanks het democratische ideaal van D66 weegt de stem van partijprominenten en partijleiders in de praktijk geregeld zwaarder dan die van gewone leden. In die zin is de oerdemocratische

partij meer gaan lijken op de andere partijen. Sinds Robert Michels weten we dat '[d]ie Demokratie führt zu Oligarchie'³ en D66 is geen uitzondering op deze regel. Van Holsteyn en Den Ridder laten zien dat de leden van D66 feilloos doorhebben dat hun stem in de praktijk minder zwaar weegt dan die van fractievoorzitters en bewindspersonen. Deze trend is met name in de periode-Pechtold versterkt.

Waar het gaat om de kiezers, komen Van Holsteyn en Irwin enerzijds en De Jong en Van der Kolk anderzijds op basis van hun eigen materiaal tot vergelijkbare conclusies. In het huidige electorale landschap heeft D66 duidelijk een eigen niche van jonge, hoogopgeleide, stedelijke kiezers. In de jaren zeventig deed de partij het uitzonderlijk goed in zuidelijk Nederland, waar katholieke kiezers zich losmaakten van hun verzuilde verbanden. In de vroege jaren negentig deed D66 het juist beter onder middelbaar opgeleiden dan onder hogeropgeleiden, en in deze periode is D66 ook juist sterk vertegenwoordigd onder kiezers in Vinex-steden in de Randstad. Parallel aan de verschuiving van D66 naar partij van hogeropgeleiden tempert het enthousiasme voor democratische vernieuwingen dat de partij ooit zo kenmerkte. In het electoraat heeft D66 altijd een eigen, zij het veranderend, electoraat bediend.

De toekomst van D66 als 'systeempartij'

Waar we in de inleiding de opkomst van D66 in de politiek beschreven als die van een *challenger party*, is dat anno 2021 niet (meer) het geval. D66 is niet langer een nichepartij die nieuwe niet-economische thema's benoemt, maar een partij met een brede en ambitieuze sociaal-economische hervormingsagenda met investeringen in onderwijs en duurzaamheid en met een pro-Europese visie. Maakt dat D66 tot een *dominant party*, de tegenhanger van de *challenger party* in het werk van de politicologen Catherine de Vries en Sara Hobolt?⁴

Dat gaat misschien te ver. In het Nederlandse politieke bestel heeft geen enkele partij een duurzame dominante positie. D66 is gaan behoren tot de mainstream van het partijenlandschap, de gevestigde politieke partijen die in wisselende coalities de afgelopen decennia Nederland bestuurden. In die zin is D66 anno 2021 misschien het best te omschrijven als 'systeempartij' die niet langer de gevestigde orde wil bestormen, maar opereert binnen het politieke systeem, door een

rol te nemen in het besturen van het land, bondgenootschappen aan te gaan met wisselende partijen, om zo gewenste hervormingen aan meerderheden te helpen, zowel binnen als buiten kabinetten.

D66 is daarmee wel degelijk genormaliseerd, zowel door zelf meer op gevestigde politieke partijen te gaan lijken als doordat andere partijen – met name op het gebied van ledendemocratie – meer op D66 zijn gaan lijken. Dit betekent echter nog niet dat D66 hiermee een partij als alle andere is. Zoals we in de bijdragen in dit boek zagen, bekleedt de partij een unieke positie door de combinatie van ideologische oriëntatie (pro-Europees, kosmopolitisch en progressief), kiezers- en ledenprofiel (hogeropgeleid en stedelijk) en houding in de politiek (constructief meebesturen in coalitie en oppositie).

Betekent de status van systeempartij dat D66 tot in het einde der dagen zal bestaan? In de geschiedenis die dit boek beschrijft, heeft D66 te vaak aan de rand van de afgrond gestaan om dat met zekerheid te zeggen. ‘Regeren is halveren’ was het adagium van D66 tot de succesvol verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021. Deelname aan een coalitie, een onhandige opstelling in een groot politiek vraagstuk, de val van een politiek leider: alle kunnen ze de partij naar de afgrond brengen. Drie keer wist D66 als een feniks uit zijn as te verrijzen, maar prestaties uit het verleden zijn geen garantie voor de toekomst.

Wel lijkt het erop dat er in veel Europese landen ruimte is voor een pro-Europese, progressieve, kosmopolitische sociaal-liberale partij, die de noodzaak ziet klimaatverandering aan te pakken en een rol te spelen op het internationale podium. Er is hier zeker een electoraat voor van hogeropgeleide kiezers, bijvoorbeeld in universiteitssteden. In Frankrijk heeft Macron een dergelijke partij, La République En Marche, in enkele maanden uit de grond gestampt. Dit deed de harten van een aantal D66'ers sneller kloppen. In Duitsland wordt die plek op dit moment ingenomen door Bündnis '90/Die Grünen. De realo-vleugel hiervan is niet van D66 te onderscheiden.

D66 heeft in Nederland geen alleenrecht op deze positie, want de pan-Europese federalisten van Volt richten zich bijvoorbeeld ook op deze niche, maar de partij staat sterk om deze positie de komende jaren verder uit te bouwen. Onvermijdelijk zal dit met horten en stoten gaan, met nederlagen en overwinningen. In het hedendaagse

politieke landschap, waarin de tegenstelling groeit tussen lager- en hogeropgeleiden en tussen globaliseringsoptimisten en -pessimisten, is er duidelijk ruimte voor een partij als D66 die ernaar streeft met progressief beleid de tegenstellingen te overbruggen. Het behouden van die positie is, 55 jaar na de oprichting van een partij die begon als democratisch experiment, een zoektocht naar balans. Tussen idealisme en realpolitik. Tussen politiek vernieuwen en verworven macht behouden. Tussen, kortom, bestormen en besturen.

NOTEN

Voorwoord

- 1 W. Wolz, 'Naar een politiek zonder programma's', in: *NRC Handelsblad*, 5 juli 1991. Zie ook G. Voerman, 'Inleiding', in: idem (red.), *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek* (Amsterdam 1994), 1-6, 5; Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 473.
- 2 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 290.
- 3 M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003); M. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012).

Inleiding

- 1 Als reden voor de significante afwijking wees Ipsos naar het uitzonderlijke karakter van de 'corona-verkiezingen': doordat mensen op meerdere dagen mochten stemmen, zowel fysiek als per brief, bleken de modellen minder nauwkeurig. Sjoerd van Heck, *TK21: de exitpoll – hoe hebben we het gedaan?* Zie: <https://www.ipsos.com/nl-nl/tk21-de-exitpoll-hoe-hebben-we-het-gedaan> (laatst geraadpleegd 29 mei 2021).
- 2 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 28.
- 3 Sociale kenmerken van de initiatiefnemers zijn gedocumenteerd door J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica*, 5 (1969) 1, 62-74.
- 4 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 32.
- 5 *Het Parool*, 13 februari 1967.
- 6 Zie onder meer: Catherine E. de Vries en Sara B. Hobolt, *Political entrepreneurs. The rise of challenger parties in Europe* (Princeton 2020), 6-17; Bonnie M. Meguid, *Party competition between unequals. Strategies and electoral fortunes in Western Europe* (Cambridge 2008).
- 7 De Vries en Hobolt, *Political entrepreneurs*, 28. De eerste golf waren volgens De Vries en Hobolt de sociaal-democraten aan het begin van de twintigste eeuw.
- 8 L. Koeneman en G. Voerman, 'Het Partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1985', in: R.A. Koole en A.P.M. Lucardie (red.), *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986), 14-67, aldaar 33-37.

Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66

- 1 De auteur bedankt Daniël Boomsma, Meine Henk Klijnsma, Ulco Kooistra, Simon Otjes, Mark Verheijen en Gerrit Voerman. Bijzondere dank gaat uit naar Aniek Zwemer, die een belangrijke bijdrage leverde aan het bronnenonderzoek.
- 2 'Congrestoespraak *De keuze van D'66* door Hans van Mierlo' (1968)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 41-55.
- 3 'Dat rotwoord "pragmatisch"' door Harrie Jongedijk en Eddy Schuyer (1968)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 37-40.
- 4 'Pamflet: *De filosofie van D'66* door Henk Zeevalking (1973)', in: Daniël Boomsma, *De keuze van D'66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 91-95.
- 5 Zie bijvoorbeeld: Jan Terlouw, 'Vierstromenland', *Democraat*, juni 1977; Zeevalking, *De filosofie van D'66*, 93; Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij', *Idee*, december 1991, 19-25, aldaar 19.
- 6 Joost Sneller en Daniël Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren. D66 als factor in de Nederlandse politiek', in: Friso Wielenga, Carla van Baalen en Markus Wilp (red.), *Een versplinterd landschap. Bijdragen over de geschiedenis van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2018), 55-77, aldaar 58.
- 7 *De Tijd*, 18 oktober 1985.
- 8 J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', in: *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 74.
- 9 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008), 695.
- 10 Sneller en Boomsma, 'Tussen rebelleren en regeren', 57.
- 11 Denk onder meer aan studies naar Thorbecke (Aerts), Fransen van de Putte (Consten), Treub (Slijkerman), Cort van der Linden (Den Hertog), Van Riel (Verheijen), Den Uyl (Verkuil), Wiegel (Sijpersma), Gruijters (Tammes) en Van Mierlo (Smeets).
- 12 C.A. Groenewold, *H.P. Marchant (1869-1956): 'le tigre néerlandais'* (Kampen 1992), 19.
- 13 Fleur de Beaufort en Patrick van Schie geven een interessante inventarisatie van hedendaagse invullingen van het begrip 'sociaal-liberalisme' in diverse politieke stromingen in hun essay *Sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2014), 8-12.
- 14 Siep Stuurman beschrijft deze transitie van het denken over de rol van de staat in het 'creëren' van burgers in *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992), 372.
- 15 Adriaan van Veldhuizen, *De partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015), 18-19, 21.
- 16 G. Taal, *Liberalen & radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980), 1-2.
- 17 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999), 22.

- 18 J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam 2013), 405.
- 19 Zie voor een beschrijving van de verknoping tussen liberalisme en economisch denken in deze periode: T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
- 20 Een selectie van Thorbeckes *Naredé* is opgenomen in de bijlage 'Thorbecke en Kappeyne van de Coppello: Twee vormen van liberalisme' in: H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw* (Assen 1982), 220-228.
- 21 Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018), 646-647; Paul Consten, I.D. Fransen van de Putte. 1822-1902. *Het leven van een selfmade politician* (Amsterdam 2019), 235-241.
- 22 J.T. Buys, 'Onze politieke toestand', *De Gids* 35 (1871), IV, 523-558, 555.
- 23 Een selectie van Kappeynes toespraak is opgenomen in de bijlage 'Thorbecke en Kappeyne van de Coppello: Twee vormen van liberalisme' in: H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw* (Assen 1982), 220-228.
- 24 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 372.
- 25 Ruud Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991), 32-53, 46.
- 26 Taal, *Liberale & radicalen*, 80; Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005), 26-27.
- 27 Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995), 277.
- 28 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 278-279.
- 29 Taal, *Liberale & radicalen*, 104.
- 30 A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie* (Baarn 1918), 254.
- 31 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 280.
- 32 Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, 13.
- 33 Ibidem, 18.
- 34 Taal, *Liberale & Radicalen*, 199-200.
- 35 Ibidem, 241.
- 36 C.K. Elout, *Onze politieke partijen* (Amsterdam 1919), 37-38. Deze behoudende liberalen verenigden zich uiteindelijk in de Bond van Vrije Liberalen.
- 37 Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, 22-28.
- 38 Ibidem, 28.
- 39 Diederick Slijkerman, *Enfant terrible. Wim Treub (1858-1931)* (Amsterdam 2016), 31-34.
- 40 M.M. van Praag, 'De radicalen', *De opbouw* 22 (1939) 4/5, 105-173, 127; *Algemeen Handelsblad*, 12 januari 1888.
- 41 Slijkerman, *Enfant terrible*, 54.
- 42 Taal, *Liberale & Radicalen*, 223.
- 43 Ibidem, 224.
- 44 Ibidem, 221-224.
- 45 Zie voor deze broedertwisten: Van Praag, 'De radicalen', 149-155.

- 46 Van Praag, 'De radicalen', 162.
- 47 Ibidem, 165.
- 48 Klijnsma, *Om de democratie*, 53.
- 49 Van Praag, 'De radicalen', 166, 171.
- 50 Voor een gedetailleerd verloop van de breuk in de LU en de oprichting van de VDB, zie: Klijnsma, *Om de democratie*, 65-70.
- 51 *Beginselverklaring Vrijzinnig-Democratische Bond*, 4 mei 1901, zie: <https://dnppre-po.ub.rug.nl/11204/1/VDB%20-%20Beginselverklaring%20en%20Ontwerp%20Verkiezingsprogram%201901.pdf> (geraadpleegd 5 mei 2021).
- 52 Klijnsma, *Om de democratie*, 77.
- 53 Ibidem, 179-185.
- 54 Meine Henk Klijnsma, '1913. Dirk Bos en de mislukte progressieve kabinetsformatie' in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 97-99, aldaar 97-98.
- 55 Klijnsma, '1913. Dirk Bos en de mislukte progressieve kabinetsformatie', 98.
- 56 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 38.
- 57 Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De Nederlandse tijger. Vrijzinnig-democraat Hendrik Pieter Marchant in drie toespraken* (Hilversum 2019), 11.
- 58 Brummer en Boomsma, *De Nederlandse tijger*, 13-14.
- 59 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 46.
- 60 Klijnsma, *Om de democratie*, 350-351.
- 61 Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde', 46.
- 62 Klijnsma, *Om de democratie*, 519-520.
- 63 Daniël Boomsma, 'Hoe D66 en PvdA hun speciale band kunnen herstellen', in: *Socialisme & Democratie* (februari 2020) 55-64, aldaar 58.
- 64 Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA' in: G. Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie* (Amsterdam 1991), 88-109, aldaar 88.
- 65 Meine Henk Klijnsma, 'Het einde van de VDB', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 133-135, 134.
- 66 Klijnsma, *Om de democratie*, 650-654.
- 67 *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1947.
- 68 Klijnsma, *Om de democratie*, 669.
- 69 Ibidem, 667-668.
- 70 Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), 284.
- 71 Frans Becker, 'De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA', in: F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016), 127-160, aldaar 129.
- 72 Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans', 102.
- 73 Dik Verkuil, *De gedrevene. Joop den Uyl 1919-1987* (Amsterdam 2019), 54-55.
- 74 Klijnsma, *Om de democratie*, 670.
- 75 Anne Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968), 221.
- 76 Klijnsma, *Om de democratie*, 674.

- 77 Anne Vondeling, 'De vrijzinnig democraten van 1936 en die van '66', *Democraat*, december 1978.
- 78 *De Telegraaf*, 10 maart 1953.
- 79 *De Telegraaf*, 28 oktober 1952.
- 80 Klijnsma, *Om de democratie*, 682.
- 81 *Friese Koerier*, 27 januari 1953.
- 82 Klijnsma, *Om de democratie*, 684-686.
- 83 Ibidem, 685.
- 84 *Leeuwarder Courant*, 19 februari 1953.
- 85 Piet de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten' in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme* (Amsterdam 1991), 54-73, aldaar 68.
- 86 Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de vvd-partijorganisatie* (Houten 1988), 41.
- 87 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 292.
- 88 Ewout Klei, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015), 35.
- 89 Hein Roethof, *Dwars over het Binnenhof. Herinneringen van een liberale socialist* (Utrecht 1990), 101.
- 90 *Het vrije volk*, 15 november 1954.
- 91 Klei, *De weg naar de macht*, 36.
- 92 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 104.
- 93 Mark Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo* (Amsterdam 2016), 65.
- 94 Klei, *De weg naar de macht*, 45-47.
- 95 Ibidem, 48.
- 96 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 295.
- 97 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 107.
- 98 Klaas Tammes, *Een verdwaalde intellectueel. Hans Gruijters. Van kroegbaas tot eerste burgemeester van Lelystad* (Amsterdam 2020), 97-99.
- 99 Verheijen, *Harm van Riel*, 127-129.
- 100 Diederick Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht. Henk Vonhoff (1931-2010)* (Amsterdam 2018), 47.
- 101 Daniël Boomsma, 'Het Liberaal Democratisch Centrum van Hein Roethof', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2020), 144-147, aldaar 147.
- 102 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 48.
- 103 Roethof, *Dwars over het Binnenhof*, 108.
- 104 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 183.
- 105 Henk Vonhoff, 'De strijd om het midden', *Liberaal Reveil*, februari 1974.
- 106 Pieter Sijpersma, *Hans Wiegel. De biografie* (Amsterdam 2020), 92.
- 107 Sijpersma, *Hans Wiegel*, 98.
- 108 Slijkerman, *Liberaal zwaargewicht*, 183-184; H.J.L. Vonhoff, 'De vvd als geestelijk nazaat van de vdb', in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 116-121.
- 109 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 30.

- 110 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo 1931-2010* (Amsterdam 2021), 62-68; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 19-22.
- 111 Uitzending verkiezingsspot D'66, 1967.
- 112 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 19.
- 113 Ibidem, 34.
- 114 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 73-74.
- 115 Ibidem, 82.
- 116 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 310.
- 117 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 84.
- 118 Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk van Arie van der Zwan, 'Nieuw Links en D'66', in: Chris Hietland en Gerrit Voerman, *10 over rood, vijftig jaar later* (Amsterdam 2016), 177-191.
- 119 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 66.
- 120 Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', 70.
- 121 Verheijen, *Harm van Riel. Een rechtse provo*, 148-149.

De roerige geschiedenis van D66: Van vernieuwingsbeweging naar geprofessionaliseerde partij

- 1 Ben Rogmans, *Hans van Mierlo. Een bon-vivant in de politiek* (Baarn 1991), 30.
- 2 Hans van Mierlo, 'De rechte lijn', in: Jan Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 1991), 10-17, aldaar 11.
- 3 Rogmans, *Hans van Mierlo*, 32.
- 4 Interview Erwin Nypels, 19 januari 2021.
- 5 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 29.
- 6 Interview Laurens Jan Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 7 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 68-70.
- 8 Interview Laurens Jan Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 9 Dit zijn Hans Gruijters, Harrie Jongedijk, Reinier Heijting, Herman Koenen, Erwin Nypels en Rindert Straatsma.
- 10 Ewout Klei, 'De Demostaat-resolutie van de JOVD', in: Coen Brummer en Daniël Boomsma, *De canon van het sociaal-liberalisme*, herziene tweede druk (Amsterdam 2020), 148-151.
- 11 Ewout Klei, *De weg naar de macht. Een kroniek van de JOVD 1949-2015* (Amsterdam 2015), 45-47, 50-51.
- 12 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 66-67.
- 13 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 72.
- 14 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 120-142.
- 15 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 77.
- 16 Ibidem, 82-85.
- 17 Interview met Maarten Engwirda, 23 januari 2021.
- 18 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 74-75, 81-82.
- 19 Interview Brinkhorst, 28 januari 2021.

- 20 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 105-106.
- 21 Ibidem, 117.
- 22 Ibidem, 123.
- 23 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 24 Interview Brinkhorst, 28 januari 2021.
- 25 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 26 Interview Jan Terlouw, 28 januari 2021
- 27 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 132-133.
- 28 Interview Terlouw, 28 januari 2021.
- 29 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 142-143.
- 30 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 31 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 176.
- 32 Ibidem, 194-195.
- 33 Interview Terlouw, 28 januari 2021.
- 34 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 185-218.
- 35 Interview Engwirda, 23 januari 2021.
- 36 Interview Bert Bakker, 11 januari 2021.
- 37 Interview Engwirda, 23 januari 2021.
- 38 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 248.
- 39 Ibidem, 295.
- 40 Lennart van der Meulen e.a. (red.), 'D66 staat voor niets.' *De slag om de kiezer: Campagne '94. Hoe D66 330 zetels won* ('s-Gravenhage 1994), 14-15.
- 41 L. Koeneman, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1987. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1987', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1987. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988), 16-57, aldaar 28-30.
- 42 Klei, *De weg naar de macht*, 63-68.
- 43 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 302, 304.
- 44 Ibidem, 310-330.
- 45 Zie ook: Klaartje Peters, *Een doodgewoon kabinet. Acht jaar paars 1994-2002* (Amsterdam 2015).
- 46 Ewout Klei, 'Paars met de Bijbel', in: Ewout Klei en Remco van Mulligen, *Van God los. Het einde van de christelijke politiek* (Amsterdam 2014), 11-20, aldaar 13.
- 47 Regeerakkoord 1994 'Keuzes voor de toekomst', *Handelingen* 11, 1993-1994, Kamerstuk 23715, nr. 11 Herdruk.
- 48 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 345.
- 49 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 325.
- 50 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 296-299.
- 51 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 394, 397.
- 52 Interview Thom de Graaf, 27 januari 2021.
- 53 Interview Nypels, 19 januari 2021.
- 54 Interview Boris Dittrich, 22 januari 2021.
- 55 Klei, 'Paars met de Bijbel', 17-19.
- 56 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 425-434.
- 57 Interview De Graaf, 27 januari 2021.

- 58 Interview Dittrich, 22 januari 2021.
- 59 Interview Boris van der Ham, 23 december 2020.
- 60 Boris Dittrich, *Op weg naar een nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid* (2005, z.p.).
- 61 Interview Dittrich, 22 januari 2021.
- 62 Van der Land, *Langs de afgrond*, 191.
- 63 Interview Lousewies van der Laan, 13 januari 2021.
- 64 Van der Land, *Langs de afgrond*, 146.
- 65 Interview Bakker, 11 januari 2021.
- 66 Interview Alexander Pechtold, 12 januari 2021.
- 67 Van der Land, *Langs de afgrond*, 229.
- 68 Ibidem, 254-255.
- 69 Max van Weezel en Thijs Broer, 'Hoe D66 een bedrijf werd', *Vrij Nederland*, 25 april 2014.
- 70 Van der Land, *Langs de afgrond*, 284-287, 304-307, 313-315.
- 71 Interview Pechtold, 12 januari 2021.
- 72 Ibidem.
- 73 Ibidem.
- 74 Kim van Keken, 'Als het luide debat een zacht gefluister wordt. Hoe een partij zich naar binnen keerde', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2021.
- 75 Boris van der Ham, 'Tussen macht en "sfeerpartij"', *Idee*, oktober 2020, 89-92.
- 76 Interview Pechtold, 12 januari 2021.
- 77 Peter Kanne en Wietse van Engeland, *Rapport I&O zetelpeiling: mei 2020* zie: <https://www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2020/05/10-Research-politieke-peiling-mei-2020.pdf> (geraadpleegd op 25-04-2021).
- 78 *D66 stijgt flink, vvd verliest fors in peiling Een Vandaag/Ipsos* zie: <https://frontbencher.nl/d66-stijgt-flink-vvd-verliest-fors-in-peiling-eenvandaag-ipsos/> (geraadpleegd op 25-04-2021).
- 79 *Het Parool*, 18 maart 2021.

Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast

- 1 Interview Sigrid Kaag door Milan Assies, 'Ik wil leiderschap uitdragen dat inclusief is', *Democraat*, november 2020.
- 2 J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967) 58; *Politiek Program D'66*, 1966, 1.
- 3 *Uitgangspunten van Democraten '66*, zie: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/9878/1/Uitgangspunten%20van%20Democraten%2066%20-%202000.pdf> (geraadpleegd 18 december 2020).
- 4 Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Liberalisme met een rode rand?', in: Jan Veldhuizen e.a. (red.), *D66: Een blijvend appel* (Wormer 2001), 108-111, 110.
- 5 Coen Brummer, *Wat is sociaal-liberalisme?* (Den Haag 2019), 29.
- 6 Coen Brummer en Daniël Boomsma (red.), *De canon van het sociaal-liberalisme* (Amsterdam 2019).
- 7 Dit gebeurt aan de hand van Voerman en Lucardie, 'Liberalisme met een rode

- rand?’ en Paul Lucardie en Gerrit Voerman, ‘Worstelen met ideologie. Het verhaal van een pragmatische partij’, *Idee* 12 (1991), 6 (december), 19-25.
- 8 Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van de beschikbare literatuur over de geschiedenis van D66 en verschillende kranten en opinietijdschriften, alsmede van het wetenschappelijk tijdschrift *Idee*, ledenblad *Democraat* en de verkiezingsprogramma’s van D66.
 - 9 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 108.
 - 10 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 20.
 - 11 Ibidem.
 - 12 Ibidem, 21. Zie ook Jan Terlouw, *Algemene en politieke beschouwingen*, 12 oktober 1976.
 - 13 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 175-176.
 - 14 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 21.
 - 15 Ibidem, 22.
 - 16 Ibidem, 23.
 - 17 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 109.
 - 18 Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met ideologie’, 24.
 - 19 Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 19.
 - 20 Voerman en Lucardie, ‘Liberalisme met een rode rand?’, 111.
 - 21 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 428.
 - 22 Ibidem; Lucardie en Voerman, ‘Worstelen met een ideologie’, 25.
 - 23 D66 regeerde eerder in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) en het tweede en derde kabinet-Van Agt (1981-1982).
 - 24 J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, ‘Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002’, in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 18-180, aldaar 69-81.
 - 25 *D66 Statuten en Huishoudelijk Reglement*, Politieke Partij Democraten 66, juli 2006, artikel 2.1.
 - 26 Van der Land, *Langs de afgrond*, 71, 76 en 110-111.
 - 27 Dit was al ingezet onder paars. De tekst van De Graaf vormde een invulling van een tweede lezing van een grondwetswijziging.
 - 28 Over deze gang van zaken: zie Van der Land, *Langs de afgrond*, 115-156.
 - 29 *Trouw*, 24 november 2003. Congrestoespraak Boris Dittrich, 22 november 2003, te raadplegen in de *repositories* van het DNPP: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86486/1/D66%202003%20Dittrich%201.pdf> (geraadpleegd 23 maart 2021).
 - 30 Van der Land, *Langs de afgrond*, 73.
 - 31 Ibidem, 74.
 - 32 Ibidem, 91.
 - 33 Ibidem, 92-93.
 - 34 Ibidem, 160; Boris Dittrich, *Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid* (Den Haag 2005).
 - 35 Boris Dittrich, *Trouw*, 22 november 2003.

- 36 Rebellenclub, 'Een aanzet om te komen tot smeerolie in de "linker buitenboordmotor"', (mei 2005) 8 en 10; zie hoorn.d66.nl/content/uploads/sites/56/2014/07/2005__Linker_buitenboordmotor__een_manifest_van_de_Rebellenclub_1_.pdf (geraadpleegd 21 juni 2021). Na het congres van mei 2005 heeft de club zichzelf weer opgeheven.
- 37 Van der Land, *Langs de afgrond*, 166-167.
- 38 Van der Land, *Langs de afgrond*, 210.
- 39 Ibidem, 223-224.
- 40 Ibidem, 154-156.
- 41 *Het gaat om mensen*, D66 verkiezingsprogramma 2006-2010.
- 42 Ibidem.
- 43 Zie bijvoorbeeld het affiche waarmee D66 de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 inging. Collectie Affiches Politieke Partijen, DNPP: D66 2006 – DNPP beeldcollectie politieke affiches – Digital collections (rug.nl) (geraadpleegd 25 februari 2021).
- 44 Commissie-Groenman, *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel* (2007), 25.
- 45 Congrestoespraak Alexander Pechtold 17 november 2007, zie: <https://dnpprepo.ub.rug.nl/86498/1/D66%202007%20Pechtold%202.pdf> (geraadpleegd 23 maart 2021).
- 46 Ibidem.
- 47 'Alexander Pechtold in gesprek met Elsbeth Etty', *NRC Handelsblad*, 1 december 2007.
- 48 Dit begon met de heropbouw van het Kenniscentrum – het wetenschappelijk bureau van D66 – dat door het teruglopende aantal leden, zetels en inkomsten nog slechts op een laag pitje draaide. Dit hield onder meer in dat de ideeënontwikkeling anders georganiseerd moest gaan worden dan tot dan toe gebruikelijk was. Niet langer konden alle leden deelnemen aan intellectuele discussies; er kwamen zogenoemde programmaprojectgroepen om de ideeënontwikkeling in de partij te stimuleren en kanaliseren. Ook werden er *expert panels* opgezet – werkgroepen waarin werd nagedacht over de visie van de partij en de fundamenten van het D66-gedachtegoed. Laagdrempeliger was Plein66, een online forum waar ideeën konden worden uitgewisseld. Zie: Van der Land, *Langs de afgrond*, 295.
- 49 Ibidem, 296.
- 50 Dittrich, *Op weg naar nieuwe solidariteit*.
- 51 Carinne Elion-Valter, 'Oprechte democratische bewogenheid', *Idee* no. 1 (2019): 52-54, aldaar 53.
- 52 Joris Backer, 'Over het tot stand komen van de richtingwijzers', *Idee* no. 1 (2019): 38-41, aldaar 40.
- 53 Mr. Hans van Mierlo Stichting, *Sociaal-liberale richtingwijzers* (Den Haag 2019).
- 54 Van der Land, *Langs de afgrond*, 299.
- 55 Zie bijvoorbeeld *Dagblad van het Noorden*, 4 oktober 2010.
- 56 Abel Herzberg lezing *Eerst nadenken* door Alexander Pechtold, 26 september 2010.
- 57 'Hervormen vanuit idealen, toespraak gehouden op een D66-regiocongres door Joris Backer (2014)', in: Daniël Boomsma (red.), *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 371-377, aldaar 373.

- 58 Ibidem, 374 en 376.
- 59 'Een blijvend Appèl', *Democraat*, januari 2016.
- 60 Thijs Broer en Max van Weezel, "'De kiezers doen maar wat". Dubbelinterview Hans van Mierlo en Alexander Pechtold', *Vrij Nederland*, 25 april 2009.
- 61 Van der Land, *Langs de afgrond*, 387.
- 62 Resolutie *Democratie van nu*, 2018. Raadpleegbaar via <https://d66.nl/democratie-van-nu/> (geraadpleegd op 20 juni 2021).
- 63 *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2018.
- 64 Zie Artikel 131 van de Nederlandse Grondwet.
- 65 Afscheidstoespraak Alexander Pechtold 'Het is mooi geweest. Het ga jullie goed', in: *Democraat*, november 2018.
- 66 *Trouw*, 5 maart 2019.
- 67 Gerrit Voerman en Bjorn van den Brink, 'Ruk naar links? Een analyse van verkiezingsprogramma's van potentiële regeringspartijen', *Socialisme & democratie* no. 1 (2021) 5-15, aldaar 6; *Een nieuw begin*, verkiezingsprogramma D66 2021-2025.
- 68 Ibidem, 8-10.
- 69 Brummer en Boomsma, *De canon*.
- 70 *Democraat*, november 2020, 15.
- 71 *Democraat*, november 2020, 16.
- 72 Daniël Boomsma, 'Nawoord – Het verleden in de rug', in: Boomsma, *De keuze van D66*, 393.

'Slowly, and then all at once': De liefde tussen D66 en de Europese liberale familie

- 1 Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op interviews. Geïnterviewd zijn Rinke Brusel (medewerker van D66 in het Europees Parlement tussen 2009 en 2020 en van de Renew-fractie sinds 2020) op 17 februari 2021; Tjeerd Dierckxsens (internationaal secretaris van D66 sinds 2015) op 12 februari 2021; Sophie in 't Veld (fractiemedewerker van D66 in het Europees Parlement tussen 1994 en 1996, fractiesecretaris van de ELDR in het Comité van de regio's tussen 1996 en 2004, delegatieleider voor D66 in het Europees Parlement sinds 2004 en lid van het bureau van de ALDE-fractie tussen 2014 en 2019, waarvan de laatste twee jaar als vicefractievoorzitter) op 18 februari 2021; en Wilfried Derksen (internationaal secretaris tussen 1998 en 2004 en vicepresident van de ELDR-partij tussen 2003 en 2009) op 3 maart 2021.
- 2 Herman Schaper, 'D66 en de samenwerking tussen politieke partijen in Europa', *Democraat*, september 1978.
- 3 John Green, *The Fault in Our Stars* (New York 2012), 125.
- 4 Hans van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement', in: *Democraat*, februari 1979.
- 5 European Parliament, *Composition of the European Parliament and the Institutions of the European Communities. Brief Biographies* (Straatsburg 1972).
- 6 Laurens-Jan Brinkhorst, 'D'66 en de Europese Verkiezingen', *Democraat*, september 1977.

- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Hein van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen', *Democraat*, november 1977.
- 10 Leonard Ray, 'Measuring party orientations towards European integration: Results from an expert survey', *European Journal of Political Research*, 36 (1999), nr. 2, 283-306.
- 11 Brinkhorst, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 12 Bob van den Bos, 'D'66 en de Liberale en Socialistische Federatie', *Democraat*, maart 1978.
- 13 Van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 14 Herman Schaper, 'Europese Verkiezingen', *Democraat*, februari 1978.
- 15 Van Oorschot, 'D'66 en de Europese Verkiezingen'.
- 16 Koos Rietkerk, 'Gastrubriek', *Democraat*, februari 1978.
- 17 Herman Schaper en Bob van den Bos, 'Verslag van het gesprek met Drs. F. Wijsenbeek', *Democraat*, maart 1978.
- 18 Van den Bos, 'D'66 en de Liberale en Socialistische Federatie'.
- 19 Herman Schaper, 'D66 en de samenwerking tussen politieke partijen in Europa', *Democraat*, september 1978.
- 20 Ibidem.
- 21 Ibidem.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem.
- 26 Van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement'.
- 27 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2004), 159-160.
- 28 Van Mierlo, 'Waarom niet naar het Europees Parlement'.
- 29 Ibidem.
- 30 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 159-160
- 31 'Uit de rede van Aar de Goede', *Democraat*, februari 1979.
- 32 Aar de Goede, 'Uit het Europees Parlement', *Democraat*, september 1979.
- 33 Pauline van Tets, 'De Europese partijvorming', *Democraat*, september 1981.
- 34 Frits Korthals Altes, 'Beleid nodig voor Nederland en Europa', *Vrijheid en Democratie*, 18 mei 1979.
- 35 Henk Talsma, 'Board meeting of the ELD', 18 juni 1980, in: vvd-archief no. 164, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), Rijksuniversiteit Groningen.
- 36 De FDP was geen optie meer na 1982 toen ze de sociaal-democraten als regering-sparknert had ingeruild voor de christen-democraten; Nico Wegter, 'FDP? nou nee!', *Democraat*, december 1982.
- 37 'Rapportage Eurotac', 1 februari 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 38 Van Tets, 'De Europese partijvorming'.
- 39 Ibidem.

- 40 Ibidem.
- 41 Herman Schaper, 'Gesprek met mevrouw Veil', 15 maart 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 42 Ibidem.
- 43 Nico Wegter, 'Betreft Mouvement des Radicaux de Gauche', 14 maart 1982, in: D66-archief, DNPP.
- 44 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 45 Van Tets, 'De Europese partijvorming'.
- 46 Aar de Goede, 'Wel overleg geen aansluiting', *Democraat*, februari 1982.
- 47 De Partido de Acción Democrática (Partij van Democratische Actie) uit Spanje, de Acção Social Democrata Independente (Onafhankelijke Sociaal-Democratische Actie) uit Portugal, de Κόμμα Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (Democratische Socialistische Partij) uit Griekenland; Nico Wegter, 'Nieuwe wegen voor Europa', *Democraat*, september 1982.
- 48 Ibidem.
- 49 Nico Wegter, 'Internationaal Seminar D66 18/19 Juni', 22 april 1982, in: D66-archief, dnpp.
- 50 Tom van Bemmelen, 'Europese liberalen in Venetië bijeen', *Vrijheid en Democratie*, 25 mei 1982.
- 51 Zo'n beginselverklaring was vereist door het Europees Parlement. Het is opvallend dat D66 zich hieraan committeerde, aangezien zo'n verklaring binnen de partij controversieel was. Zie 'Democraten doen het Europees. Een historische gebeurtenis', *Democraat*, april 1984.
- 52 Jan Lucas van Hoorn, 'Europese partijvorming', *Democraat*, maart 1984.
- 53 Ibidem.
- 54 Stijn Verbeeck, 'Eisma: Europa niet laten vallen!', *Democraat*, mei 1984.
- 55 Ibidem.
- 56 'D66 toegetreden als waarnemer bij Liberale Internationale', *Democraat*, november 1986.
- 57 Peter van den Besselaar, 'Europa dichterbij halen', *Democraat*, januari 1989.
- 58 Arjen Bouter, 'D66 kiest voor ELDR', *Democraat*, oktober 1989.
- 59 Henk Bleumink, 'Voorkeur voor vorming zelfstandige Eurofractie', *Democraat*, januari 1989.
- 60 'D66 via Maastricht op weg naar Brussel', *Democraat*, maart 1989.
- 61 *Democraat*, oktober 1989.
- 62 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 63 Lennart van der Meulen, 'Döntsön a nép', *Democraat*, november 1989.
- 64 'Nadruk op veiligheid in Oost-West Relatie', *Democraat*, juli 1990.
- 65 Michel Groothuizen, 'Contact met geestverwanten in Midden- en Oost-Europa', *Democraat*, april 1990.
- 66 Ibidem.
- 67 Bob de Ruiter, 'Typisch D66', *Democraat*, september 1990.
- 68 Henk Bleumink, 'Internationale partijpolitieke samenwerking', *Democraat*, maart 1991.
- 69 Ibidem.

- 70 Ibidem.
- 71 Marloes Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa', *Democraat*, 1992; Marcel Groothuizen, 'Achtergrondinformatie bij HB-resolutie Internationale partijpolitieke samenwerking', *Democraat*, december 1993.
- 72 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 73 Ibidem.
- 74 Strous, 'D66 zoekt haar draai in Europa'.
- 75 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 76 'Opschudding halverwege de rit', *Democraat*, februari 1992.
- 77 Ibidem.
- 78 Petra van den Boomgaard, 'Europa', *Democraat*, april 1993.
- 79 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 80 'HB resolutie 'Fractievorming Europees Parlement', in: D66-archief, DNPP.
- 81 Groothuizen, 'Achtergrondinformatie'.
- 82 Ray, 'Measuring party orientations towards European integration'.
- 83 Marjanne de Kwaasteniet, 'Winst geen reden voor berusting', *Democraat*, juli 1994.
- 84 Marjanne de Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie', in: *Democraat*, september 1994.
- 85 Ibidem.
- 86 'Besluitenlijst vergadering Europese fractievorming', 27 juni 1994, in: D66-archief, DNPP.
- 87 De Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie'.
- 88 Ibidem.
- 89 Ibidem.
- 90 De partij wijzigde in 1994 haar naam in Europese Liberale Democratische en Hervormingspartij (European Liberal Democrat and Reform Party/ELDR).
- 91 De Kwaasteniet, 'D66-Europarlementariers treden toe tot LDR-fractie'.
- 92 'Concept HB-resolutie inzake lidmaatschap', *Democraat*, september 1994.
- 93 Ibidem.
- 94 Marjanne de Kwaadsteniet, 'Wat is de ELDR', *Democraat*, juli 1995.
- 95 De Vries zegde overigens in 2010 zijn vvd-lidmaatschap op om lid te worden van D66: 'Gijs de Vries stapt uit de vvd', in: NOS, 3 oktober 2010, zie [nos.nl/artikel-188874-gijs-de-vries-stapt-uit-de-vvd](http://nos.nl/artikel/188874-gijs-de-vries-stapt-uit-de-vvd).
- 96 Jan Hoekema, 'Europese liberale partijen bijeen in Stockholm', *Democraat*, september 1995.
- 97 Martin van der Linden, 'Liberale samenwerking in Europa De vvd, D66 en de ELDR.' Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2010), 84.
- 98 Deze naamswijziging was nodig omdat de ELDR een nieuwe sociaal-liberale fractie in zijn fractie opnam: de European Democratic Party (Europese Democratische Partij, EDP), gevormd door François Bayrou. Deze Europese partij was geformeerd rondom de Mouvement Démocrat (Democratische Beweging, MoDem), de opvolger van de UDF, de rechtsbuiten van de ELDR die in de jaren negentig nog naar de EVP was gegaan. Zie Simon Otjes, 'Nederlandse en Franse logica. Fractievorming in het Europees Parlement', in: Aalt-Willem Heringa en

- Jan Schinkelshoek (red.), *Europa, Europa. Op weg naar de Europese verkiezingen van mei 2019* (Amsterdam 2018).
- 99 Ryan Bakker e.a., '1999-2019 Chapel Hill Expert Survey Trend File', 2020 (versie 1.2), beschikbaar op chesdata.eu; Jonathan Polk e.a., 'Explaining the salience of anti-elitism and reducing political corruption for political parties in Europe with the 2014 Chapel Hill Expert Survey data', *Research & Politics* (2017) januari-maart, 1-9; Ryan Bakker e.a., 'Measuring party positions in Europe: The Chapel Hill expert survey trend file, 1999-2010', *Party Politics* 21 (2015) 1, 143-152.
 - 100 Jan-Willem Bertens als lid van het bureau tussen 1994 en 1999, Lousewies van der Laan als lid van het bureau tussen 1999 en 2003, Bob van den Bos tussen 2003 en 2004, en Sophie in 't Veld als lid van het bureau tussen 2004 en 2014 en daarna vijf jaar als vicevoorzitter.
 - 101 Wilfried Derksen als vicevoorzitter van de eldr tussen 2003 en 2009, Van der Laan als vicevoorzitter tussen 2009 en 2015 en Annelou van Egmond als vicevoorzitter sinds 2017.
 - 102 *Trouw*, 8 februari 2018.
 - 103 *De Tijd*, 19 december 2013.
 - 104 *Trouw*, 20 januari 2014.
 - 105 Rob Jetten, 'Speech Rob Jetten op de I am Europe Convention', 26 januari 2019; zie poliflw.nl/l/Nederland/D66/9e2e744f8e12c813094b693bd21c3f3fad6533de.
 - 106 De andere partijen waren de MoDem, de liberale Agir (Doen), de sociaal-liberale Alliance Centriste (Centristische Alliantie) en de groene Union des Démocrates et des *Écologistes* (Unie van Democraten en Ecologisten).
 - 107 *NRC-Handelsblad*, 26 januari 2019.
 - 108 *Die Zeit*, 29 april 2018.
 - 109 Christophe Castaner, Olivier Chastel, Dacian Cioloș, Joseph Muscat, Alexander Pechtold, Matteo Renzi, Albert Rivera en Guy Verhofstadt, 'Let's reinvent Europe to reclaim its promise and heal its divisions', *The Guardian*, 27 september 2018; *NRC-Handelsblad*, 26 januari 2019; *Het Parool*, 29 maart 2019.
 - 110 *Politico*, 10 oktober 2018.
 - 111 NOS, 19 juni 2019.

'De leden zijn de partij': De interne partijorganisatie van D66

- 1 H. van Rosmalen, 'Discussie over partijstructuur', *Democraat*, november 1967; *Wegwijzer. Informatie voor nieuwe leden van D66* (Den Haag 1994), 24.
- 2 Pamflet *D66 vandaag – morgen* (z.pl. 1971).
- 3 Zie onder meer: Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981), 62; Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992), 106; D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen. Rapportage onderzoek partij-organisatie* (z.pl. 1993), 1, 7.
- 4 Gerrit Voerman, 'De toetsing: Partijvernieuwing in Nederland', *Res Publica* 45 (2003), 201-213; Gerrit Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', *Res Publica* 45 (2003); *Jaarboek 2004 Do-*

- cumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2005), 217-244; Ruud Koole, 'Lijsttrekkersverkiezingen in Nederlandse politieke partijen', *B en M* 33 (2006), 253-265.
- 5 Voss, *Beeld van een partij*, 51; Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 54, 68-69.
 - 6 Voss, *Beeld van een partij*, 121.
 - 7 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 124.
 - 8 Van Mierlo, *De keuze van D'66* (Amsterdam z.j.), 36.
 - 9 Geciteerd door Voss, *Beeld van een partij*, 102.
 - 10 Jan Terlouw en Machteld Versnel, 'Kiekeboe spelen', *Democraat*, mei 1969.
 - 11 Voss, *Beeld van een partij*, 101.
 - 12 Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 133, 147-149.
 - 13 Geciteerd door Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 118.
 - 14 'Concept: inleiding op statuten en het huishoudelijk reglement van D'66', *Democraat*, november 1968 (extra congresnummer).
 - 15 Voss, *Beeld van een partij*, 62; Statuten 1968, artikel 4.
 - 16 Statuten 1968, artikel 5.
 - 17 Frans Rogier, 'Dubbellidmaatschappen', *Democraat*, juni 1977. Zie ook I. Lipschits, 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *Acta Politica* 2 (1966/1967), 265-296, aldaar 272.
 - 18 In 1984 introduceerde D66 het 'aspirant-lidmaatschap', waarvoor geen leeftijds-grens bestond. Zie Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 155-156.
 - 19 Ibidem, 155.
 - 20 *Ledentallen van politieke partijen*, zie: dnpp.nl/themas/leden (geraadpleegd 8 april 2021).
 - 21 Het huishoudelijk reglement 1969, artikel 5, 6, 7.
 - 22 Statuten 1978, artikel 5.2.
 - 23 Rogier, 'Dubbellidmaatschappen'; 'Voorstel tot wijziging van statuten en huishoudelijk reglement van D'66', *Democraat*, november 1977. Het lidmaatschap van andere partijen was in de KVP vanaf haar oprichting verboden; in de PvdA vanaf 1977; zie Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 158-159.
 - 24 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 158.
 - 25 Henk J. Meijer, 'Voor eigen rekening. Na-denken over het voor-congres', *Democraat*, december 1967; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 41.
 - 26 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 130.
 - 27 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 278-284; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 62-104.
 - 28 Voss, *Beeld van een partij*, 63.
 - 29 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 354.
 - 30 Behalve (tot 1981) het lidmaatschap van een gemeenteraad van een gemeente met minder dan 100.000 inwoners; zie het huishoudelijk reglement 1969, artikel 29.3.
 - 31 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 137, 239; 'D66: ruimte voor politiek. Eindrapport partijorganisatie D66', *Democraat*, maart 1995 (katern).

- 32 Van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 284; *Klaar voor de klim. D66 werkt aan 2010* (z.pl., 2007, aangepaste versie), 6.
- 33 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 130.
- 34 Ibidem, 133-134.
- 35 (R)appèl, *Democraten'66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl*, (z.pl. z.j. (1982)).
- 36 Voss, *Beeld van een partij*, 64-65; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 109. In dezelfde periode experimenteerde D66 ook met de 'Derde Kamer': openbare bijeenkomsten met kiezers en partijleden waar Eerste en Tweede Kamerleden hun opstelling in het parlement toelichtten.
- 37 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 284-288.
- 38 P.C.M. Hijmans, 'Geen D'66 parlement gevraagd', *Democraat*, juni 1971.
- 39 F. Plate, 'D'66 parlement gevraagd', *Democraat*, juni 1971; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 107.
- 40 Voss, *Beeld van een partij*, 121; 'Regio staat centraal in nieuwe partijstructuur', *Democraat*, oktober 1973.
- 41 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 42 Frans Rogier, 'Voorlopige Adviesraad', *Democraat*, 1977, nr. 3, Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 147.
- 43 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 327.
- 44 Opschudding, *Meer ambitie voor D66* (z.pl., 1998), 5, 20.
- 45 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 46 Opschudding, *Meer ambitie voor D66*, 22.
- 47 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 291-294; citaat 291; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 224-226.
- 48 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 225.
- 49 (R)appèl, *Democraten'66: duidelijk blijven*, bijlage B.
- 50 Frans Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?', *Democraat*, maart 1981; zie ook: Mieke van Wagenberg, 'Stand van zaken met betrekking tot onderzoek naar kandidaatstellingsprocedure', *Democraat*, februari 1983.
- 51 'Congres verwerpt cultuuromslag partij-organisatie', *Democraat*, 18 april 1992; zie ook de wijzigingsvoorstellen in de congresbijlage in *Democraat*, 1992, nr. 5.
- 52 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 292-293; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 356-357; idem, *Langs de afgrond*, 285-286.
- 53 'Congres vraagt HB stemadvies', *Democraat*, 30 juni 1985.
- 54 Emily van de Vijver, 'De partijvoorzitter en de toekomst van D66', *Democraat*, juni 2002. Deze alinea is gebaseerd op Gerrit Voerman, 'Kandidaatstelling op landelijk niveau', in: Sarah H. de Lange, Monique Leyenaar en Pieter de Jong (red.), *Politieke partijen: Overbodig of nodig?* (Den Haag 2014), 45-62, 52.
- 55 Van der Land, *Langs de afgrond*, 101.
- 56 Huishoudelijk reglement D66 1993, artikel 99.3.
- 57 Huishoudelijk reglement D66 2007, artikel 7.7.3; Van der Land, *Langs de afgrond*, 284-285.
- 58 Lipschits, 'De organisatorische structuur', 295.

- 59 I. Lipschits, 'De politieke partij en de selectie van kandidaten', *Sociologische Gids*, 10 (1963), 273-281, aldaar 280.
- 60 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 109; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 226-226; Voss, *Beeld van een partij*, 62.
- 61 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 155, 135-137.
- 62 Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Democratie binnen partijen', in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011), 185-201.
- 63 Hein van Oorschot en Gerard Schouw, 'Partij van, voor en door de leden', in: Jan Veldhuizen e.a. (red.), *D66: een blijvend appèl. 35 jaar werken aan vernieuwing* (Wormer 2001), 98-102, aldaar 98-99.
- 64 H.H.A. Dijsselbloem e.a., 'Open brief aan de leden van D'66', *Democraat*, juni 1972.
- 65 Opschudding, *Meer ambitie voor D66*, 5. (R)appèl constateerde dat in 1982 ook al; zie *Democraten'66: duidelijk blijven*.
- 66 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 353. Het aantal congresbezoekers 'schommelt altijd tussen de 400 en 800 personen', aldus *Klaar voor de klim*, 7.
- 67 Van der Land, *Langs de afgrond*, 288.
- 68 Ibidem; idem, *Tussen ideaal en illusie*, 328.
- 69 *de Volkskrant*, 2 april 2005.
- 70 Voss, *Beeld van een partij*, 66; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 69, 90; Jacqueline Soetenhorst e.a., 'Mevrouw, Mijne Heren', *Democraat*, april 1970; Herman Schaper, 'Naar een nieuwe partij-organisatie?', *Democraat*, oktober 1976.
- 71 D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen*, 28; 'Advies van de Adviesgroep Partijstructureren', *Democraat*, 16 september 1987; 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978; zie ook: Jan van den Hazel, 'Besluitvorming congressen', *Democraat*, november 1980; en idem, 'Uitgangspunten besluitvorming', *Democraat*, januari 1981.
- 72 'Commissie besluitvorming', *Democraat*, november 1978.
- 73 Frits Maas, 'Samen in het congres, ja...', *Democraat*, oktober 1968; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 365.
- 74 E. Bruins, 'Een oudere organisatie?', *Democraat*, september 1971; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 89-90.
- 75 Ingezonden brieven in *Democraat*, september 1982.
- 76 Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 108; Koole, 'Het D'66-congres en de besluitvorming. Beschouwingen bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort', in: Koole (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983), 47-106, aldaar 52. Zie ook: Joep Boerboom, *Jan Terlouw. Jeugdboekenheld op het Binnenhof* (Amsterdam 2016), 207-214; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 206-212.
- 77 Van der Land, *Langs de afgrond*, 266.
- 78 *Dagblad van het Noorden*, 4 april 2005; Van der Land, *Langs de afgrond*, 152-155.
- 79 *NRC Handelsblad*, 4 april 2005.

- 80 Pamflet *D66 vandaag – morgen*.
- 81 Schaper, 'Naar een nieuwe partij-organisatie'; zie ook: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 147.
- 82 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 241-244; zie ook 365.
- 83 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 284.
- 84 Van der Land, *Langs de afgrond*, 271.
- 85 Hans Ph. Weijel, 'Hans van Mierlo', *Democraat*, juli 1977.
- 86 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 462-463, 310-312.
- 87 Ibidem, 312; zie ook: commissie-Groenman, *Verloren vertrouwen en de weg naar herstel. Een terugblik op twaalf jaar verkiezingsnederlagen* (z.pl. 2007), 11.
- 88 Ruud Koole, 'Lessen voor de ledendemocratie uit de lijsttrekkersverkiezing', *Se&D* 73 (2016), 6 (december), 5-20, aldaar 16.
- 89 Koole, 'Het D'66-congres en de besluitvorming', 97.
- 90 Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?'; Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 293.
- 91 Rogier, 'Demokratische keuze of tombola?'
- 92 D66-werkgroep POR, *Nieuwe lijnen*, 3; Commissie Partijorganisatie/La Heij, *Openheid en democratie gewaarborgd* (z.pl. 1994), 17.
- 93 Atilla Arda en Udo Kock, 'Verbijsterend lage opkomst', *Democraat*, congreseditie 1999.
- 94 Gerrit Voerman, 'De geleide interne democratie van D66', *Democraat*, september 2001.
- 95 Van der Land, *Langs de afgrond*, 286.
- 96 Ibidem, 389-390.
- 97 Ibidem, 215, 245-246.
- 98 Ibidem, 268-270, 283-287 (citaat 287); Thijs Broer en Max van Weezel, 'Hoe D66 een bedrijf werd. De professionalisering van een partij', *Vrij Nederland*, 26 april 2014.
- 99 Ibidem, 330; Frans Verhagen, *Het probleem met de 'd' in D66*, zie: www.meiguo.nl/d66-2003-2011/het-probleem-met-de-d-in-d66 (geraadpleegd 16 maart 2021).
- 100 Gerrit Voerman, 'Buma, Pechtold en het machtsvacuüm. Het voortijdige vertrek van de fractievoorzitters van CDA en D66 tijdens Rutte III', in: Jan Schinkelshoek en Gerrit Voerman (red.), *'Niet stoffig, toch?' Terugblik op het kabinet-Rutte III* (Den Haag 2021), 71-81.
- 101 Thomas Poguntke en Paul Webb (red.), *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies* (Oxford 2005); zie met name de inleiding en het hoofdstuk over België en Nederland. Zie ook: Gerrit Voerman, 'Over het voortbestaan van de politieke partij. Vragen voor de commissie-Noten', *Se&D* 69 (2012), nr. 11-12, 53-59.
- 102 Frans Verhagen, *Hoe D66 een doodgewone middenpartij werd voor goedopgeleide, mondige burgers*, zie: www.meiguo.nl/d66-2003-2011/verraad-van-d66 (geraadpleegd 16 maart 2021).
- 103 Broer en Van Weezel, 'Hoe D66 een bedrijf werd'. Zie over de presidentialisering van de PvdA: Koole, 'Lessen voor de ledendemocratie uit de lijsttrekkersverkiezing', 11-12.

- 104 Kim van Keken, 'Als het luide debat een zacht gefluister wordt. Hoe een partij zich naar binnen keerde', *De Groene Amsterdammer*, 27 januari 2021.
- 105 Zie ook Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 366.

De wet van de remmende voorsprong? D66-leden en de interne partijdemocratie

- 1 Directe democratie wordt hier ruim opgevat: niet alleen de rechtstreekse deelname van leden/kiezers aan beleidsinhoudelijke besluitvorming (zoals via een referendum), maar ook de rechtstreekse verkiezing van personen door partijleden (zoals een lijsttrekker of partijvoorzitter) of door kiezers (zoals een burgemeester of minister-president) wordt hieronder begrepen. Ook konden alle leden van meet af aan de kandidatenlijst vanaf plaats 2 vaststellen. De tweede categorie kan men overigens ook als een vorm van representatieve democratie beschouwen. Immers, gekozen personen treden op namens leden/kiezers. D66 legde allereerst de nadruk op de tweede categorie, maar omarmde in latere jaren ook de eerste.
- 2 De vergelijking met juist deze drie partijen is overigens deels ingegeven door databeschikbaarheid.
- 3 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 31.
- 4 Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992), 109.
- 5 Statuten D66, artikel 19, zoals geciteerd in Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 160.
- 6 Statuten D66 2016, artikel 5.1.
- 7 Jan Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981-5 november 1982* (Utrecht/Antwerpen 1983).
- 8 Menno van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012).
- 9 Een jaar later vond het tweede Leidse Partijledenonderzoek plaats (juni-juli 2008).
- 10 *Voor mensen die iets willen doen*. Strategisch Plan 2017-2021 Landelijk Bestuur D66, 2017. Raadpleegbaar via <https://d66.nl/wp-content/uploads/2020/06/Strategisch-Plan-2017-2021.pdf> (geraadpleegd 19 juni 2021)
- 11 Terlouw, *Naar zeventien zetels en terug*, 229.
- 12 R.A. Koole, 'Het D66-congres en de besluitvorming. Beschouwing bij en letterlijke teksten van de 33ste Algemene Ledenvergadering van D'66, 16 en 17 juli 1982 te Amersfoort', in R.A. Koole (red.), *Jaarboek DNPP 1982* (Groningen 1983), 40-41; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 210-212, 354. Zie ook het hoofdstuk van Voerman in dit boek.
- 13 Joop Hippe et al., 'Kroniek 2005', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek DNPP 2005* (Groningen 2006), 40-41.
- 14 O.a. Trouw, 2 juni 1997.

- 15 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 312, 357.
- 16 Artikel 6.16, HR D66 2021.
- 17 Deze aanduidingen zijn van Engwirda, *Jaarboek DNPP 1982*, 72; Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 300.
- 18 Zie o.a. P. Lucardie en G. Voerman, 'Democratie binnen partijen', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011), 185-201.
- 19 'Voor de politiek was het een jonge groep (gemiddeld 38),' aldus J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-84, aldaar 74.
- 20 De onderzoeken in 1986, 1999 en 2008 vonden plaats met een schriftelijke vragenlijst. In 2017 werd omwille van het budget en de hoge internetdekking in Nederland gekozen voor een online vragenlijst voor partijen die een e-mailadres bezitten van meer dan 80 procent van hun leden. Bij CDA en PvdA (en SGP) vond de helft van het onderzoek schriftelijk plaats en de helft online. De cijfers voor die partijen zijn gewogen om te corrigeren voor het aandeel leden van wie men wel en geen e-mailadres heeft. De respons bij deze onderzoeken ligt tussen 24 procent (in 2017) en 68 procent (in 1986). In 2017 konden we de respons voor een aantal partijen vergelijken met het ledenbestand op de kenmerken leeftijd en geslacht. Daaruit bleken geen grote verschillen. Zie voor de opzet, uitvoering en de respons bij deze onderzoeken o.a.: Josje den Ridder, Ruud Koole en Joop van Holsteyn, 'Something for everyone? Political parties, party members and representation in the Netherlands', in: Knut Heidar en Bram Wauters (red.), *Do parties still represent? An analysis of the representativeness of political parties in western democracies* (Abingdon 2019), 105-122.
- 21 Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar Vrij en Verenigd. Geschiedenis van de VVD-partij-organisatie 1948-1988* (Houten 1988), 55.
- 22 Zie het DNPP-persbericht van 18 februari 2021 bij het verschijnen van het overzicht van aantallen partijleden in Nederland: https://dnpprepo.ub.rug.nl/86263/1/pers_lt_per01012021.pdf (geraadpleegd op 19 juni 2021).
- 23 Ann-Kristin Kölln, *Party decline and response. The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010* (Enschede 2014), 77.
- 24 Zoals bij de oprichters al het geval was: 'Naar opleidingsniveau, beroep en inkomen moet de groep gerekend worden tot de middenklasse (uppermiddle-class) [...] Over het algemeen beschikten de initiatiefnemers al op vrij jonge leeftijd over een tamelijk hoog inkomen [...]'. Zie: Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', 74.
- 25 Volgens het Nationaal Raadsledenonderzoek 2019 kost het raadslidmaatschap van Nederlandse raadsleden hun in 2019 gemiddeld ruim zeventien uur per week, met meer uren in grotere gemeenten waarin D66 het juist relatief goed doet bij raadsverkiezingen. Zie: <https://www.raadsleden.nl/sites/www.raadsleden.nl/files/documenten/nationaal-raadsledenonderzoek-2019.pdf> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 26 Emilie van Haute en Anika Gauja (red.), *Party members and activists* (Londen 2015).
- 27 Zie ook: Josje den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en*

de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden (Leiden 2014), 174-185.

- 28 Zie campagne-uitingen op <https://d66.nl/> (geraadpleegd op 19 juni 2021).
- 29 Van de leden van D66 geeft in 2017 overigens ongeveer de helft aan tevreden te zijn met de manier waarop de democratie in Nederland functioneert, en is slechts een minderheid van een vijfde deel uitgesproken ontevreden. Bij andere partijen zijn leden soms wat meer (CDA en VVD) en soms wat minder (met name 50PLUS) expliciet tevreden met dat functioneren, maar het percentage tevreden voor D66 is gelijk aan het gemiddelde percentage onder alle leden van de acht in dat jaar onderzochte partijen (50PLUS, CDA, CU, D66, GroenLinks, PvdA, SGP en VVD).
- 30 Josje den Ridder, *Schakels of obstakels?*, 70. Zie deze studie verder voor nadere theoretische en empirische informatie over motieven om lid van een politieke partij te worden, 65-72.
- 31 'Politiek gaat over conflict, strijd, besluitvorming, en over macht en invloed', aldus de opening van de bijdrage over 'politiek en macht' in een recente inleiding in de politieke wetenschap. Zie: Wouter van der Brug en Eelke Heemskerk, 'Politiek en macht', in: Philip van Praag (red.), *Politologie en de veranderende wereld* (Amsterdam 2017), 11-32, aldaar 11.
- 32 Zie o.a. Heidar en Wouters, *Do parties still represent?*; Susan Scarrow, *Beyond party members. Changing approaches to party mobilization* (Oxford 2015); Emilie van Haute en Anika Gauja (red.), *Party members and activists*.
- 33 Daarbij is het niet zo dat in het bijzonder actievrije leden uit zouden zijn op het behoud van hun invloed. Meer in het algemeen zijn opvattingen over interne democratie van actieve en passieve leden in hoge mate gelijklopend. Zie ook Joop van Holsteyn en Ruud Koole, 'Is it true what they say? Dutch party members and their opinion on internal party democracy', paper presented at the ECPR Joint Sessions workshops, Lissabon, Portugal, 14-19 April 2009.
- 34 Merk op dat, gezien de eerder gerapporteerde gegevens over (gering) activisme, deze bemoeienis volgens althans een deel van de D66-leden (en leden van andere partijen) nog niet als vanzelf betekent dat men zichzelf ook echt actief acht voor of in de partij, of dat men substantieel tijd besteedt aan partijactiviteiten.
- 35 De verschillen tussen partijen alsook verschillen over de diverse antwoordalternatieven maken overigens aannemelijk dat de relatief hoge percentages die activisme indiceren in ieder geval niet uitsluitend het gevolg zijn van de eventuele neiging om sociaal-wenselijke 'positieve' antwoorden te geven.
- 36 Reuven Hazan en Gideon Rahat, *Democracy within parties. Candidate selection methods and their political consequences* (Oxford 2010); zie ook Den Ridder, *Schakels of obstakels?*
- 37 Susan Scarrow, *Beyond party members*; Marc Hooghe en Ann-Kristin Kölln, 'Types of party affiliation and the multi-speed party: What kind of party support is functionally equivalent to party membership?', *Party Politics* 26 (2020) 4, 355-365.
- 38 Zie ook Den Ridder, 'Politieke ledenpartijen', in: Hanneke Posthumus, Josje den Ridder en Joep de Hart, *Verenigd in verandering. Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (Den Haag 2014), 87-114.

'Wie zijn die mensen?' Over de kiezersaanhang van D66, 1967-2021

- 1 Documentaire *Sigrid Kaag: van Beiroet tot Binnenhof*, 3 januari 2021.
- 2 Zie Tom Louwerse, *Peilingwijzer*, voor de trend in de peilingen van recente jaren: <https://peilingwijzer.tomlouwerse.nl/p/laatste-cijfers.html> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 3 Thierry Baudet, *Breek het partijkartel!* (Amsterdam 2017).
- 4 Zie o.a.: Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981), 36; Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 36; Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010* (Amsterdam 2021), 93.
- 5 Politieke hardlopers zijn echter wellicht vaak doodlopers: van de drie genoemde partijen is D66 de enige partij die anno 2021 nog bestaat.
- 6 In deze bijdrage staan verkiezingen voor de Tweede Kamer centraal; waar sprake is van verkiezingen zonder specificatie, gaat het om deze Kamerverkiezingen.
- 7 J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts, *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016); T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018). Dat de ontwikkeling naar grote(re) electorale beweeglijkheid uiteraard eerder ingezet was, blijkt onder veel meer uit de titel van het proefschrift van Rudy Andeweg, *Dutch voters adrift* (1982).
- 8 Gegevens afkomstig van Databank Verkiezingsuitslagen Kiesraad, waarin ook resultaten voor andere dan Tweede Kamerverkiezingen zijn opgenomen: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/partij/democraten-66-d66> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 9 Zie bijvoorbeeld: N. van Driel en R. de Jong, *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen* (Amsterdam 2014).
- 10 G. Sartori, *Parties and party systems. A framework for analyses. Volume 1* (Cambridge 1976), 121-125.
- 11 Vanwege de kwaliteit en vergelijkbaarheid van gegevens maken we in deze bijdrage met name gebruik van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), dat sinds de jaren zeventig stevast rondom Tweede Kamerverkiezingen is gehouden. Bij het schrijven van dit hoofdstuk zijn ons enkele eerste gegevens van het NKO 2021 beschikbaar gesteld, waarvoor we dank verschuldigd zijn aan het bestuur van de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) en met name Take Sipma; zie verder K. Jacobs, M. Lubbers, T. Sipma, N. Spierings en T.W.G. van der Meer, *Dutch Parliamentary Election Study 2021* (DPES/NKO 2021).
- 12 G. Rahat en T. Sheafer, 'The personalization(s) of politics: Israel, 1949-2003', in: *Political Communication* 24 (2007), 65-80.
- 13 M.P.A. van Dam en J. Beishuizen, *Kijk op de kiezer* (Amsterdam, 1967); *De Nederlandse Kiezers in 1967* (Amsterdam/Brussel 1967), 75.
- 14 Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, 50; *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 40-41.
- 15 R. Rekker, 'De keuze van jongeren', in: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 48-56, aldaar 49.
- 16 R.B. Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', in: G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten 1977), 156-166, aldaar 160.

- 17 F.M. Rochard, 'Profiel van de kiezer', in: Werkgroep Nationaal verkiezingsonderzoek 1971 (red.), *De Nederlandse kiezer '71* (Meppel 1972), 10-18, aldaar 15. We gebruiken de auteursnaam Rochard zoals abusievelijk bij de betreffende boekbijdrage wordt vermeld voor de auteur met de naam Roschar.
- 18 H. Gruijters en J.J. Vis, 29-11-72 – *Verkiezingen* (Utrecht/Antwerpen 1972), 81.
- 19 Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', 160.
- 20 R. Rekker, 'De keuze van jongeren'.
- 21 Zie: <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373104-waar-komen-de-nieuwe-kiezers-voor-d66-fvd-en-andere-partijen-vandaan>; zie ook: <https://nos.nl/op3/collectie/13860/artikel/2373171-wat-als-alleen-jonge-mensen-hadden-gestemd> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 22 Voss, *Beeld van een partij*, 21.
- 23 M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011), 110-112.
- 24 Zie: <https://nos.nl/collectie/13860/artikel/2373104-waar-komen-de-nieuwe-kiezers-voor-d66-fvd-en-andere-partijen-vandaan>.
- 25 Ralf Maslowski, *Onderwijs*. Zie: <https://digitaal.scp.nl/ssn2020/onderwijs/> (geraadpleegd 19 juni 2021).
- 26 Van de groep van initiatiefnemers van D66 gaf overigens driekwart aan geen religie te belijden (zie J.J. Godschalk, 'Enkele politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 70).
- 27 F.N. Stokman, 'Sociologische verklaringen', in: A.Th.J. Eggen, C. van der Eijk en B. Niemöller (red.), *Kiezen in Nederland. 26 mei 1981: wat de kiezers deden en waarom* (Zoetermeer 1981), 79-88, aldaar 84.
- 28 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 73-74.
- 29 J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974), 123.
- 30 O.a. Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*.
- 31 A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen: D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1993* (Groningen 1994), 200-228.
- 32 M. van der Land, *Langs de afgrond. Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66* (Delft 2012), 16.
- 33 Van der Land, *Langs de afgrond*, 28.
- 34 Wie deze hardnekkige typering ooit heeft bedacht, is onduidelijk. Volgens hoogleraar parlementaire geschiedenis en parlementair stelsel Bert van den Braak had GroenLinks-senator Cobi Schoondergang het in januari 1996 als eerste parlementariër over de kroonjuwelen van D66, tijdens de begrotingsbehandeling van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. En was het Remi Poppe (sp) die het er in oktober 1996 in de Tweede Kamer als eerste over had: 'Het is wel gênant, omdat de oogst op het punt van de staatsrechtelijke vernieuwing – de kroonjuwelen van D66 – in deze vier jaar heel erg mager is'. Pas later lijken de media de term te hebben overgenomen, eerst en vooral in verband met het debat over het (correctief) referendum. Bron: communicatie (mail d.d. 17 januari 2021) van de auteurs met Van den Braak.
- 35 Van der Land, *Langs de afgrond*, 324.

- 36 *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 9-10.
- 37 Ibidem, 13.
- 38 T. Louwerse, R. Andeweg, J. van Holsteyn en J. den Ridder (red.), *Van driestromenland tot delta? Beschouwingen over ontwikkelingen in de Nederlandse politiek* (Leiden 2019).
- 39 Het valt op dat de 'omgekeerde' relatie tussen de opvatting over de direct gekozen minister-president en een keuze voor D66 positief was in het begin van de jaren zeventig, met meer kiezers onder voorstanders dan onder tegenstanders ervan, maar dat die relatie in de loop der tijd is afgezwakt en zelfs omgeslagen: in 2012 bijvoorbeeld haalde D66 bijna 10 procent aanhang onder tegenstanders van de direct gekozen minister-president vergeleken met ruim 6 procent onder voorstanders (cijfers niet gepresenteerd).
- 40 Zie ook Werkgroep Nationaal Verkiezingsonderzoek 1972, *De Nederlandse kiezer '72* (Alphen aan den Rijn 1973), 46-47.
- 41 A. Bos, 'Hoe de gekozen burgemeester er toch niet kwam: De Eerste Kamer over het schrappen van de Kroonbenoeming uit de Grondwet, 22 maart 2005', in: J.W. Brouwer, P. van der Heiden en J. Ramakers (red.), *Politiek als passie* (Amsterdam 2007), 157-172.
- 42 *de Volkskrant*, 24 maart 2005, online in te zien: https://web.archive.org/web/20100429180636/http://www.volkskrant.nl/den_haag/article140150.ece (ge raadpleegd 19 juni 2021).
- 43 De vraag geeft geen uitsluitsel of het hier een directe of een indirecte verkiezing zou moeten zijn (via de gemeenteraad), maar het is zeer waarschijnlijk dat deelnemers aan het NKO de vraag hebben beschouwd als een vraag naar hun opvatting over directe verkiezing.
- 44 J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet 1797-1798* (Nijmegen 2018).
- 45 J.W. Sap, *De Nacht van Wiegel. Het referendum in de representatieve democratie* (Utrecht 2003); P. Sijpersma, *Hans Wiegel. De biografie* (Amsterdam/Antwerpen 2020).
- 46 Staatscommissie Parlementair Stelsel, *Lage drempels, hoge dijken* (Amsterdam 2018).
- 47 W.J. Geertsema, *Het referendum. Bijl aan de wortels van de democratie* (Houten 1987).
- 48 Zie: https://www.parlement.com/id/vkvmknrk9vy2/correctief_referendum (ge raadpleegd 19 juni 2021).
- 49 *Trouw*, 15 februari 2018.
- 50 Cijfers niet gepresenteerd; zie ook: K. Jacobs, 'Referenda en andere institutionele hervormingen', in: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhou-dend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017* (Amsterdam 2018), 90-97.
- 51 Van Dam en Beishuizen, *Kijk op de kiezer*, 71.
- 52 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 297.
- 53 Van der Land, *Langs de afgrond*, 16.
- 54 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 406.
- 55 Van der Land, *Langs de afgrond*, 70.
- 56 Ibidem, 378.
- 57 P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partij-politieke context', in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*.

- Kiezers en de smalle marges van de politiek (Den Haag 2000), 167-186; J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2005).
- 58 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 202.
- 59 J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (Leiden 1994), 171.
- 60 *De Nederlandse Kiezers in 1967*, 13.
- 61 G.A. Irwin en K. Dittrich, 'And the walls came tumbling down: Party dealignment in the Netherlands', in: R.J. Dalton, S.E. Flanagan en P.A. Beck (red.), *Electoral change in advanced electoral democracies* (Princeton 1984), 267-297, aldaar 283.
- 62 J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts, *Rumoer. Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012* (Amsterdam 2016), 104-105.
- 63 C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 11 (1984), 192-204; J. Tillie, *Party utility and voting behaviour* (Amsterdam 1995).
- 64 Van der Land, *Langs de afgrond*, 57.
- 65 J. Tillie, 'Stemkans en potentieel electoraat', in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red.), *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987), 180-188, aldaar 183.
- 66 J. Tillie, 'Partijvoorkeur, partijconcurrentie en stemgedrag', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995), 236-246.
- 67 J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij: Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (Groningen 2008), 105-134.
- 68 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 88.
- 69 *De Nederlandse kiezers in 1967*, 30-31.
- 70 Van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer*, 150-173.
- 71 Online via <https://speld.nl/2020/11/20/wordt-kaag-de-eerste-kagelijke-kaag-van-kaagland/> (geraadpleegd 20 juni 2021).
- 72 Geciteerd in: <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/19/strategische-kiezer-spekte-d66-a4036538>.
- 73 L. Karvonen, *The personalisation of politics. A study of parliamentary democracies* (Colchester 2010).
- 74 Van Holsteyn en Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij'.
- 75 G.A. Irwin, 'Slotbeschouwing', in: J. van Holsteyn en G.A. Irwin (red.), *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers* (Leiden 1998), 137-150; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Parties and politicians in the parliamentary election of 1998', *Acta Politica* 34 (1999), 130-157.
- 76 H. Anker, *Normal Vote Analysis* (Amsterdam 1992), 83-106.
- 77 J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'Vroeger was alles beter... Argumenten voor en tegen opkomstplicht', in: R.B. Andeweg en M. Leyenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (Amsterdam 2018), 47-65, aldaar 61.
- 78 Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus*, 478.
- 79 Ibidem, 477-478.

De geografische spreiding van D66-kiezers: In gemeenten met veel academici wonen ook veel D66'ers

- 1 Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-De-mocratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2007), 692-693; Meine Henk Klijnsma, 'D66 als vrijzinnig democratische partij', in: *De keuze van D66. Toespraken, pam-fletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 251-257. Oorspronkelijk uitgegeven in 1991.
- 2 Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 411-413.
- 3 Klijnsma, *Om de democratie*, 723-724.
- 4 Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), 106-107.
- 5 Technisch: de uitslag is eerst per jaar gestandaardiseerd (het gemiddelde is op 0 te zetten en de gemiddelde afwijking van dat gemiddelde is op 1 of -1 gezet). Daarna is bekeken welke gemeenten tussen 1967 en 2021 een opvallend grote of juist geen verandering in die standaardafwijking te zien gaven.
- 6 We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 0,65 standaarddeviatie bedroeg.
- 7 We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 3,5 standaarddeviatie bedroeg. Daarna hebben we gekeken bij welke van deze gemeenten een duidelijk patroon te zien was dat geduid kan worden als een gestage verandering in de tijd en bij welke gemeenten er meer een tijdelijke opleving (of juist daling) te zien was.
- 8 Doordat we geen beschikking hebben over processen-verbaal van afzonderlijke gemeenten was het niet mogelijk de relatief hoge resultaten in 1972 en in Simpelveld te verklaren.
- 9 Matthijs Rooduijn, *Plaatjes van de electoraatjes: D66*, zie: <https://stukroodvlees.nl/plaatjes-van-de-electoraatjes-d66/> (geraadpleegd mei 2021).
- 10 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 23, 32.

Conclusie

- 1 J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica* 5 (1969) 1, 62-74, aldaar 72.
- 2 *NRC Handelsblad*, 31 oktober 2015.
- 3 Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der moderne Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens* (Leipzig 1911), viii.
- 4 Catherine E. de Vries en Sara B. Hobolt, *Political entrepreneurs. The rise of challenger parties in Europe* (Princeton 2020), 4.

BIJLAGEN

Ledenaantallen

Jaartal	Aantal leden
1966	1500
1967	3700
1968	3850
1969	5075
1970	6400
1971	5620
1972	6000
1973	6000
1974	300
1975	
1976	2000
1977	4410
1978	8424
1979	11677
1980	14638
1981	17765
1982	14500
1983	
1984	8774
1985	8000
1986	8300
1987	8700
1988	8543
1989	
1990	9829
1991	11325
1992	13000
1993	14500
1994	15000
1995	15000
1996	13230

1997	13747
1998	13391
1999	12027
2000	11878
2001	12188
2002	12711
2003	12711
2004	13507
2005	12827
2006	11065
2007	10462
2008	10357
2009	12305
2010	18507
2011	21599
2012	21985
2013	23105
2014	23767
2015	25190
2016	25349
2017	26285
2018	28820
2019	26451
2020	24955
2021	27121

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen,
Rijksuniversiteit Groningen

Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen

Jaartal	Aantal zetels
1967	7
1971	11
1972	6
1977	8
1981	17
1982	6
1986	9
1989	12
1994	24
1998	14
2002	7
2003	6
2006	3
2010	10
2012	12
2017	19
2021	24

Bron: Kiesraad

Uitslagen Europees Parlementsverkiezingen

Jaartal	Aantal zetels
1979	2
1984	0
1989	1
1994	4
1999	2
2004	1
2009	3
2014	4
2019	2

Bron: Kiesraad

PERSONENREGISTER

- Affolter, Coen 43
Agt, Dries van 49-51, 144, 173
Altes, Frits Korthals 103, 216
Amsberg, Claus von 37
Ardern, Jacinda 63
Aris, Annet 94
Backer, Joris 90-91, 138
Baehr, Peter 37, 43-44
Bakker, Bert 52, 60
Balkenende, Jan Peter 58-61,
73, 85-86, 88, 134
Becker, Frans 31
Beishuizen, Jan 43
Bell, Daniel 69
Bijlsma, Klaas 33-34
Bolkestein, Frits 54-55, 67
Boomsma, Daniël 94, 96
Borst, Els 15, 55, 57, 65-66, 68,
71, 75, 129, 134-135, 146
Bos, Bob van den 100-101
Bos, Dirk 29
Bos, Wouter 58, 179
Bouterse, Desi 55
Boxtel, Roger van 60
Brink, Jan ten 49
Brinkhorst, Laurens-Jan 44-45,
47, 51, 59, 98-100, 102-104, 134
Brinkman, Elco 179
Brummer, Coen 8, 11, 15, 19, 45, 79,
80, 94, 96, 182, 199, 200, 241
Burger, Jaap 35,
Cohen, Job 179
Constandse, Anton 43
Cort van der Linden, Pieter 29
D'Estaing, Valéry Giscard 101, 109
Dam, Marcel van 58, 75
Derksen, Wilfried 215, 219
Dierckxsen, Tjeerd 215
Dijkstal, Hans 37, 56, 179
Dittrich, Boris 57-59, 86, 87-88,
90-91, 95, 211-214, 230
Doctors van Leeuwen, Arthur 55
Drees, Willem 32-33, 42
Eisma, Doeke 106, 217
Elion-Valter, Carinne 90, 214
Elsschot, Willem 156
Engelshoven, Ingrid van 61, 91, 137
Engwirda, Maarten 47, 51-52, 98,
134, 210, 211, 225
Fortuyn, Pim 57-58, 71, 76-77, 84,
161, 179
Frank, Anne 58, 77
Fransen van de Putte, Isaac 23,
206-207
Franzen, Giep 44
Friedman, Thomas 76
Geertsema, Molly 73, 229
Gerritsen, Carel Victor 28
Glastra van Loon, Jan 45, 49, 81, 121
Goede, Aar de 216

- Goeman Borgesius, Hendrik
24, 27
- Goudsmit, Anneke 39, 47
- Graaf, Thom de 71, 77, 211
- Green, John 97, 215
- Groenman, Louise 89, 95, 214,
223
- Groothuizen, Michel 108, 217-
218
- Gruijters, Hans 36-39, 43-44,
48-49, 120, 172, 206, 209-210,
212, 228
- Ham, Boris van der 58, 212
- Hamel, Gerard van 24
- Hammerstein, Oscar 58
- Hansma, Laurien 5, 16, 22, 79,
185, 200, 241
- Hazan, Reuven 159, 226
- Heck, Sjoerd van 177, 205
- Hey, Nico 43
- Heyting, Reinier 43-44
- Hobolt, Sara 13, 202, 202, 231
- Hofland, Henk 43
- Holligan, Anne 63
- Holsteyn, Joop van 5-6, 16, 141,
144, 161, 202, 225-227, 229,
230, 242
- Hoogendijk, Ferry 150, 166
- Hoorn, Jan Lucas van 106, 217
- Houten, Samuel van 23, 209, 225,
229, 241
- Hoven, Evert 43
- Irwin, Galen 6, 16, 161, 202, 227,
230, 242
- Jacobs, Aletta 26, 65, 227, 229
- Jetten, Rob 62, 93, 95, 114, 219
- Jong, Ron de 6, 16, 242, 245
- Jongedijk, Harrie 43, 206, 210
- Kaag, Sigrid 5, 11, 15, 62-69, 72-
75, 77-79, 94-95, 129, 138, 144,
147, 177, 179, 201, 212, 227, 230
- Kappeyne van de Coppelo, Jan
23, 207
- Keken, Kim van 62, 212, 224
- Kerdijk, Arnold 24-25, 27, 93
- Klei, Ewout 5, 41, 80, 98, 142,
200,
- Klijnsma, Meine Henk 4, 8, 21,
185, 206, 208-209, 231
- Kloos, André 46, 58
- Koekoek, Hendrik 187
- Kohnstamm, Jacob 136
- Kok, Wim 53-55, 71, 7576, 84,
134-135, 179
- Kolk, Henk van der 6, 17, 202,
227, 229, 230, 231
- Koo, Johannes de 26
- Koole, Ruud 23, 125, 133, 205, 207,
209-211, 219-226
- Koolmees, Wouter 94
- Korthals, Henk 36, 39, 103
- Kranenburg, Roelof 30
- Kwaasteniet, Marjanne 110, 218
- Laan, Lousewies van der 56, 59-
60, 88, 137, 146, 212, 219
- Land, Menno van der 8, 44, 59,
84, 134, 205, 209-210, 213, 216,
220, 224, 227, 231
- Lange, Henk 43
- Lipschits, Isaac 129-130, 220-222
- Litsenburg, E.J. van 181
- Louw, André van der 47
- Lubbers, Ruud 52-53, 71, 179
- Lucardie, Paul 5, 16, 22, 79, 83-84,
185, 200, 205-206, 209, 211-213,
222, 225, 228, 242-243, 245

- Marchant, Hendrik Pieter 29, 30, 206, 208
- Melkert, Ad 56, 179
- Michels, Robert 68, 132, 139, 202, 231
- Mierlo, Hans van 5, 7-8, 11-15, 19-20, 33, 37-38, 41-57, 59-60, 62-91, 93, 98, 102-103, 107, 120-121, 129, 133-138, 144, 146, 161, 168, 172, 177, 180, 200-201, 205-206, 210, 214-216, 220, 223, 227, 241, 243, 246
- Mil, Frank van 91-92,
- Mitterrand, François 104
- Mulisch, Harry 53, 74
- Nypels, Erwin 20, 35, 39, 43-46, 48-50, 56, 210-211
- Ollongren, Kasja 62, 138, 171
- Oorschot, Hein van 131, 216, 222, 227
- Oranje-Nassau, Beatrix van 37, 43-43
- Otjes, Simon 8, 11, 16, 97, 199, 201, 206, 218, 241, 246
- Oud, Pieter 29, 31, 34
- Pechtold, Alexander 8, 14-15, 59, -62, 65-69, 72-75, 77-78, 86, 88-96, 113, 128-129, 136, -138, 144-146, 168, 179, 201-202, 212, 214-215, 219, 223
- Pedersen, Mogens 162
- Pierson, Nicolaas Gerard 27
- Poppe, Remi 228
- Pronk, Jan 47
- Raak, Ronald van 171
- Rahat, Gideon 159, 226-227
- Ramaekers, Rens 182
- Redeker, Ad 43
- Remkes, Johan 171
- Ridder, Josje den 5, 16, 141, 202, 225-226, 229-230, 243
- Riel, Harm van 35-39, 206-210, 227
- Rietkerk, Koos 101, 216
- Roethof, Hein 35-36, 49, 209
- Rogier, Frans 127, 136, 220-221, 223
- Ruitenbergh, L.H. 34
- Rutte, Mark 11, 14, 62-63, 71, 78, 92-93, 113-114, 116, 138, 144, 171, 179, 223
- Sampiemon, Jan 43
- Schaper, Herman 104, 134, 215-217, 222-223
- Schie, Patrick van 21, 206-207, 245
- Schmelzer, Norbert 42
- Schoondergang, Cobi 228
- Schouw, Gerard 92-93, 128, 131, 137, 222
- Schuyer, Eddy 206
- Smeets, Hubert 5, 7, 15, 53, 57, 65, 177, 201, 205-206, 210-211, 220, 223, 227-230, 243
- Smits, Marty 139
- Sorgdrager, Winnie 55
- Spong, Gerard 58
- Steel, David 106
- Steinmetz, Bob 43
- Stikker, Dirk 34
- Suarez, Adolfo 107
- Taal, Gerrit 21, 206
- Tak van Poortvliet, Johannes 24
- Tapie, Bernard 109-110
- Terlouw, Jan 12, 14-15, 33, 48-51, 65-73, 75, 77-78, 81-82, 87-88,

93, 98, 121, 129, 133-134, 136,
 144-146, 168, 177, 200-201,
 206, 211, 213, 220, 222, 224
 Tets, Pauline van 103, 216-217
 Thijn, Ed van 48, 72, 85, 169
 Thorbecke, Johan Rudolph 22-
 23, 68, 206-207
 Tommel, Dick 135
 Toxopeus, Edzo 36
 Treub, Wim 25-26, 206-207
 Tromp, Bart 31, 208
 Tuinstra, Elida 19
 Uyl, Joop den 32, 36, 46-48, 50,
 72, 75, 81, 168, 206, 208, 213
 Veil, Simone 104-105, 209, 217
 Veld, Sophie in 't 114-116, 219
 Veltman, Martin 44-45
 Verdonk, Rita 60
 Verhagen, Frans 138, 223
 Verheijen, Mark 39, 206, 209-210
 Verhofstadt, Guy 114, 219
 Versnel, Machteld 121, 220
 Visser, Erik 4, 37, 43
 Vlies, Bas van der 57
 Voerman, Gerrit 5, 9, 16, 79, 80,
 83-84, 119, 142, 159, 205-213,
 215, 220-225, 228, 230, 231
 Vondeling, Anne 32, 47, 208-209,
 243
 Vonhoff, Henk 26, 39, 209
 Voorhoeve, Joris 37
 Vries, Catherine de 13, 202, 205,
 218-219, 231
 Vries, Gijs de 112
 Wegter, Nico 216-217
 Weijers, Hans 55
 Wessels, Paul 191
 Wiegel, Hans 36-37, 39, 56, 72,
 171, 206, 209, 229
 Wijsenbeek, Florus 103
 Wilders, Geert 61, 67, 77, 239, 245
 Wolffensperger, Gerrit-Jan 55-56
 Zeevalking, Henk 133, 135, 139, 206
 Zwan, Arie van der 43, 210

OVER DE AUTEURS

Samenstellers

Coen Brummer (1986) is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66. Daarnaast is hij verbonden aan het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, waar hij een proefschrift schrijft over Tweede Kamerlid en minister van Binnenlandse Zaken Samuel van Houten (1837-1930) en de ontwikkeling van het Nederlandse liberalisme. Hij schreef onder meer *Wat is sociaal-liberalisme?* (Mr. Hans van Mierlo Stichting 2019) en was medesamensteller van de boeken *De canon van het sociaal-liberalisme* (Boom 2019) en *Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid* (Boom 2021).

Simon Otjes (1984) is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Nederlandse Politiek bij het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij studeerde politicologie en filosofie van de sociale wetenschappen aan de Universiteit Leiden, waar hij in 2012 ook promoveerde. Hij schreef tal van publicaties over Nederlandse politieke partijen.

Auteurs

Laurien Hansma (1986) is historicus en onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hansma is gepromoveerd op *Oranje driften. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813*. Haar expertise ligt bij de geschiedenis van het politieke denken in Nederland in de achttiende eeuw en het orangisme.

Joop van Holsteyn (1957) is neerlandicus en politicoloog. Als hoogleraar Politiek Gedrag en Onderzoeksmethoden is hij verbonden aan de Universiteit Leiden. In 1995 ontving hij de Jaarprijs Politicologie voor zijn proefschrift *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen* (1994). Van Holsteyn publiceert onder meer over verkiezingen en stemgedrag, publieke opinie, politieke partijen en partijleden.

Galen Irwin (1942) is emeritus hoogleraar Politicologie aan de Universiteit Leiden. Hij is gespecialiseerd in politiek gedrag en de methodologie van politicologisch onderzoek. In samenwerking met Rudy Andeweg en Tom Louwerse publiceerde Irwin het handboek *Governance and politics of the Netherlands* (2020, vijfde editie) bij Palgrave Macmillan.

Ron de Jong (1960) is historicus en onderzoeker bij de Kiesraad. Hij studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en publiceert onder andere over kiesrecht, verkiezingen en politieke partijen. Hij promoveerde op *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Recenter publiceerde hij onder meer *Verkiezingen op de kaart 1848-2010* (met Henk van der Kolk en Gerrit Voerman) en *Honderd jaar Kiesraad 1917-2017* (met Edward Brühem en Heleen Hörmann).

Ewout Klei (1981) is historicus en schrijver. Hij schrijft voor onder meer *De Kanttekening* en *Historisch Nieuwsblad*. Klei promoveerde in 2011 op een proefschrift over het Gereformeerd Politiek Verbond en publiceerde onder meer *De weg naar de macht*, een geschiedenis van de JOVD.

Henk van der Kolk (1965) is universitair hoofddocent Politicologie en Onderzoeksmethoden aan de Universiteit Twente. Hij promoveerde op het proefschrift *Electorale controle. Lokale verkiezingen en responsiviteit van gemeenteraadsleden* en richtte zich daarna op onderzoek naar nationale en lokale kiesstelsels en op onderzoek naar kiesgedrag en opvattingen van kiezers en politici.

Paul Lucardie (1946) is politicoloog en verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Rijksuniversiteit Groningen) sinds 1979. Hij promoveerde in 1980 aan Queen's University (Canada) op *The New Left in the Netherlands, 1960-1977*. Lucardie heeft gepubliceerd over ideologieën en politieke partijen. Tussen 2013 en 2020 was Lucardie tevens fellow bij het Montesquieu Instituut.

Josje den Ridder (1982) is wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ze studeerde politicologie aan de Universiteit Leiden. In 2014 promoveerde ze aan die universiteit op een proefschrift over leden van Nederlandse politieke partijen. Bij het SCP doet Den Ridder onderzoek naar de publieke opinie.

Hubert Smeets (1956) is journalist. Hij was ruim dertig jaar redacteur van *NRC Handelsblad* en vijf jaar hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer*. In 1987 won hij de Anne Vondelingprijs voor politieke journalistiek. In 2021 verscheen van zijn hand *Een wonderbaarlijk politicus. Hans van Mierlo, 1931-2010*.

Gerrit Voerman (1957) is historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel. Hij publiceert geregeld over politieke partijen en is redacteur van de serie over Nederlandse politiek die verschijnt bij Boom uitgevers Amsterdam.

OVER DEZE REEKS

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam 2008).
2. Gerrit Voerman, met medewerking van Lucas Osterholt, *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2008).
3. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980* (Amsterdam 2008).
4. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
5. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010* (Amsterdam 2010).
6. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen* (Amsterdam 2010; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
7. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010* (Amsterdam 2010).
8. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appel, 1980-2010* (Amsterdam 2011).
9. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder* (Amsterdam 2012).
10. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de pvv* (Amsterdam 2013).

11. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013; in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
12. Maaïke Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch Af-fiche* (Amsterdam 2015).
13. Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016).
14. Chris Hietland en Gerrit Voerman (red.), *10 over rood 50 jaar later* (Amsterdam 2016).
15. Gerrit Voerman en Koen Vossen (red.), *Wilders gewogen* (Amsterdam 2019).
16. Coen Brummer en Simon Otjes (red.), *Tussen bestormen en besturen. 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966-2021)* (Amsterdam 2021; in samenwerking met de Mr. Hans van Mierlo Stichting).

